

319.376

6

16. évf.
2007.
3. szám

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

A Lucidus Kiadó új könyvei

Miskolczy Ambrus:
A felvilágosodás és a liberalizmus között

Budapest, 2007. 129 p.

2800 Ft

Balogh Balázs - Bodó Barna - Ilyés Zoltán (szerk.):
Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás

Budapest, 2007. 285 p.

3400 Ft

Doncsev T.-Szöke L. (szerk.):
A keleti kereszténység Magyarországon

Budapest, 2007. 309 p.

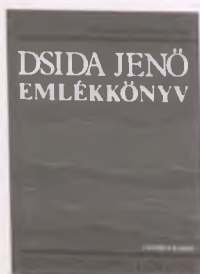
3600 Ft

Pomogáts Béla:
Irodalom a korfordulón

Budapest, 2007. 303 p.

2800 Ft

Pomogáts Béla (szerk.):
Dsida Jenő emlékkönyv

Budapest, 2007. 377 p.

3800 Ft

Szesztay Ádám (szerk.):
Együtt.
Az 1956-os forradalom a határon túli magyarok

Budapest, 2006. 245 p.

3200 Ft

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

16. évfolyam, 2007. évi 3. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Miskolczy Ambrus*, *Szarka László*, *Szász Zoltán*, *Tóth Ágnes*, *Doncsev Toso*, *Péntek János*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*, *Halász Iván*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: 282-2250. Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt. 1028 Budapest, Községház u. 37. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82–83. Tel./fax: 225-2866. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár: 4000 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 euro+12 euro (postaköltség tengerentúlra), illetve + 8 euro (postaköltség Európába). Lapszámonkénti ár: 1000 Ft. Elfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján. Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: www.lucidus.hu <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatás>

HU ISSN 1215-2684

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Válogatásunk kiadványai

Asian Survey (USA)	Contemporary Review (Anglia)
Le Courrier des Pays de l'Est (Franciaország)	Internationale Politik (Németország)
Journal of Modern African Studies (Anglia)	Journal of Palestine Studies (USA)
The Journal of Politics (USA)	Literaturen (Németország)
Le Monde Diplomatique (Franciaország)	Nations and Nationalism (Anglia)
New Left Review (Anglia)	Osteuropa (Németország)
Politique Internationale (Franciaország)	Racist extremism in Central and Eastern Europe (USA)
Review of Internationale Affairs (Szerbia-Montenegro)	Spiegelungen (Németország)
Studies in Conflict and Terrorism (USA)	SzSA (Oroszország)
Die „Volksdeutschen“ in Polen... (Németország)	Die Welt der Slaven (Németország)

DEBRECENI UNIVERSITÁS

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

A Debreceni Egyetem évkönyve az elmúlt évről szól, amelyben megismerhetjük az egyetem életét, munkáját, és a tanárok, oktatók, kutatók, valamint a diákok tevékenységét. Az évkönyv a Debreceni Egyetem történelméről, jelenéről és jövőjéről is tájékoztat, és bemutatja az egyetem különböző intézményeinek, karjainak és szakosainak munkáját. Az évkönyvben szerepelnek az egyetem legjelentősebb eseményei, konferenciái, és a diákok életéről is olvashatunk. Az évkönyv a Debreceni Egyetem iránt érdeklődők számára fontos információkat tartalmaz, és segít megismerni az egyetem életét és munkáját.

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

1980. évi évkönyv

MAGYAR
FUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

KITELEPÍTÉSEK ÉS ÁTTELEPÍTÉSEK CSEHSZLOVÁKIÁBAN A 2. VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

Szarka László: A csehszlovák-magyar lakosságcsere helye a magyar kisebbség tervezett felszámolásában 1945-1948 között	415
G. Vass István: Ravasz Károly beszámolója a Csehországba deportált felvidéki magyarok helyzetéről (1947. január 30. – február 2.)	431
Skultéty Csaba: Iratok a pozsonyi magyar Megbízotti Hivatal és Áttelepítési Kirendeltség tevékenységéről	441
Olejnik, Milan: A német lakosság kitelepítése Szlovákiából 1946-ban	449

ELSŐ MINISZTERELNÖKÜNK, A 200 ÉVE SZÜLETETT BATTHYÁNY LAJOS EMLÉKEZETE

Kedves Gyula: Az új típusú haderő szervezésének vezetői (Batthyány miniszterelnök katonai tanácsadói 1848-ban)	463
Hermann Róbert: A császár felelőssége – I. Ferenc József és a megtorlás	483
Egyed Akos: Batthyány Lajos Erdély-politikája	509
Fazekas Csaba: Batthyány Lajos egyházpolitikai nézetei a reformkorban	525
Katona Csaba: „Ezen gyászünnepevények kiválóan városi jelleggel kell bírnia.” Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újrátemetésének háttere.	539

MŰHELY

Halász Iván: Nemzeti és etnikai kisebbségek és a kisebbségi jogi szabályozások Közép-Európában	563
---	-----

KRITIKA

Mák Ferenc: Visszapillantás a pokoli időkre (Göncz László: Egy peremvidék hírmondói c. könyvéről)	586
--	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Eriksen, Thomas Hylland: Nacionalizmus és az internet (<i>Bosznay Csaba</i>)	596
Pećinka, Pavel: Az európai romák és nemzetközi szerveződésük (<i>Komáromi Sándor</i>)	598
Mudde, Cas (szerk.): Rasszista szélsőségesesség Közép- és Kelet-Európában (<i>Bosznay Csaba</i>)	601
Fox, Jon E.: A nemzeti összetartozástól a gazdasági kirekesztésig: a magyar nemzetiségű munkavállalók bevándorlása Magyarországra (<i>Bosznay Csaba</i>)	605
Déréns, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: Montenegrótól Koszovóig – a kihívott Szerbia (<i>Kakasy Judit</i>)	608
Bataković, Dušan T.: Szerb és más nem-albán közösségek Koszovóban és Metohijában: elrettentő körülmények és bizonytalan jövő (<i>Bosznay Csaba</i>)	610
Déréns, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: A Novi Pazar-i Szandzsák – feszültségcél Dél-Kélet Európában (<i>Kakasy Judit</i>)	612

Margolina, Sonja: Demográfiai válság és xenofóbia Oroszországban (<i>Komáromi Sándor</i>)	617
Kristianasen, Wendy: A brit muzulmánok nagy tanácstalansága – a közel-keleti konfliktus és a «terrorizmus elleni háború» árnyékában (<i>Kakasy Judit</i>)	619
Semo, Marc: Törökország–Európa: a nemszeretem kapcsolat (<i>Kakasy Judit</i>)	623
Baker, Bruce: Zöld-foki Köztársaság: a legdemokratikusabb nemzet Afrikában? (<i>Bosznay Csaba</i>)	626

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Herbsritt, Georg: Romániai német és magyar írók a Stasi látókörében (<i>Komáromi Sándor</i>)	629
Fischer, Markus: Regény-eposz a szász Erdélyről – Hans Bergel: 'És újra itt vannak a farkasok' (<i>Komáromi Sándor</i>)	631
Hansen-Kokoruš, Renate – Kazakova, Svetlana – Swartz, Richard: A balkániság problematikája – irodalmi tükörben (<i>Komáromi Sándor</i>) .	634

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Nelson, Matthew J.: Muszlimok, piacok és a „jó” oktatás jelentése Pakisztánban (<i>Bosznay Csaba</i>)	638
--	-----

KISEBBSÉGI POLITIKA

Pargeter, Alison: Észak-afrikai bevándorlók Európában és politikai erőszak (<i>Bosznay Csaba</i>)	640
--	-----

KISEBBSÉGI JOG

Žižek, Slavoj: Emberi jogok ellen (<i>Bosznay Csaba</i>)	643
Nash, Michael L.: Svájci népszavazás a menedéjogért folyamodók kérdéséről (<i>Bosznay Csaba</i>)	645
Dalal, Marwan: Törvényi döntések, történelmi töredékek: peres eljárások az izraeli jogi rendszerben (<i>Bosznay Csaba</i>)	647

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Kochanowski, Jerzy – Sach, Maïke: „Népinémetek” – mítosz és valóság (<i>Komáromi Sándor</i>)	649
Hiszamutgyinov, A. A.: San Francisco történetének orosz lapjai (<i>Wernke Géza</i>)	655
Hibajavítás	657

CONTENTS

STUDIES

RESETTLING AND DEPORTATIONS IN CZECHOSLOVAKIA DURING AND AFTER WORLD WAR II

Szarka László: Significance of Czechoslovakian-Hungarian Population Exchange in the History of Intended Elimination of Hungarian Minority in Czechoslovakia	415
G.Vass, István: Ravasz Károly's report concerning the status of Uplander Hungarians who were deported to Bohemia (between 30 th January 1947 and 2 nd February)	431
Skultéty Csaba: Documents Concerning the Activities of the Hungarian Commissioner Office and the Deportation Branch Office in Pozsony	441
Olejnik, Milan: Deportation of the German Population from Slovakia in 1946.	449

BICENTENNIAL MEMORIES OF THE FIRST HUNGARIAN PRIME MINISTER, COUNT LAJOS BATTHYÁNY, BORN IN 1807

Kedves, Gyula: Leaders of Organizing a New Kind of Army (Prime Minister Batthyány's military advisers in 1848).	463
Hermann, Róbert: Responsibility of the Emperor – Franz Jozef I and the Retorsion	483
Egyed, Ákos: Transylvania-Policy of Lajos Batthyány	509
Fazekas, Csaba: Church Policy Views of Lajos Batthyány between 1843 and 1848	525
Katona Csaba: "This Exercise of Mourning Must Possess a Very Urban Character ..." Background of the Repeated Funeral of Prime Minister Earl Lajos Batthyány in 1870	539

WORKSHOP

Halász, Iván: National and Ethnic Minorities and Legal Regulations in Central Europe	563
--	-----

CRITIQUE

Mák Ferenc: Looking Back to the Infernal Times (about Göncz, László: Storytellers of a Confine)	586
---	-----

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Eriksen, Thomas Hylland: Nationalism and the Internet (<i>Bosznay Csaba</i>)	596
Pečinka, Pavel: European Rom and Their International Organization (<i>Komáromi Sándor</i>)	598
Mudde, Cas (ed.): Racist Extremism in Central and Eastern-Europe (<i>Bosznay Csaba</i>).	601
Fox, Jon E.: From National Inclusion to Economic Exclusion: Ethnic Hungarian Labour Migration to Hungary (<i>Bosznay Csaba</i>)	605
Dérens, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: From Montenegro to Kosovo – The Challenged Serbia (<i>Kakasy Judit</i>)	608

Batakovič, Dušan T.: The Serb and Other Non-Albanian Communities in Kosovo and Metohija: Appalling Conditions and an Uncertain Future (<i>Bosznay Csaba</i>)	610
Dérens, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: The Sanjak in Novi Pazar – Tension Centre in South-Eastern-Europe (<i>Kakasy Judit</i>)	612
Margolina, Sonja: Demographic Crisis and Xenophobia in Russia (<i>Komáromi Sándor</i>).	617
Kristianasen, Wendy: Great Perplexity of British Muslims – in the Shadow of the Near-East Conflict and the «War Against Terrorism» (<i>Kakasy Judit</i>)	619
Semo, Marc: Turkey-Europe: An Undesirable Relationship (<i>Kakasy Judit</i>).	623
Baker, Bruce: Cape Verde: The Most Democratic Nation in Africa? (<i>Bosznay Csaba</i>)	626

NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES

Herbsritt, Georg: Hungarian and German Writers in Romania in the Purview of Stasi (<i>Komáromi Sándor</i>)	629
Fischer, Markus: Epic Novel about the Saxon Transylvania – Hans Bergel: 'And the Wolves Are Here Again' (<i>Komáromi Sándor</i>)	631
Hansen-Kokoruš, Renate – Kazakova, Svetlana – Swartz, Richard: The Problem of Balkanism – in Literary Light (<i>Komáromi Sándor</i>)	634

MINORITY CULTURE

Nelson, Matthew J.: Muslims, Markets, and the Meaning of "Good" Education in Pakistan (<i>Bosznay Csaba</i>).	638
---	-----

MINORITY POLICY

Pargeter, Alison: North African Immigrants in Europe and Political Violence (<i>Bosznay Csaba</i>)	640
--	-----

MINORITY RIGHTS

Žižek, Slavoj: : Against Human Rights (<i>Bosznay Csaba</i>)	643
Nash, Michael L.: : The Swiss Referendum on Asylum Seekers (<i>Bosznay Csaba</i>)	645
Dalal, Marwan: Choices of Law, Fragments of History: on Litigating in the Israeli Legal System (<i>Bosznay Csaba</i>)	647

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Kochanowski, Jerzy – Sach, Maike: „German Folk” – Myth and Reality (<i>Komáromi Sándor</i>)	649
Hiszamutgyinov, A. A.: Russian Pages of San Francisco's History (<i>Wernke Géza</i>).	655

TANULMÁNYOK – Kitelepítések és áttelepítések Csehszlovákiában a 2. világháború alatt és után

Szarka László

A csehszlovák–magyar lakosságcsere helye a magyar kisebbség tervezett felszámolásában 1945–1948 között

Significance of Czechoslovakian-Hungarian Population Exchange in the History of Intended Elimination of Hungarian Minority in Czechoslovakia

The Hungarian government seemingly facilitated resettlement of Hungarians, living in Czechoslovakia. Diplomatic opportunities – provided by the treaty – were used to execute the population exchange in an orderly, financially settled way, as far as it was possible within the framework of the exchange quota. Other option of minority Hungarians to stay in their native land was reslovakization, which was treated as the lesser of two evils, and chosen consciously as the only means to it.

A csehszlovák kormány mindent elkövetett annak érdekében, hogy a győztes nagyhatalmak adjanak szabad kezet számára a csehszlovákiai németek és magyarok kitelepítésére. Miután ezt a magyarokkal kapcsolatosan a magyar fegyverszüneti szerződésben nem sikerült elérni, a szudétanémetek elűzéséhez hasonló eljárást is mérlegeltek a csehszlovák és szlovák hatóságok.¹ A két kisebbség lehetőleg minél nagyobb arányú kitelepítése érdekében Vladimír Clementis külügyi államtitkár 1945. július 3-án jegyzékben fordult a nagyhatalmak kormányaihoz, ebben 2-2,5 millió német és 400 ezer magyar „transzferét”, azaz egyoldalú kitelepítésének engedélyezését kérte. A Clementis-jegyzék szerint „a csehszlovák kormány képviselője a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal konzultálhatna arról a kérdéssel, hogy a szlovákiai magyarok nagyobbik részének kitelepítése lakosságcsere formájában történhetne, amennyiben 345 ezer Magyarországon élő szlovák helyére, akiknek át kell települniük Szlovákiába.”²

¹ Vavro Šrobár, a csehszlovák kormány szlovák nemzetiségű pénzügyminisztere terjesztette a kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács elé azt a tervet, amely minden magyaroklakta településről az ott élő magyar nemzetiségűek 70 százalékát saját lovas szekereiken javasolta kiűzni az országból Magyarországra. A dokumentumot közreadta Vadkerty Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Dekréty prezidenta Beneša a ich dosledky na deportáciu a reslovakizáciu. Kalligram, Bratislava, 2002. 579–582.

² A jegyzéket közli Churaň, Milan: *Postupim a Československo. Mýtus a skutočnosť*. Nakladatelství Libri, Praha, 2001. 109–110.

A csehszlovák kitelepítési tervek legfőbb érveként a külügyi államtitkár a „csehszlovák nép meggyőződésére” hivatkozik, amely szerint „a németek és magyarok transzfer útján való eltávolítása nélkül nem lehet biztosítani államunk rendes és nyugodt fejlődését, sem a közép-európai tartós békét és stabilitást”.³ A nagyhatalmak prágai nagyköveteihez eljuttatott jegyzék a prágai kormánynak a nagyhatalmakkal szembeni utolsó nyomásgyakorlási kísérlete volt a potsdami konferencia előtt. A két kisebbség kitelepítését „a legegyszerűbb problémaként” állította be, és hangsúlyozta: a késlekedés ebben a kérdésben „az összes csehet és szlovákot komolyan nyugtalanítaná”. A potsdami „nagy hármas” tagjaihoz eljuttatott csehszlovák kérést feltétel nélkül csak a szovjet kormány támogatta. A britek egyre több ellenvetéssel éltek, az amerikaiak pedig kezdettől fogva ellenezték a kollektív bűnösség elvének a németeken kívül más népcsoportokra való kiterjesztését. A potsdami konferencia jegyzőkönyvének XII. pontjában rögzített döntés végül csupán a lengyelországi, csehszlovákiai és magyarországi németek Németországba való „rendezett és humánus kitelepítését” engedélyezte, leállítva ugyanakkor a németek „további elüldözését” szülőföldjükről. A prágai s vele együtt a szlovákiai kormány (ez utóbbi hivatalos neve: megbízotti testület volt) a potsdami konferencia után kénytelen volt tudomásul venni, hogy a csehszlovákiai német kisebbségtől eltérően a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítésére nem kapta meg a győztes nagyhatalmak beleegyezését.⁴

A „tisztá szláv nemzetállamhoz” vezető út

Az 1945. április 5-i kassai kormányprogramban célul kitűzött szláv nemzetállam elérésé érdekében tehát a magyar kisebbség esetében a csehszlovák hatóságok kénytelenek voltak visszatérni a Magyarországgal megkötendő lakosságcsere-egyezmény elképzelésének megvalósításához. A kisebbségi magyar közösséggel szemben életbe léptek a beneši dekrétumok német- és magyarelles jogfosztó intézkedései, a Szlovák Nemzeti Tanács magyarelles rendeletei. A dekrét-

³ Uo. 110.

⁴ Beneš elnök a potsdami konferencia zárónapján, 1945. augusztus 2-án írta alá „a német és magyar nemzetiségű személyek csehszlovák állampolgárságának rendezéséről” szóló 1945. évi 33. számú dekrétumát. Az 1938–1939-ben vagy azt követően más állam polgárává lett német és magyar nemzetiségűek csehszlovák állampolgárságát új állampolgárságuk megszerzésnek napjától, a többi német és magyar nemzetiségű személy esetében a dekrétum kibocsátásának napjától szüntette meg csehszlovák állampolgárságukat. Ezzel jogilag lehetővé vált a németek és magyarok kiutasítása, illetve kitelepítése. Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949*. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 122.

tumok és nemzeti tanácsi rendeletek kisebbségi magyarokat megfosztották állampolgári, vagyoni, szociális és nemzetiségi jogaitól.⁵

A szlovákiai magyarellenes intézkedéseket kezdettől fogva komoly gazdasági érdekek is motiválták. Így például a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. februári rendelete, amely a szlovákiai németek és magyarok földingatlanainak elkobzásáról rendelkezett, az „szlovák föld” visszaszerzésére hivatkozva valójában a földtulajdon radikális nacionalizálását szolgálta. A két nem szláv csehszlovákiai kisebbség ellen irányuló első, valóban átfogó köztársasági elnöki rendeletet Edvard Beneš 1945. május 19-én adta ki 1945. 5. szám alatt, amelynek értelmében – a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. 50. számú rendeletével Szlovákia területére is szabályozottan – a magyar nemzetiségű lakosok birtokaira, üzemeire, értékes vagyontárgyaira, épületeire szlovák, illetve cseh nemzeti gondnokokat kellett kijelölni. Egy héttel később az SZNT 51. számú rendelete feloszlatta az összes dél-szlovákiai magyar egyesületet, s elkobzásra ítélte azok vagyonát. Ekkor szűnt meg például végérvényesen az 1925-ben alapított, galántai központú Hanza Szövetkezet, a pozsonyi Bartók Béla Dalegyesület, de még a csehszlovák államot alapító Masaryk elnök adományából alapított Masaryk Akadémia is, de a magyar települések, városok és falvak sok száz magyar intézménye is.⁶

Aligha lehet alábecsülni Edvard Beneš köztársasági elnöki dekrétumainak, illetve az azokat szlovákiai viszonyokra adaptáló Szlovák Nemzeti Tanács-i rendeleteknek a következményeit a magyar kisebbség helyzetére. A kétségkívül legkíméletlenebb köztársasági elnöki rendelet 1945. augusztus 2-án, a potsdami jegyzőkönyv aláírásának napján jelent meg: az 1945. évi 33. számú elnöki rendelet az aktív antifasiszták kivételével automatikusan megfosztotta a németeket és magyarokat a csehszlovák állampolgárságtól. Ez az elnöki dekrétum vált a szlovákiai magyarság minden további jogfosztásának és jogsérelmének alapvető forrásává, hiszen az állampolgárság elvesztése eleve kizárta a két kisebbséghez tartozókat az állami intézményekben, munkahelyen való alkalmazásából, az államosítások során elrendelt kártalanításokból, a hadikárok megtérítéséből, a nyugdíj és más állami járulékok folyósításából.⁷

⁵ A szlovákiai magyarokat sújtó diszkriminatív jogszabályokról és azok keletkezésének, érvényesítésének körülményeiről ld. pl. Šutaj, Štefan – Mosný, Petr – Olejník, Milan: Prezidentské dekrty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku, Veda, Bratislava, 2002; Jech Karel (red.): Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945. Die Deutsche und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik, Studien und Dokumenten 1940–1945. Nakladatelství Doplňk, Brno, 2003; Šutaj, Štefan (ed.): Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období, Universum, Prešov, 2004; Szarka László (szerk.): Jogfosztó jogszabályok, id. m.

⁶ Szarka László: Jogfosztó jogszabályok, id. m. 93–99, 182–188.

⁷ A Szlovák Nemzeti Tanáccsal egyeztetett elnöki dekrétum előtörténetének elemzése alapján a végleges szöveg egyértelműen a kollektív jogfosztás eszközeinek te-

Az állampolgári, kisebbségi, vagyoni és szociális jogok megvonásával a szlovákiai magyarok gyakorlatilag a teljes jog- és létbizonytalanság állapotába kerültek. A szülőföldjükről elűzött és az úgynevezett globális kitelepítés keretében teljes felszámolásra ítélt magyar közösség helyére a belső telepítések keretei közt a külföldi szlovák „reemigránsok” és az észak-szlovákiai területek szlovák kolonistáinak százazreit szerették volna betelepíteni. Mindez szorosan kapcsolódott ahhoz a hatalmi harchoz, amely a kommunista párt hatalomátvételét volt hivatott előkészíteni, s amiben a magyar kérdés radikális megoldására törekvő politikai elképzelések a kommunisták szlovákiai bázisát erősítették volna.⁸

A világháború befejező szakaszában a csehszlovák hadsereg, a szlovák ellenállás, majd pedig a csehszlovák kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács részéről is többször mérlegelték a magyarok német-ékéhez hasonló fegyveres, illetve „spontán” elűzésének alternatíváját.⁹ Közvetlenül a front elvonulása után a csehszlovák katonai és polgári hatóságok igyekeztek olyan légkört teremteni, hogy a magyarok tömegesen hagyják el szülőföldjüket és meneküljenek át Magyarországra. Az évszázadok óta helyben lakó magyar népesség azonban nem érzett magában semmiféle büntudatot a visszatérő csehszlovák hatóságokkal szemben. Vavro Šrobár pénzügyminiszter bevezetőben említett 1945. tavaszi tervezetét ugyan rövid időre a Szlovák Nemzeti Tanács is elfogadta a magyar kérdés rendezését szolgáló programként, de a tervezetben javasolt erőszakos kitoloncolást csupán néhány Érsekújvár környéki magyar faluban, például Andódon, Udvardon és Tardoskedden próbálták alkalmazni, rögtön a háború utáni hónapokban. A magyar határra kiszállított, illetve kiűzött családok többsége visszatért házaiba.¹⁰

A szélsőséges elképzelések azonban nemcsak falvakra, hanem Pozsonyra és Kassára is kiterjedtek. Az 1936. évi 131. számú államvédelmi törvényre hivatkozva 1945. május 5-én Pozsonyban a helyi német és magyar közösség teljes kitelepítését célul kitűzve nagyszabású magyarelles akciót kezdte.¹¹ A két közösség tagjainak

kinthető, amennyiben gyakorlatilag csak azoknak a németeknek és magyaroknak az állampolgárságát tekintette megtarthatónak, „akik a köztársaság fokozott veszélyeztettsége idején hivatalosan cseheknek vagy szlovákoknak jelentkeztek”. Uo. 122–124. Az alkotmánydekrétum előzményeiről, alternatív szövegváltozatairól ld. Jech Karel (red.): Němci a Maďari v dekretch prezidenta, id. m. 313–349.

⁸ Kaplan, Karel: Csehszlovákia igazi arca, Kalligram Kiadó Budapest–Pozsony, 1995. 108–112.

⁹ Baláz Július: Maďarská otázka v prvom povojnovom desaťročí povojnového Československa (1945–1948) Kandidátska práca. FF Karlovy Unierzity. Katedra československých dějin, Praha, 1991. Kézirat, MTA KI Archivum 1/161

¹⁰ Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1998. 86–87.

¹¹ Uo. 88; Salner, Peter: Premeny Bratislavy 1939–1993, Veda, Bratislava 1998. 38–43. P. Salner idézi a pozsonyi Nemzeti Bizottság 1945. évi német- és magyarelles

nagyobbik részét az ideiglenes pontonhídon át Ligetfaluban, az ott kialakított táborokba zsúfolták, illetve rövid úton kiutasították az országból. A ligetfalusi internálótábort, amelyhez hasonló például Szereden, a korábbi zsidótábor helyén is működött, 1946 augusztusában számolták fel, addig a pozsonyi magyarok többsége állandó ellenőrzés alatt, kötelező közmunkákra kirendelve vagy a táborba zárva élt. Hasonló folyamatok zajlottak le a kassai magyarok elűldözése, internálása során is. Az 1938 után visszacsatolt területekre betelepült anyaországiakat 1945 májusában az ország elhagyására kényszerítették, s ezt a módszert az autochton népességű településeken is megpróbálták alkalmazni, a magyar kormány és a határőrizeti hatóságok ellenállása miatt sikertelenül. Az anyaországi hivatalnokokkal, tanárokkal együtt sok ezer hétköznapi munkavállaló, felvidéki származású visszatelepülő vált elsőként hontalanná a csehszlovák szervek döntésének következtében.¹²

Az 1945. évi 71. és 88. számú elnöki dekrétum alapján elkezdődött a magyar kisebbség csehországi közmunkára való erőszakos elhurcolásának előkészítése. Ezt az eszközt a csehszlovák telepítési hatóságok először 1945 novemberében kezdték alkalmazni a magyarokkal szemben: ekkor még főként csak a munkaképes férfiakat szállították el a munkaerőhiánnyal küszködő Szudéta-vidékre.¹³ Az akciókat kezdeményező és végrehajtó hatóságoknak ezzel egyszerre háromféle célja is volt: rákényszeríteni a magyar állam képviselőit a lakosságcsere-egyezmény mielőbbi megkötésére, másrészt a telepítésekkel helyet akartak teremteni az észak-szlovákiai szlovák telepek dél-szlovákiai magyarlakta területekre való letelepítéséhez, harmadrészt pedig a belső telepítésekkel is elősegíteni a magyar–szlovák határvidék etnikai jellegének radikális átalakítását. A belső tele-

jegyzőkönyvi határozatait. Így például 1945. június 8-án Sekáč képviselő javaslatára elfogadták a pozsonyi németek és magyarok megkülönböztető megjelölésére vonatkozó rendeletet. Ezt a rendelkezést azonban a városi és nemzetközi közvélemény felháborodása miatt június 22-án végérvényesen megsemmisítették. Uo. 41.

¹² Kövesdi János – Mayer Judit (szerk.): *Edvard Beneš elnöki dekrétumai avagy a magyarok és németek jogfosztása, Pannónia Kiadó, Pozsony, 1996. 131–136; Kaplan, Karel: Csehszlovákia igazi arca, id. m. 110–117; Vadkerty Katalin: Németek és magyarok Pozsonyban 1945–1948. között. In: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel, Kalligram, Pozsony, 2005. 473–486; G. Vass István: A menekültügy kezelése Magyarországon 1945–1946-ban. In: Molnár Imre – Szarka László: Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák – magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. MTA Kisebbségkutató Intézet, Kecskés László Társaság, Kompress, Komárom, 2007.**

¹³ A csehországi telepítések újjáépítési, munkaerő-gazdálkodási céljai mögött egyértelműen kimutatható nemzeti célokról ld. Sutaj, Stefan: *Nútené presídlenie Maďarov do Ciech, Univerzum, Prešov, 2005. 20–24; A csehországi deportálások következményeiről ld. Helena Nosková: A magyarok és Csehország. A tolerancia eltűnése az autoritativ csehszlovák rendszerből. Prágai Tükör, 2005. 3–4–5.*

<http://www.pragaitukor.com/archive/index.php>;

pítések mögött kezdettől fogva a szociális és a nemzetiségi megfontolások is kimutathatóak: a munkanélküliséggel, megélhetési gondokkal küszködő hegyvidéki területek szlovák telepeseinek kellett volna a kompakt magyar területeket elszlovákosítaniuk.¹⁴ Hozzájuk csatlakoztak a romániai, magyarországi, jugoszláviai és kárpátaljai szlovák „repatriánsok”, legnagyobb számban a lakosságcsere keretében érkező magyarországi szlovákok.

A csehországi deportálások és a lakosságcsere

Azt követően, hogy a csehszlovák kormány nem kapta meg a győztes hatalmak együttes támogatását a magyar kérdés általa tervezett megoldásához, azaz a németekéhez hasonló egyoldalú kitelepítésre, ismételten felmerült a kérdés, hogy a magyar kérdés „globális megoldására” a belső eszközöket (a kényszertelepítéseket, reszlovakizációt), vagy az egyoldalú kitelepítést („transfer”, „odsun”) és a lakosságcserét részesítsék előnyben. Karel Kaplan tárta fel először, hogy 1945 szeptemberében Clementis külügyi államtitkár Vorosilovtól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől kapott biztatást a magyar kérdés belpolitikai elintézésére. Clementis feljegyzése szerint Vorosilov kijelentette: „csupán a Szovjetunió támogatására számíthatunk a kitelepítés ügyében, de ha 3 millió szudétánémetet úgyis átdobtunk a határon, a helyükre 300 ezer magyart könnyen áttelepíthetünk”.¹⁵ A szlovákiai magyaroknak a köztársasági elnök 81. számú dekrétumai és az illetékes szlovák és cseh hivatalok által kidolgozott telepítési tervek alapján 1945. október 25. és december 4. között végrehajtott első deportálás 9 274 magyar nemzetiségű személyt, az 1946. november 19-étől 1947. február 22-éig tartó második deportálás pedig 6 510 magyar családot, azaz 41 666 személyt érintett.¹⁶ A két deportálást nem csupán a deportáltak száma különbözteti meg, hanem jellegében és céljaiban is különbözött egymástól. Míg 1945-ben jórészt önálló, munkaképes magyar férfiakat köteleztek csehországi munkára, a második deportálási szakasz rendőrségi, katonai erőszakkal végrehajtott szisztematikus kitelepítés jellegét öltötte a csehországi deportálásra kijelölt falvak esetében. Ugyanakkor mindkét deportálási szakaszban a csehszlovák és szlovák

¹⁴ A belső telepítések eredményeként 1945–1948 között 260 magyar és 13 szlovák és 8 német többségű településen 5 011 szlovák telepes család, összesen 23 027 személy települt le. Rajtuk kívül ezeken a településeken további 12 274 már korábban is ott lakó szlovák család kapott földet vagy ház- és lakásingatlant. Vadkerty Katalin: A belső telepítések, id. m. 80.

¹⁵ Kaplan idézi Clementisnek a prágai kormány 1945. szeptember 11-i ülésén elhangzott beszámolójából. Kaplan, Karel: Csehszlovákia igazi arca, id. m. 135.

¹⁶ Šutaj, Štefan: Nútené práce, id. m. 28, 66–67.

hatóságok és pártok számoltak azzal, hogy a kényszertelepítések beindításával rákényszeríthetik a magyar kormányt arra, hogy a lakosságcsere-egyezményről tárgyaljon, illetve 1947-ben az egyezmény végrehajtásához hozzájáruljon. Ennek érdekében a csehországi deportálást rövid ideig lakosságcserere kijelöltekre, majd pedig a reszlovakizáltakra, illetve azok egy jelentős részére is ki akarták terjeszteni. Ezzel is növelni kívánták a nyomást a magyar kormányra, amely végül mindkét esetben valóban kénytelen volt engedni a csehszlovák kormány nyílt zsaroló magatartásának.¹⁷

A deportálások elsősorban a komáromi, dunaszerdahelyi, ógyalai, somorjai és galántai járások magyar falvait érintették (összesen 220 faluból vittek el magyarokat), s az elhurcoltak Csehországba, főleg a kolíni, žateci, Mladá Boleslav-i, pilseni és kladnoi járásokba kerültek. A deportáltak összesen 6 602 házat és 3 884 hektár termőföldet hagytak maguk után. Az üresen hagyott házakba 2 667, a termőföldekre pedig 1 703 szlovák, illetve cseh nemzeti gondnokot jelöltek ki. A deportáltak vagyonát végérvényesen azonban csak 1948. március 19-én kelt kormányrendelet alapján 1948. május-június hónapokban foglalták le. A csehszlovák kormány a magyar kormány tiltakozó jegyzékeire válaszolva egyértelművé tette, csak abban az esetben állítja le a csehországi kényszermunka-akciókat, ha Magyarország hozzájárul a lakosságcsere-egyezmény haladéktalan megvalósításához.¹⁸

A csehországi deportálások kíméletlensége és embertelensége mély nyomokat hagyott a szlovákiai magyarság tudatában. Különösen a rendőrség és katonaság által körbekerített magyar falvak, a jéghideg vagonok, a csehországi vasútállomások rabszolga-vásárra, török hódoltságra emlékeztető jelenetei-képei maradtak meg a kortársak emlékezetében. A kényszermunka-akciók kegyetlenségét Mindszenty József esztergomi bíboros és a szlovákiai katolikus egyház vezetői, a püspökök és a püspöki kar is élesen bírálta. A közreadott dokumentumok közt olvasható, hogy Jantausch püspök 1947 februárjában valamennyi szlovák püspök megbízásából az SZNT elnökségéhez, Beneš köztársasági elnökhöz és Jan Masaryk külügyminiszterhez intézett memorandumában egyebek közt leszögezte: „Amikor házaikból a zsidókat vitték el, akkor is elhatároltuk magunkat ezektől a cselekedetektől mint az emberiséggel és a keresztényi szeretettel ellenkező dolgoktól. Ma ugyanezt tesszük, mert a mostani eljá-

¹⁷ Vadkerty Katalin: A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszermunkája 1945–1948. közt. Kalligram Kiadó, Pozsony 1996. 28–29. Uő.: Maďarská otázka, id. m. 89–97; Kaplan, Karel: Csehszlovákiai igazi arca, id. m. 138–140.

¹⁸ Stefan Šutaj: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948 (Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku), Veda, Bratislava, 1993. 63–66.

rás módozatai igen hasonlítanak azokra, amelyeket a múltban is kifogásoltunk.”¹⁹

1945 szeptemberében-októberében a csehszlovák és szlovák hivatalok nyíltan azzal a céllal kezdték el a dél-szlovákiai magyar munkaképes lakosság Cseh- és Morvaországba deportálását, hogy “az illetékes magyar szerveknél szorgalmazzák a magyaroknak saját hazájukba való elszállításról kötendő államközi egyezményt”. Gyöngyösi János magyar külügyminiszter, aki a magyarországi németek ügyében – éppen a csehszlovákiai magyarok helyezte miatt – ellenezte a kollektív bűnösség elvének bármilyen elfogadását, 1945 decemberében a prágai csehszlovák–magyar tárgyalásokon jelezte, hogy a magyar kormány csak a területtel együtt képes és hajlandó befogadni a Csehszlovákia számára nem kívánatos szlovákiai magyarokat.²⁰

A csehországi kényszermunkára rendőri-katonai erőszakkal elhurcolt magyarok ügye a magyar kormány, a Magyarországra áttelepült felvidékiek csoportjai és a pozsonyi magyar baloldali értelmiségiek részéről erős ellenállást, szervezett ellenlépéseket, nemzetközi tiltakozási akciók beindítását váltotta ki. Ezek mellett néhány fiatal szlovákiai magyar lelkészt, egyetemistát is arra indítottak a felgyorsuló események, hogy Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség néven szervezett mozgalmat alapítson a kisebbség sérelmeinek dokumentálására, a jogfosztottak és a magyarországi hivatalok tájékoztatására.

Ezzel együtt egyetérthetünk Karel Kaplan értékelésével: „A deportálás kegyetlen, ám végül is eredménytelen kísérlet volt a magyar kisebbség eltüntetésére, amely nem csupán az érintettek ellenállásba ütközött, olyan félelmet is kiváltva belőlük, hogy inkább a Magyarországra való menekülést választották helyette, de nagyon jelentősen rontotta a csehszlovák–magyar kapcsolatokat is.”²¹ Hozzátehetjük még, hogy a jogfosztottság éveinek kisebbségi magyar emlékezetében éppen a deportálások tapasztalatai és narratívái jelentik a legnagyobb traumát. Az egész kérdéskomplexum politikai utóéletében szintén a csehországi kényszermunka következményei okozzák a legtöbb és a legnehezebben feldolgozható, jóvátehető konfliktust.

¹⁹ Uo. 105–106.

²⁰ „Az általunk képviselt megoldási javaslat természetesen magában foglalja a hátrévizítót is. Ez nem kétséges. Mi azonban a lakosságcserén mint az egyedüli lehetséges megoldáson kívül más olyan megoldási módot nem tudunk elképzelni, amely eleget tesz a kor és a demokrácia követelményeinek.” – Gyöngyösi prágai álláspontját bizalmas csehszlovák kormányzati anyagból idézi Kaplan, Karel: Csehszlovákia igazi arca, id. m. 120. Vö. Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948. között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993. 43.

²¹ Kaplan, Karel: Csehszlovákia igazi arca, id. m. 138.

A kikényszerített lakosságcsere mint a kitelepítés eszköze

A csehszlovák kormány által változatos diplomáciai, külpolitikai és diszkriminatív kisebbségpolitikai eszközökkel kikényszerített lakosságcsere-egyezményt, amelyet 1946. február 27-én Budapesten Gyöngyösi János külügyminiszter és Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár írt alá, a két fél kezdettől fogva eltérően értelmezte. Míg Prága és Pozsony számára az egyezmény „a magyar kérdés megoldásának legésszerűbb formáját”, a magyar kisebbségnek „nemzetközi határozat alapján megvalósuló megbüntetését”, a kérdés „átgondolt rendezését” jelentette, a magyar fél számára a csehországi deportáltakkal Magyarországra kényszerített egyenlőtlen megállapodás maradt. Ezzel együtt az egyezmény aláírásával Magyarországnak sikerült lefékeznie a magyar kisebbség vagyonának elkobzását, a csehszlovákiai magyarok jogfosztását, a belső széttelepítés alternatívájának megvalósulását. A lakosságcsere-re kijelölt szlovákiai magyarok számára biztosította ingóvagyonuk megőrzését, illetve a rendezett körülmények közötti magyarországi áttelepülés lehetőségét.

A magyar kérdés egyoldalú transzferrel, előzéssel való megoldásának elmaradt potsdami engedélyezése miatt Csehszlovákia vezető politikusai 1945 őszétől kezdve a kitelepítés legfontosabb eszközeként a csehszlovák-magyar lakosságcsere-t tekintették. S minthogy a csehszlovák és szlovák hivatalos szervek eredetileg azt remélték, hogy 300–400 ezer magyarországi szlovákot is sikerül meggyőzniük arról, jelentkezzenek a lakosságcsere-akcióba.

A csehszlovák hatóságok által végzett, különböző becsléseken, történeti tanulmányokon alapuló 1946. évi összeírás 450 ezer szlovák nemzetiségű, illetve származású személyt írt össze.²² Ezeknek a minden tekintetben eltúlzott becsléseknek a következményeivel a lakosságcsere-egyezmény értelmében a magyarországi szlovákokat áttelepülésre toborzó csehszlovák különbizottságnak is szembesülnie kellett. Az 1946. március 4. és május 27. között a lakosságcsere-egyezmény által biztosított toborzó akció eredményeként 90 090 személy jelentkezett a csehszlovákiai áttelepülésre. Ez a szám utólag további 7 520 szlovák jelentkezővel egészült ki.²³

²² Az 1941. évi magyarországi népszámlálás 270 ezer szlovákul beszélő személyt regisztrált a trianoni országterületen. Közülük 76 ezren tekintették magukat szlovák anyanyelvűnek és mindössze 17 ezren szlovák nemzetiségűnek. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság szakértői viszont 1946-ban 450–475 ezer szlovákot mértek fel sajtóságos történeti-demográfiai és felekezeti statisztikai számítások alapján. Erről ld. Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000. 28–34.

²³ A magyarországi jelentkezők névsorát a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság képviselői 1946. június 27-én adták át a magyar kormánynak. Bobák, Ján: Maďarská otázka, id. m. 84–86.

A csehországi deportálásokkal és a folytatódó konfiskációkkal, jogfosztásokkal kikényszerített 1946. február 27-i csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény Magyarország szempontjából kétségkívül rendkívül előnytelen megállapodást jelentett. A csehszlovák állam biztosította a maga számára a jogot a magyarországi szlovákok toborzására Magyarország területén. Ugyanakkor szabad kezet kapott azoknak a csehszlovákiai magyaroknak a kijelölésére, akiknek a lakosságcsere keretében Magyarországra kellett távozniuk. A csehszlovák hatóságok 1946 augusztusának közepére készültek el a kitelepítésre kijelölt csehszlovákiai magyarok névjegyzékével. Az egyezmény V. cikkelye szerint számításba vehetők kategóriájában 105 047 főt, az úgynevezett háborús bűnösökként az egyezmény VIII. cikke alapján áttelepítendőekkel együtt pedig 181 00 ezer személy nevét tartalmazta.²⁴ Mindazonáltal a lakosságcsere-egyezmény módot teremtett arra, hogy a magyar kormány meghatározó és egyenrangú tényezőjévé váljék az egész lakosságcsere megszervezésének, ellenőrzésének és lebonyolításának.²⁵

A lakosságcsere-egyezmény aláírása és az első transzportok elindítása közötti 14 hónapban a csehszlovák hatóságok a csehországi kényszermunkára való tömeges és karhatalmi erővel lebonyolított elhurcolásokat, az úgynevezett csehországi deportálásokat, illetve az ország egész területén történő széttelepítést tekintették a magyar kérdés belső megoldására leginkább alkalmas eszköznek. Minthogy azonban ez a megoldás a magyar kormány és közvélemény mellett a nemzetközi közvélemény részéről is jelentős tiltakozást váltott ki, a csehszlovák és szlovák hatóságok az erőszakos asszimiláció eszközhöz nyúltak.

A reszlovakizáció mint a kényszerasszimiláció eszköze

A Szlovák Belügyi Megbízotti Hivatal által 1946. június 17-én meghirdetett úgynevezett reszlovakizációt, valamint az otthonaikból elűzött és földjeiktől megfosztott magyarok helyére való szlovák betelepítést tekintették a magyarkérdés végleges felszámolásához vezető

²⁴ Uo. 87–88; Magyar nyilvántartás szerint az 1946. augusztus 26-án Pozsonyban átadott csehszlovák jegyzék az V. cikk szerinti kategóriában 106 398 magyar nemzetiségű kitelepítendő személy adatait tartalmazta. Popély Árpád: A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 105.

²⁵ A lakosságcsere újabb irodalmából ld. Bobák Ján: *Maďarská otázka v Česko-Slovensku 1944–1948*, Matica slovenská, Martin, 1996; Kugler József: *lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*, id. m.; Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszerkitelepitésének emlékezete 1945–1948*, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet — Kecskés László Társaság, Komárom, 2003; Uő.: *Jogfosztó jogszabályok*, id. m.; Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*, id. m.; Uő.: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948. közötti történetéről*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001; Uő. *Maďarská otázka v Československu*, id. m.

belpolitikai eszköznek.²⁶ A szlovákiai magyarok legnagyobb tömegeit érintő akció során több mint négyszázezer ember nevében adtak be reszlovakizációs kérvényt.²⁷

Eredetileg a reszlovakizációt a Slovenská liga és a szlovák tartományi kormányt alkotó megbízotti testület szakértői jóval szűkebb keretek közt tervezték, s elsősorban a kettős, illetve bizonytalan és változó identitású népesség megnyerésének eszközét látták benne. Az 1946. június 17. és július 1. között kijelölt kéthetes reszlovakizációs kérelmezési időszakban 108 387 család, összesen 352 038 személy kérte szlovákká nyilvánítását. Az 1948-ban lezárult reszlovakizációs akció végén a 410 820 kérelemből a reszlovakizációs bizottság hivatalosan 282 594 személy szlovák nemzetiségűvé nyilvánítását engedélyezte.²⁸

1946–1947. évi reszlovakizáció történetére vonatkozó szakirodalom azt mutatja, hogy a szlovákiai magyarok egyéni és kollektív emlékezetében – igen összetett, tömeglélektani szempontból is izgalmas folyamatok következtében – a reszlovakizáció ma is egyfajta közösségi tabunak számít. A teljes jogfosztottságtól, a ki- és széttelepítéstől, a szülőház és a termőföld és minden más vagyontárgy elvesztésétől, a szétszóratatástól stb. való félelem a korabeli magyar közösség egészét jellemezte.

Az 1946 júniusában beindított reszlovakizációs akció a magyar nemzetiség megtagadásáért, a szlovák nemzetiség választásáért egy formális kérelem formájában mindenre felmentést ígért: a reszlovakizáltak visszakapták a csehszlovák állampolgárságot és az azzal járó jogokat, maradhattak házaikban, művelhették földjeiket, és az első ígéretek szerint a csehországi deportálások, illetve a magyarországi áttelepítés sem fenyegette őket többé. Az eredetileg a korábban magukat szlováknak vallók részére meghirdetett reszlovakizáció 1946 és 1948 között Magyarországgal, a szlovákiai magyarsággal szemben a nyomásgyakorlás egyik legkíméletlenebb eszköze lett. A jogaikat, házuikat, vagyonuikat, szülőföldjüket féltő szlovákiai magyarokat nemzetiségi identitásukban, legalapvetőbb emberi jogaik egyikében, nemzeti identitásuk vállalásában is megzsarolta a dél-szlovákiai régió etnikai átalakítását célul kitűző hatalom.

Azt követően, hogy az 1946. augusztus–szeptemberi párizsi béketárgyalásokon a csehszlovák delegációnak nem sikerült keresztülerőszakolnia a nem reszlovakizált és a lakosságcserébe nem bevonható szlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítésének tervét, a csehszlovák po-

²⁶ A Šutaj, Stefan.: Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne. Košice, 1991. 23–28.

²⁷ Vadkerty Katalin A reszlovakizáció, Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993. 31–36.

²⁸ Uo; Popély Árpád: A (cseh)szlovákiai magyarok történeti kronológiája, id. m. 99.

litika igen határozott előkészületeket tett a magyar kérdésnek az úgynevezett globális megoldására. Ennek részeként a reszlovakizáltakat és a többi Szlovákiában maradt magyarokat a párkányi járásból kiindulva egytől-egyig Csehországba tervezték kitelepíteni és ott minden eszközzel asszimilálni.

Az egész periódus csehszlovákiai, szlovákiai kisebbségellenes intézkedéssorozata kétségkívül egységes politikai szándékot, a szlovákiai magyar kisebbségi közösség teljes felszámolását volt hivatott elérni, s ezért kutatni is csak egységes folyamatként lehet. A Dél-Szlovákia nemzetiségi megtisztításához igénybe vett eljárások, tervek, akciók egymással szorosan összefüggtek, a szlovákiai Telepítési Hivatal, a Megbízotti Testület, illetve a prágai kormány és a bel- és külügyminisztérium a helyzetet és Magyarország magatartását figyelembe véve döntött a rendelkezésre álló eszközök felhasználásáról.

A kényszertelepítések és következményei

A csehszlovákiai magyarok belső és a Magyarországra irányuló kényszertelepítéseinek a következményei rendkívül súlyosak voltak. A kitelepítésekkel és a reszlovakizációval járó migrációs és asszimilációs veszteségeket elsősorban az 1950. évi népszámlálás adatai tükrözték.²⁹ A szlovákiai magyarok lélekszámának – mint utóbb kiderült – átmeneti csökkenése mellett a közösség súlyos anyagi veszteségeket is elszenvedett. A csehországi kényszermunkáról visszatértek igen sok esetben már soha többé nem kerülhettek vissza lakóházaikba. A földtulajdonok elkobzása, idegen telepéseknek való kiutalása, a lakosságcsere nyomán kialakult felemás helyzetek hatalmas vagyoni veszteséget okoztak a felvidéki magyarságnak.³⁰

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményben kikötött vagyoni paritás alapelveinek folyamatos megsértése, az úgynevezett csehszlovákiai magyar háborús bűnösök körének minden szempontból indokolatlan tömegessé tétele és az egyezményben meghatározott kvótán felüli besorolása a kitelepítendőkhöz az okozta, hogy Magyarországnak nem maradt más eszköze a jogvédelemre, mint az, hogy 1947 ápriliséig nem járult hozzá a lakosságcsere beindításához. Erre végül a cseh-

²⁹ A csehszlovákiai magyarok száma az 1930. évi 592 ezerről 355 ezerre csökkent, ami a Szlovákián belüli arányszámban is megmutatkozott: 17,8 százalékról 10, 3%-ra zuhant a magyar nemzetiségűek aránya. Popély Árpád: A (cseh)szlovákiai magyarok történeti kronológiája, id. m. 177.

³⁰ Csupán a Magyarországra kitelepített magyarok és a Csehszlovákiába áttelepített szlovákok hátrahagyott vagyonainak különbségét tekintve 72 millió dolláros veszteség mutatható ki. Szabó Károly: A csehszlovák–magyar lakosságcsere gazdasági vonatkozásai, In: Szarka László (szerk.) *Othontalan emlékezet*, id. m. 92–100. Vö. Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*, id. m. 166–169.

szlovák hivatalok által katonai-karhatalmi erő igénybevételével lebonyolított tömeges méretű csehországi deportálások kényszerítették a magyar kormányt.

A belső telepítések során a dél-szlovákiai telepítési körzetekbe betelepített 5 900 szlovákiai családnak, a lakosságcsere során ugyanoda betelepült 9 200 magyarországi szlovák gazdasági egységnek, összességében mintegy 65 ezer szlovák nemzetiségű személynek a Csehszlovákia területére deportált, Magyarországra kitelepített vagy elmenekült mintegy 110–130 ezer szlovákiai magyar házaiba, földjére való betelepítése alapvetően megváltoztatta a dél-szlovákiai városok, falvak etnikai arculatát.³¹

Ehhez járult hozzá a dél-szlovákiai régióknak – a mintegy háromszázezer reszlovakizált nyelvi, nemzetiségi átnevelését célzó – egynyelvűsítése. Ebbe a folyamatba tartozott a települések nevének megváltoztatása, a családnevek elszlovákosítása, a korábbi kétnyelvű gyakorlat szigorú tiltása, a magyar nyelvnek az iskolai nevelésből és az egyházi életből való kitiltása, a magyar kisebbségi közösség tialmakkal való megbénítása, a magyar nyelvűség és a magyar nyelvű kultúra minden nyilvános formájának büntetése.³²

A létezésének első húszéves periódusában igen öntudatos, jól szervezett kisebbségi magyar közösségnek a jogfosztásokkal szembeni magatartásának jórészt csak elszigetelődött helyi akciókban volt nyoma a legnagyobb üldöztetések idején. A szlovákiai magyarok, még az ellenállást hirdetőik is a kisebbségi közösség jogainak védelmét alapvetően Magyarországtól várták. A vesztes Magyarország kormánya az első csehszlovákiai jogsértésektől kezdődően igyekezett minden lehetséges eszközt felhasználni a tiltakozásra és a csehszlovákiai magyarság védelmére. Memorandumok, jegyzékek sorozatával hívta fel a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság képviselőinek, a nyugati szövetségeseiknek, a Szovjetunió kormányának figyelmét mindarra, ami Csehszlovákiában a magyarokkal szemben történt.³³

Az 1946. év egyszerre volt a remények és a rendkívüli megpróbáltatások esztendeje a csehszlovákiai magyarság számára. A békekonferenciára való magyar felkészüléstől, az első világháborút lezáró béke-rendszernél méltányosabb és tartósabb megoldások ígéretétől a szlovákiai magyarok azt remélték, hogy a magyar békeszerződésben a nagyhatalmak a határok 1919–1920. évi kijelölésénél elkövetett hibáikat korrigálják, és a csehszlovák–magyar államhatár megállapításánál figyelembe veszik a magyar-szlovák etnikai határvonalat. Ugyanakkor az év a

³¹ Uo.

³² Szarka László: Jogfosztó jogszabályok, id. m. 230–251.

³³ Földesi Margit: Kitelepítés, lakosságcsere és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, In: Szarka László (szerk.): Otthontalan emlékezet, id. m. 127–132.

február 27-én Prágában megkötött csehszlovák–magyar lakosságcserevel elkezdődött az, ami a szlovákiai magyarok körében igen nagy csalódást és még nagyobb félelmeket váltott ki.³⁴

A lakosságcsere-egyezménnyel kapcsolatos kifogásokat a legtöbbször az 1946. március elején Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett, ismeretlen eredetű szlovákiai magyar memorandum fejezte ki, amely a kisebbség felszámolását célzó csehszlovák intézkedések eszköztárától tartott. Ezért a megállapodást alapvetően elhibázottnak tekintette: „...a csehszlovák–magyar egyezmény megkötése után azonban azt tapasztaljuk, hogy a csehszlovákiai magyarság nemzeti, gazdasági és egyéni egzisztenciájában nemcsak hogy semmiféle javulás nem tapasztalható, hanem ellenkezőleg, egész emberi létünk újabb megpróbáltatások elé kerül.”³⁵

Ismeretes, hogy a csehszlovákiai magyarság teljes felszámolásának elképzeléseit végül az amerikai békeküldöttség vétője akadályozta meg. A csehszlovák–magyar határok azonban nem változtak. Sem a magyar küldöttség által szorgalmazott kompenzációs területcsere-tervezetnek, sem pedig a Népi Szövetség népszavazásos határmegállapítási tervezetének semmilyen esélye sem volt arra, hogy a békekonferencia munkáját meghatározó nagyhatalmak közül akár csak egy is felkarolta volna. Az egyoldalú transzferre vonatkozó csehszlovák követelés elvi elutasítása, a „népet földdel” elv makacs hangsúlyozása azonban kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a békekonferencia a kérdés rendezését a két állam közötti megállapodásra bízta, ami az adott kiélezett helyzetben kétségkívül a magyar diplomácia alighanem egyetlen sikereként könyvelhető el.

A lakosságcsere mérlegéről

A lakosságcsere a szükséges szervezeti előkészületek gyors megtörténte ellenére csak 1947 áprilisában a dél-alföldi szlovákok és a mátyusföldi magyarok cseréjével kezdődött. A magyar fél kezdettől fogva nagy súlyt helyezett a magyar szempontból előnytelen szerződés végrehajtása so-

³⁴ A szülőföldjük ragaszkodó szlovákiai magyarok belátták ugyan, hogy Nagy Ferenc kormánya a csehszlovák hatóságok durva nyomásának engedve valójában kényszerű megállapodást kötött az önként jelentkező magyarországi szlovákok és a csehszlovák hatóságok által áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok cseréjéről. Mégis a Népi Szövetség 1946. január 24-én Tildy Zoltán miniszterelnökhöz, egy hónappal később Gyöngyösi János külügyminiszterhez címzett levélben jelezte fenntartásait a lakosságcsere-egyezmény előkészületeivel és logikájával kapcsolatban. Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül.” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948, Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995. 112–115. Akadt kritikusa a megállapodásnak a magyar külügyminisztériumban is. Ld. Vájlak Sándornak, a minisztérium szlovákiai magyar származású referensének memorandumát. Uo. 116–118.

³⁵ Uo. 119.

rán a személyi és vagyoni paritás betartására, így kívánván megelőzni azt a csehszlovák szándékot, hogy különböző eszközökkel a lakosság-cserét a szlovákiai magyarság teljes felszámolására használja fel. A paritás megsértése elleni állandó magyar tiltakozások ellenére a vagyoni kölcsönösséget nem sikerült betartani: a lakosságcsere keretében szülőföldjét elhagyni kényszerülő 76 616 szlovákiai magyar kitelepített után összesen 16 ezer hold és 15 700 lakóház maradt, a 60 257 szlovák áttelepülő után Magyarországon viszont mindössze 15 ezer hold és 4 400 lakóház.³⁶

A lakosságcsere 1947 áprilisától 1949 nyaráig tartott, igaz, 1948. december 22-e után már csak az egzisztenciálisan fenyegetett magyar családok, a családegyesítést kérvényezők, illetve a lakosságcsere lebonyolításában önként segédkezők áttelepülésére került sor. A lakosságcsere során kialakult vagyoni különbözet rendezésére az 1949. július 25-én csorbatói jegyzőkönyvben került sor, ahol a lakosságcsereből származó magyar követelést a csehszlovák kormány követeléseit (a Tanácsköztársaság okozta károkért, valamint a bécsi döntés, a második világháborús károkért a párizsi békekonferencián Magyarországra Csehszlovákiával szemben kirótt 30 millió dolláros jóvátételt, valamint a Magyarországon államosított csehszlovák vagyon együttes értékét) a két fél azonos nagyságúnak tekintette és kölcsönösen lemondott azok kiegyenlítéséről.³⁷

A szlovákiai magyar közösség túlélését 1945–1949 között két, magyar szempontból eredetileg negatív tényező a lakosságcsere-egyezmény megkötése, illetve a tömeges reszlovakizáció –, valamint a nyugati demokráciák kiállása, a magyar kisebbség teljes felszámolását célzó csehszlovák követeléseknek a párizsi békekonferencián a nyugati szövetségesek részéről történt elutasítása eredményezte. A magyar kormány a lakosságcsere-egyezmény megkötésével látszólag szabad utat engedett a kitelepítéseknek. Az egyezmény kínálta diplomáciai lehetőségeket azonban mind a prágai kormánnyal szemben, mind pedig a párizsi békekonferencián a szlovákiai magyarság teljes felszámolását támogató szovjet kormánnyal szemben sikerült maximális mértékben arra felhasználnia, hogy a cserekvóta minimális keretei között és rendezett anyagi feltételek mellett menjen végbe a lakosságcsere. Ráadásul a bilaterális megállapodáson nyugvó lakosságcsere-egyezmény keretében Magyarországra telepített szlovákiai magyarok jelentették a diplomáciai zálogát annak, hogy a budapesti

³⁶ Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere, id. m. 166–169, 194–197.

³⁷ A jegyzőkönyv szövegét ld. Balogh Sándor – Földesi Margit (szerk.): A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok 1945–1948. Napvilág Kiadó, Budapest 1998; Szarka László (szerk.): Jogfosztó jogszabályok, id. m. 8–89.

kormány képes volt megakadályozni az egyoldalú kitelepítés gondolatának megvalósítását, és a párizsi békeszerződés a két országot a még szülőföldjén maradt magyarok további sorsát illetően is kétoldalú megállapodásra kötelezte

G. Vass István

Ravasz Károly beszámolója a Csehországba deportált felvidéki magyarok helyzetéről (1947. január 30. – február 2.)

Ravasz Károly's report concerning the status of Uplander Hungarians who were deported to Bohemia (between 30th January 1947 and 2nd February)

Not only resettling to parent state, but deportation to Bohemia also smote Uplander Hungarians. Only Károly Ravasz, officer of the Ministry of Foreign Affairs, observed and recorded these acts on behalf of the Hungarian Government. These reports were forwarded to his official superior in the early 50's, who shelved them.

A felvidéki magyarokat érő újabb megpróbáltatásokról, az 1946. november 15-én kezdődött deportálásokról, valamint az ennek nyomán meginduló újabb menekülthullámról a magyar Külügyminisztériumba november 17-én érkeztek az első jelentések. Másnap – a szükséges diplomáciai lépések megtétele mellett – a minisztérium nagyszabású bel- és külföldi sajtókampányt kezdeményezett, amely az első napokban sikeresnek mutatkozott. A magyar sajtó nagy hévvel és tiszteletreméltó odaadással vett részt ebben az akcióban.

A magyar belpolitika megosztottsága miatt azonban a kormány és a politikai pártok részéről sem a diplomáciai akció, sem a sajtókampány nem részesült kellő és hatékony támogatásban. A megosztottságot mutatja például, hogy a Külügyminisztérium Elnöki osztálya – Gyöngyösi János külügyminiszter utasítása ellenére – heteken keresztül késleltette azoknak a diplomáciai státussal rendelkező személyeknek Pozsonyba utazását, akiknek feladata lett volna a helyszínen tájékozódni, és a kormány, illetve rajta keresztül a közvélemény számára megbízható adatokat szolgáltatni.¹ Így a minisztérium a lapokat sem tudta folyamatosan hiteles információkkal ellátni, ezért a szerkesztők kénytelenek voltak nem megbízható helyről származó információkat is felhasználni, aminek következtében néhány esetben a valóságnak meg nem felelő híreket is közöltek. Mindössze három ilyen tudósítás jelent meg, de ez elég volt ahhoz, hogy a csehszlovák kormány az egész magyar akció hitelét lerontsa, és az ilyen irányú tevékenységet megbénítsa. Ezt követően a magyar lapok heteken át alig adtak hírt a felvidéki eseményekről.²

¹ Részletesen ismerteti ezt a helyzetet egy, a Külügyminisztérium Politikai osztálya által 1947. január 20-án készített belső feljegyzés. MOL XIX-J-1-j-1945-1964-Cseh-16/b-20/pol.-res/1947. (38. d.).

² Uo.

A Külügyminisztérium Politikai osztálya december 10. táján kezdeményezte, hogy a Sajtó osztály tudósítókat küldjön ki Csehszlovákiába a lakosságcserevel összefüggő tevékenység céljából, akik ennek keretében szintén tájékozódhattak volna, és információkat szolgáltathattak volna a szlovákiai magyarok deportálásáról is. A miniszter a javaslatot jóváhagyta, 1947. január 20-áig azonban egyetlen sajtótudósító kiutazására sem került sor.³

Ilyen körülmények között különösen nagy feladat hárult arra a néhány külügyi tisztviselőre, aki ebben az időben, Csehszlovákiában teljesített szolgálatot.⁴ Wagner Ferenc, a pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatal vezetője, és munkatársa, Farkas Lehel elsősorban az érintett dél-szlovákiai magyar községeket kereste fel, és ott gyűjtött adatokat. A prágai Meghatalmazotti Hivatal feladata volt a deportáltaknak új lakóhelyükön való felkeresése, róluk minél pontosabb adatok összegyűjtése és a Minisztériumba való továbbítása. Természetesen ezen túlmenően feladatának tekintette az érintettek tájékoztatását, jogi tanácsadással, a helyi hatóságoknál való közbenjárással való segítségét is. Ismereteim szerint a hivatalnak Ravasz Károly volt az egyetlen olyan munkatársa, aki 1947 januárjában feladatul kapta ezt a hatalmas munkát.⁵

³ Uo.

⁴ Magyarország és Csehszlovákia között a diplomáciai kapcsolat csak 1947 áprilisában állt helyre. Az 1945 nyarától Prágában szolgálatot teljesítő Rosty-Forgách Ferenc a követi kinevezését megelőző időszakban tulajdonképpen konzuli feladatokat látott el. Státusának hivatalos megnevezése: „Meghatalmazott magyar állampolgárok érdekvédelmére”. A lakosságcsere-egyezmény végrehajtásával összefüggő feladatok ellátására 1946. augusztus 1-jén Pozsonyba delegált Wagner Ferenc tisztségének megnevezése ebben az időben: „Magyar állampolgárok érdekvédelmére meghatalmazott helyettes Szlovákiában”. A lakosságcsere-egyezmény tette lehetővé, hogy a diplomaták a magyar állampolgárok érdekvédelmén túl a Csehszlovákiában élő magyar lakossággal is folyamatosan tartsák a kapcsolatot, illetve esetenként fellépjenek érdekükben. – *Rosty-Forgách Ferenc* (1892–?) külügyi tisztviselő, 1947-ben rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. 1938-tól a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályán szolgált. 1945. augusztus 15-től a prágai magyar jóvátételi bizottság vezetője, majd „meghatalmazott magyar állampolgárok érdekvédelmére”. 1947 áprilisában nevezték ki követté. 1947. június 16-án – a magyarországi belpolitikai válsággal összefüggésben – lemondott állásáról és Nyugatra távozott. – *Dr. Wagner Ferenc* (1911–1999) külügyi tisztviselő, történész, könyvtáros. 1936–1945 között középiskolai tanár. 1945-ben lett a Külügyminisztérium tisztviselője. Kezdetől fogva a magyar–csehszlovák kapcsolatok, illetve a lakosságcsere kérdéseivel foglalkozott. 1946. augusztus 1-től Pozsonyban teljesített szolgálatot mint „meghatalmazott”, majd főkonzul. 1948-ban Nyugatra menekült. – *Dr. Ravasz Károly* (1921–) külügyi tisztviselő, újságíró, kigazdapárti politikus. 1944-ben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1946-ban került a Külügyminisztérium Politikai osztályára. Később Pozsonyban és Prágában teljesített diplomáciai szolgálatot. 1948 végén állásából elbocsátották, decemberben Ausztriába menekült. 1950-ben kivándorolt Ausztráliába, 1962-ben tért vissza Magyarországra. – *Farkas Lehel* (1912–1983) külügyi tisztviselő, nyelvész, újságíró. Tanulmányait Pozsonyban végezte. 1945-től volt a Külügyminisztérium Sajtó osztályának munkatársa. Mint sajtótudósító részt vett a lakosságcsere-egyezményt előkészítő prágai tárgyalásokon. 1946 őszétől Pozsonyban teljesített szolgálatot. 1948-tól Franciaországban, 1951-től a Német Szövetségi Köztársaságban élt.

⁵ Utalni kell itt azokra a katolikus, református és evangélikus lelkészekre is, akik a deportálások megkezdése után néhány héttel már felkeresték új helyükön hívei-

A magyar külügyi vezetésnek az 1947 elején egyre intenzívebbé váló diplomáciai tevékenységéhez mindenekelőtt a helyzet és a történetek pontos ismeretére volt szüksége. Február végén, március elején újra megindultak a csehszlovák féllel folytatott kétoldalú tárgyalások a lakosságcsere-egyezmény végrehajtásáról. A magyar külügyi vezetés a tárgyalások előfeltételének tekintette a deportálások beszüntetését, valamint az érintettek hazatérésének engedélyezését és kártalanításukat. (A deportálások 1947. február 26-án valóban abba maradtak, az érintettek hazatérésére és kártalanítására azonban a csehszlovák fél ígérete ellenére nem került sor.⁶) A korabeli iratok tükrözik azt a bizonyos fokú zavart és bizonytalanságot, amely az információhiányban szenvedő külügyi apparátus magatartását jellemezte. Előfordult, hogy adatok hiányában nem szenteltek kellő figyelmet a történeteknek. Egyébként 1947. január közepén úgy vélték, hogy a deportáltak száma meghaladja az 50 ezret, később, 1947 szeptemberében pedig a minisztérium hivatalos belső kiadványában 80 ezerre becsülték a novembertől február végéig deportáltak számát.⁷

Nagy szükség volt tehát arra az érzelmektől nem mentes, de mégis tárgyilagos hangra, ami Ravasz Károly alább közölt beszámolóját jellemzi. De legalább ilyen nagy szükség volt az alapos és kitartó adatgyűjtésre, és az adatok körültekintő feldolgozására. Ravasz Károly 1947–1948 folyamán még több alkalommal meglátogatta a deportáltakat, s a további jelentéseit is hasonló megbízható adatszerűség jellemzi. A Csehszlovákiában dolgozó külügyi tisztviselők 1947 kora őszén azt a feladatot kapták, hogy készítsenek összefoglaló jelentést a deportálásról és a deportáltak helyzetéről. A jelentés elkészítéséhez a saját adatgyűjtésükön túl felhasználták az egyházi szervek által rendelkezésre bocsátott adatokat, valamint a magánszemélyektől nyert információkat is. A számtalan nehézség és akadályozó tényező ellenére igyekeztek körültekintő munkát végezni. Az 1947. október 6-án keltezett egyik részjelentésben – amelyet egyébként előadóként Ravasz Károly jegyzett – a deportált személyek számát 40 200 főben határozták meg, bár hozzátették, hogy a deportáltak tényleges szá-

ket. A lelki gondozáson túl tapasztalataikat írásba foglalták, és eljuttatták a Külügyminisztériumhoz. Ezt a munkát 1948 nyaráig rendszeresen végezték. Beszámolóik, amelyek a Külügyminisztérium iratanyagában ma is megtalálhatók, szintén nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az illetékes magyar szervek a történetek lehető pontos ismeretében végezhesék munkájukat. A jelentések egy részét közli: „Hívebb emlékezésül...” *Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Szerk.: Tóth László. Pozsony, 1995.

⁶ Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről.* Pozsony, 2001. 54–55.

⁷ MOL XIX-J-1-j-1945–1964-Cseh-16/b-20/pol.-res/1947.; Értésítő, I. évf. (1947) 4–5. sz. 12. oldal.

ma ennél valószínűleg lényegesen magasabb volt, hiszen sok községbe adatgyűjtés végett be se engedték őket.⁸

Ravasz Károlynak a felvidéki magyarok ügye iránti elkötelezettségét mutatja, hogy ausztráliai emigrációja idején szükségesnek tartotta még egyszer összefoglalni a felvidéki magyarok deportálásával kapcsolatos ismereteit, tapasztalatait. Feljegyzését az 1950-es évek elején megküldte a magyar Külügyminisztériumnak, ahol azonban az írást ad acta tették.⁹

Magyar állampolgárok érdekvédelmére meghatalmazott helyettese Szlovákiában Pozsony – Bratislava

129/pol-1947.

Pozsony, 1947. február 6.

Tárgy: Dr. Ravasz Károly min. fog. látogatása a Csehországba deportált magyaroknál

Melléklet: 2 db.

magyar külügyminiszter úrnak
Budapest

Csatoltan tisztelettel felterjesztem dr. Ravasz Károly miniszteri fogalmazónak a Csehországba deportált magyaroknál tett látogatásáról szóló feljegyzését, és az általa bejárt területen lévő magyarokról készített kimutatást.

A feljegyzésben felsorolt lokális intézkedéseken és a már tervbe vett diplomáciai lépéseken felül tisztelettel javaslom, hogy a Külügyminisztérium Szociálpolitikai osztálya a csatolt feljegyzés alapján állapítsa meg, hogy a Csehországba átköltöztetett magyarok munkaviszonyai nem állnak-e ellentétben a Csehszlovákia által aláírt nemzetközi munkaügyi egyezményekkel, és ha igen, úgy mi lenne a nemzetközi munkaügyi szervezetnél teendő panasz legmegfelelőbb formája.

Dr. Wagner s. k.
miniszteri o. tanácsos
hivatalvezető

MOL XIX-J-1-j-1945-1964-Cseh-16/b-765/pol/1947. sz. (44. doboz.) Géppel írt, aláírás nélküli másolat.

⁸ A szakirodalomban ma elfogadottnak tekinthető adatokról: Vadkerty Katalin: i. m. 54–55. p.; Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, 2006. 121. p.

⁹ A dokumentumra Lázár György levéltáros kollega hívta fel a figyelmemet, aki a közeljövőben tervezi annak publikálását.

Dr. Ravasz Károly

min. fogalmazó

Rosty–Forgách követ úrnak

Dr. Wagner Ferenc tanácsos úrnak

Feljegyzés

Prága, 1947. február 3.

A Csehországba átköltöztetett magyarok új életkörülményeinek megvizsgálása céljából január 30-án és 31-én bejártam a berouni, rakovníki és podbořany-i, február 2-án pedig a Mlada Boleslav-i területet.¹⁰

A Mlada Boleslav-i állomáson találkoztam a transzporttal, amely aznap érkezett Gútáról.¹¹ Az „embervásár” – ahogy a deportált magyarok azt az eljárást nevezik, amikor cseh intézők és gazdák végigjárják a vagonokat és kiválogatják a maguk részére a legmunkabíróbbnak látszó családokat – érkezésemkor már lezajlott. Krétával rá volt írva minden vagonra, hogy hová irányítják, és a tolatómozdony éppen szedte szét a szerelvényt, mialatt nagy sírással folyt a szétszakított rokonok és szomszédok búcsúzkodása. A munkaerőhiányra jellemző, hogy hamar elkeltek olyan családok is, amelyek nagyon csekély munkaerőt képviselnek. Így Nagy Lajos, munkaköteles koron felüli gútai lakos ugyancsak munkaköteles koron felül lévő feleségével és 14 éves László fiával, akik különben magyarországi áttelepülésre is ki vannak jelölve. Akadt gazdája egy olyan családnak is, amely egy 24 éves leányból, ennek 4 éves fiából és 60 éven felüli szüleiből állt, akik szemmel láthatóan olyan törődött állapotban vannak, hogy mindenféle munkára alkalmatlanok. Így tehát a 24 éves leánynak kell majd eltartania az egész családot, ami a kollektív mezőgazdasági bérből teljesen lehetetlen.

Felszálltam több vagonba is. Egymásra hajigált bútorok, csomagok, ruhák, különböző használati tárgyak képe fogadott. Ezek között helyezték el az elhozni engedett malacokat és aprójószágot, és ezek között helyezkedtek el – úgy, ahogy tudtak – a család tagjai: férfiak, asszonyok, öregek, gyermekek, csecsemők: mindannyian feketék a 4 napos utazás kormától. Túlságosan hideg a vagonokban nem volt, mert a felállított kályhák, és az emberek és állatok gőze eléggé átmelegítették.

¹⁰ A felsorolt helységek Közép-Csehországban találhatóak, Prágától délnyugatra, nyugatra, illetve északkeletre mintegy 30–70 km-es távolságra.

¹¹ A gútaiak deportálásáról lásd: Angyal Béla: *Gúta 1945–1949*. Dunaszerdahely, 1997. 121. p. Gútáról 424 családot, összesen 1767 személyt deportáltak Csehországba. Az első transzportot január 30-án indították. Ezzel találkozott február 2-án Ravasz Károly a Mlada Boleslav-i állomáson.

Az emberek leggyakoribb kérdése az volt, hogy mi történik otthon hagyott földjeikkel, vetésükkel, házukkal, jószágukkal, ingóságokkal. Rendkívül kétségbeesett és elkeseredett hangulatban voltak.

A megérkező transzport látványa az, ami a legszörnyűbb, s amelynek megtekintése okvetlenül felháborít minden, csak valamennyire is humánusan gondolkodó embert. Az új lakásukba való beköltözésük után az átköltöztetett magyarok megszemlélése már nem mutatja olyan nyilvánvalóan a velük történtek felháborító voltát.

Az átköltöztetett magyarok kivétel nélkül cselédként kerülnek egy-egy nagybirtokra, majorba, vagy falusi gazdához. Jogi helyzetük-nél fogva azonban tulajdonképpen cselédeknek sem lennének nevezhetők, mert szabad költözködési joguk, munkavállalási szabadságuk, sőt személyes ingóságaikon túl tulajdonjoguk és tulajdonszerzési lehetőségük nem lévén, jogi helyzetük a jobbágyokénak felel meg, azok legjogfosztottabb korában.

A magyar cselédekkel való bánásmód természetesen nagyon különböző. Mindig függ a gazdától, és függ magának az átköltöztetett magyarnak magatartásától is, hogy hogyan alakul egymáshoz való viszonyuk. Általában a cseh gazdák magatartása emberségesnek mondható, panaszt a cselédekkel szemben használt hang ellen kevés helyen hallottam, és sehol sem tettek említést arról, hogy magyar voltuk miatt szidalmaznák, vagy bántalmaznák őket.¹²

A lakáviszonyok természetesen szintén nagyon különbözők. A két szélsőséggként felemlíthetem, hogy van olyan eset, amikor egy kőpadlós helyiséget kap a magyar család, amely egyúttal konyhával is szolgál, viszont került magyar család szép, jó állapotban lévő, azelőtt németek által lakott 3 szobás házba is. Általában rosszabbak a lakáviszonyok a régi cseh települési területen, míg a szudétavidéki községekben a cseh telepesek több német lakóházat kaptak, és azok egyikét átadják lakásul magyar cselédjüknek. A legtöbb panasz a lakások ellen Nove Benatky környékén hangzott el. Itt a lakások igen gyakran nedvesek, nyirkosak, és a heti 50 kg szén és negyedévi 1 m³ fa nem elégséges az átfűtésükre.

A deportált magyarok a legtöbbször nem tudják, hogy mi a járandóságuk. Ezért mindenhol, amerre jártam, szétoosztottam a mezőgazdasági kollektív szerződés példányait, és abból készített magyar-nyelvű kivonatokat, amit igen nagy örömmel fogadtak.

Vannak gazdák, akik a kommenciót hiánytalanul kiadják, számos helyen azonban hátralékban vannak, sőt előfordul, hogy több

¹² A deportáltak által a következő hónapokban a pozsonyi meghatalmazotthoz írt levelekből e vonatkozásban valamelyest komorabb kép rajzolódik ki. (Lásd: MOL XIX-J-1-j-16/b. tétel)

mint egy hónap után még semmit sem fizettek. Mindenhol felhívtam az átköltöztetett magyarokat, hogy aki járandóságát nem kapta meg, forduljon panasszal a kerületi munkavédő hivatalhoz. Megállapítottam, hogy a berouni, rakovniki és podbořany-i kerületben a munkavédő hivatal kivizsgálja a magyarok panaszait, és igyekszik is azokat orvosolni. A gazdákat a munkahivatal azzal fenyegeti, hogy ha nem fizetnek, elveszik tőlük a magyar munkaerőt, amire már volt is eset. Ezzel szemben a boleslavi kerületben a deportált magyarok még nem mertek a munkavédő hivatalhoz fordulni, mert a gazdák és intézők munkatáborral fenyegetik őket. A podbořany-i kerületben az teszi a helyzetet nehezzé, hogy a cseh telepések 1946. évi termésüket a munkaerőhiány miatt nem tudták betakarítani, és így a legjobb szándék mellett sincs módjukban új cselédjeiket rendszeresen fizetni.

Közellátási jegyeiket az átköltöztetettek a legtöbb helyen megkapták. Igen sok panasz forrása, hogy a 88-as rendelet¹³ rendelkezéseivel egyesek ellentétben igen nagy számban hoztak el tanoncviszonyban állókat. Sok iparost, sőt elvéve kereskedőket és értelmiségieket is elhoztak. Ezeket itt szintén mezőgazdasági munkára osztották be. Az iparosok számos esetben fordultak a munkavédő hivatalhoz azzal a kéréssel, hogy őket szakmájukban alkalmazzák. A munkahivatalok által ilyen esetben alkalmazott eljárás nem egységes. Átlagosan az mondható, hogy ha az iparost egy cseh vállalkozó a munkahivataltól kikéri, és gazdája nem ragaszkodik hozzá, akkor a munkahivatal hozzájárul az alkalmazáshoz.

Ugyancsak ellentétben a 88-as rendelettel, a gazda legtöbb helyen dolgoztatja az asszonyt is, akkor is, ha annak kisgyermekai vannak.

Az orvosilag munkaképtelennek, de transzportképesnek nyilvánítottak is kénytelenek dolgozni, hogy magukat és családjukat eltartassák.

A kényszerátköltöztetett magyarokon kívül elég nagy számban vannak Csehország területén önkéntes magyar munkavállalók is. Nagyobb számú önkéntes munkáscsaláddal a Jezrny Vtelno-i uradalomban, a brandys-i Melichar gyárban és a Mlada Boleslav-i Škoda gyárban [találkoztam]. Ezeket azzal bíztatják, hogy hozzátartozóikat nem hozzák el kényszerszermunkára. Ezt az ígéretet azonban nem mindig tartják be. Így például a Brandysban dolgozó Bódis Józsefnek és Bódis Lajosnak elhozták Naszvadról 56 éves apját, Bódis Lajost, 53 éves édesanyjukat és 14 éves öccsüket. Ezek most a kolini járásban lévő Ujezdecen vannak.

¹³ Az általános munkakötelezettségről szóló, Edvard Beneš által 1945. október 1-jén kiadott 88/1945. sz. elnöki dekrétumra vonatkozik az utalás.

A kényszeráttelepített magyarok szétesztása Csehország területén a mezőgazdasági munkaerő-szükségletnek megfelelően történt. Ritkán kerül egy transzport a közmunkabehívókon feltüntetett helyre, és még ritkább, bár előfordul, hogy ahhoz a családhoz kerüljön valaki, aki a behívóján fel van tüntetve. Utamon alig találtam olyan községet, amelyikben még nem lennének magyar családok, de ezekben is már várták őket. Ritka az olyan falu, amelyikbe csak egy magyar család került. Ezzel szemben sok helyen egész magyar kolóniák keletkeztek, különösen az azelőtt németek által lakott községekben, ahol a magyar lakosság többségben van a cseh telepésekkel szemben, akik rendszerint család nélküli fiatalemberek, és mindegyikük kap egy vagy több magyar családot. Egy transzportot, amely rendszerint ugyanannak a községnek a lakosságát foglalja magában, egy kerületben osztanak szét. Így az egy-falubeliek közel vannak egymáshoz, és ha csak tehetik, fel is keresik egymást. A gyermekek cseh iskolába járnak, az átköltöztetett magyarok elcsehesedésétől azonban csehországi tartózkodásuk állandósulása esetén sem kell több generáción keresztül tartani, mert minden területen elég nagy számban vannak ahhoz, hogy nyelvüket megtartsák, és a csehekkel való keveredésüket eleve kizárta teszi az az osztályellentét, mely még nemzetiségi különbözőség nemlétében is mindenhol megvan a birtokos paraszt-ság és a nincstelen földmunkásság között.

Természetesen igen sok függ attól, hogy a csehszlovák kormány az egyéves munkaszolgálat lejártával hogyan kívánja az átköltöztetett magyarok helyzetét rendezni. Az kétségtelennek látszik, hogy mindent el fog követni, hogy őket új lakóhelyükön tartsa, minthogy megfelelő mezőgazdasági munkaerőről másként sem egy, sem tíz év múlva gondoskodni tudni nem fog. Nagy kérdés azonban, hogy meddig lehet eltiltani embereket attól, hogy egy államon belül lakóhelyüket szabadon válasszák meg, és meddig lehet őket megtartani a teljes jogfosztottság állapotában. Nagy kérdés, mi lesz a magyarok otthonhagyott vagyonával: ha már vissza nem mehetnek, kapnak-e érte kártérítést, hogy abból házat, földet szerezhessenek új lakóhelyükön. Lesz-e joguk új lakóhelyükön megtakarított keresetükből ingatlant vásárolni?

Az utolsó kérdés ugyan csak elvi jelentőséggel bír, mert a mezőgazdasági munkabér oly csekély, hogy abból megtakarítani szinte teljesen lehetetlen. Az átköltöztetett magyarságra, ha magával hozott csekély tartalékait felélte, a teljes elproletarizálódás vár. A legrosszabbul fizetett munkát kell végeznie, és a felemelkedés lehetősége egyelőre joggal sincs megadva számára.

Sok függ attól is a szudétavidéki területeken, hogy a cseh telepek telekkönyvi tulajdonba fogják-e kapni kisbirtokaikat, vagy kolhozok alakulnak, amelyeken a cseh telepéseknek eszmei tulajdonrészük van, amiről még folyik a vita a cseh jobboldal és baloldal között. Az utóbbi esetben aligha lenne sokáig fenntartható az a különös állapot, hogy kolhozparasztk cselédekkel dolgoztassanak.

Az átköltöztetett magyarok közül természetesen ki-ki saját természete szerint különbözőképpen viseli sorsát. Általában azok, akik odahaza is szolgáltak, hamarabb beletörődnek sorsukba, és ezek közül sokan már önként is maradnának, mert egyes helyeken jobb sorsuk van, mint otthon volt. Azok, akik nem szokták a szolgálást, nehezebben szokták meg, hogy parancsoljanak nekik, és a nehéz munkát is. A legtöbben azzal a kérdéssel fordultak hozzám, hogy mikor mehetnek haza, de láthatóan számolnak azzal, hogy sokáig, esetleg véglegesen itt kell maradniok, és eszerint rendezkednek be.

Az átköltöztetett magyarok érdekében a lokális tennivalók a következők lennének:

- 1) A magyar állampolgárok kiszabadítása.
- 2) A magyarországi áttelepülésre kijelöltek (ú. n. védlevelesek) érdekében való eljárás.
- 3) Munkaügyi tanácsadás.
- 4) Nyilvántartás.
- 5) Magyar olvasmányokkal való ellátás.

ad 1) A csehszlovák Népjóléti Minisztérium illetékes referense állítólag hajlandónak nyilatkozott a munkakötelezettség alól felmenteni minden magyar állampolgárt, aki azonnal vissza szándékozik térni Magyarországra, és az ehhez szükséges okmányokkal rendelkezik.

ad 2) Bár a védleveleket általában respektálták, mégis több százra rúg ma már a kivételek száma. Ezek mentesítése, vagy éppen hazaszállítása érdekében mind ez ideig semmit sem sikerült elérni. Amennyiben a vegyesbizottság folytatná tárgyalásait, foglalkoznia kell ezzel a kérdéssel. Amennyiben csehszlovák részről visszashállításukat nem lennének hajlandók semmiképpen sem vállalni, legalább azt kellene elérni, hogy az elsőők között kerüljenek magyarországi áttelepülésre, és kapjanak időnként lehetőséget arra, hogy otthoni ügyeiket rendezzék.

ad 3) Az átköltöztetett magyarok munkaviszonyból eredő ügyeiben – bár ilyenekkel gyakran keresik fel a prágai magyar meghatalmazott hivatalát – a csehszlovák hatóságok közbenjárást természetesen nem fogadnak el, nem emelhetnek azonban kifogást az ellen, hogy tanácsal lássuk el őket a tekintetben, hogy mik a jogaik, és panaszaikkal hová forduljanak.

ad 4) Nyilvántartásba veendő, hogy mely község lakosai hova kerültek, és hogy egy-egy községben mennyi a magyarok száma. Ezt a nyilvántartást az általam bejárt területre el is készítettem és feljegyzésemhez csatolom. Továbbá a pozsonyi magyar meghatalmazotthoz címzett és felbélyegzett borítékokat osztottam ki az átköltöztetett magyarok között azzal, hogy abban számoljanak be sorsuk alakulásáról.

ad 5) A Külügyminisztérium Kulturális osztálya gondoskodik könyvekről és folyóiratokról, melyek az átköltöztetett magyarok között terjeszthetők lennének.

Beszámolóm befejezésül meg kell még emlékeznem arról a látható örömről, sőt meghatottságról, melyet a deportált magyarokban az a pusztta tény keltett, hogy magyar részről valaki érdeklődik a sorsuk iránt.

MOL XIX-J-1-j-1945-1964-Cseh-16/b-765/pol/1947. sz. (44. doboz.) Géppel írt, aláírás nélküli másolat

Skultéty Csaba

Iratok a pozsonyi magyar Megbízotti Hivatal és Áttelepítési Kirendeltség tevékenységéről

Documents Concerning the Activities of the Hungarian Commissioner Office and the Deportation Branch Office in Pozsony

The author participated in the control of execution of the population exchange as the Hungarian government's contact person to the Czechoslovakian Deportation Branch Office, later as official of Hungarian Commissioner Office in Pozsony between 1946 and 1947. The published files are documents of contradicting interests, debates concerning preparation, initiation of deporting Hungarians, living in the Léva region. He – together with other observers present – attempted to enforce final decisions of alloyed committee and recorded cases of complaints.

A Wagner Ferenc vezette pozsonyi Megbízotti Hivatal tevékenyen részt vett lakosságcsere-egyezmény végrehajtásának előkészítésében. Közvetlenül a népcsere lebonyolításának ellenőrzésében, irányításában. a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság Berecz Kálmán vezette pozsonyi kirendeltsége játszott meghatározó szerepet.¹

Jómagam 1946 és 1947 között előbb a csehszlovák Áttelepítési Bizottság mellett működtem magyar kormányzati összekötőként,² majd pedig a pozsonyi magyar megbízotti hivatal munkatársaként az említett pozsonyi kirendeltség munkatársaival együtt részt vettem a lakosságcsere lebonyolításának ellenőrzésében.³

Wagner Ferenc, pozsonyi magyar megbízott a lakosságcsere tényleges beindítása előtti kritikus napokban, 1947. április 5-én bízott meg „a lévai körzetből 1947. évi április hó 8 – 14 napjain indítandó transportok előkészítésével, felrakodásával, a szerelvényekbe való berakodásával és a helyszínen ezzel kapcsolatban azonnal megejtendő mindennemű intézkedéssel”.⁴

¹ A Meghatalmazotti Hivatalról és a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság pozsonyi kirendeltségéről ld. Szabó Károly – É. Szőke István: Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere történetéhez, *Valóság* 1982. 10. 90-94; Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000–93–95. 113–116.

² Uo. 44–53.

³ 1920. december 31-én születtem Nagykaposon. 1951 és 1984 között a Szabad Európa Rádió munkatársa voltam. Életpályámról ld. pl. Balla Gyula: Az Ung partjától a Szabad Európa Rádióig. Beszélgetés Skultéty Csabával (Ambrus Mártonnal). Ungvár-Budapest, Intermix, 1992. 95. (Történelmi interjúk tára 1.) Skultéty Csaba: Vasfüggönyökön át: a Szabad Európa Rádió mikrofonjánál elotte és utána, Madách-Posonium Kiadó, Pozsony, 2006.

⁴ A 41 eln. számú megbízó levél a MTA Kisebbségkutató Intézetének (MTA KI) Csehszlovákiai nemzetiségi iratok 1945–1948 (tovább: Iratok 1945–1948) című gyűjteményében található, együtt az itt közölt hét irattal.

Az itt közölt három irat a Léva környéki magyarok kitelepítésének előkészítése és beindítása körül kialakult csehszlovák-magyar vitákat, érdekellentéteket dokumentálja. A helyszínen tartózkodó többi magyar megfigyelővel együtt igyekeztem érvényt szerezni a lakosságcsere-egyezménynek és a vegyesbizottsági véghatározatoknak. Ennek érdekében jegyzőkönyveztük a panaszos eseteket, levélben fordultunk a Csehszlovák Áttelepítési bizottság járási elnökéhez.⁵ Ennek alapján egyeztető tárgyalásokat kezdeményeztünk velük, s megpróbáltuk elérni, hogy a lélektelen lakosságcsere beindítása után a csehszlovák hatóságok vegyék figyelembe az emberiség elemi szabályait.

A központilag összeállított, majd járási és helyi szinten módosított kitelepítési listákra gyakran kerültek egyedülálló idős, súlyos beteg emberek, akik telepítését felelős orvosi ellenőrzés minden bizonnyal megtiltotta volna. A lévai járásban Vámosladányban elkezdett kitelepítés során több ilyen kritikus esetet találtam, s megpróbáltam érdekükben közbenjárni. Mint az alábbi iratokból kiderül, a csehszlovák hatóságok a tiltakozás ellenére végrehajtották a nyolc kifogásolt család, illetve személy bevagonírozását. Április 14-én a telepítés elleni tiltakozásul Simon János, helybeli gazdaember öngyilkosságot követett el.

1.

Jegyzőkönyv a Léva környékéről kitelepítések beindításánál kialakult szállítási nehézségekről és azok jogi értelmezéséről
Jegyzőkönyv.

Felvétellett Léván, 1947. április 8. napján a szlovák Telepítési Hivatal helyiségében az április hó 8-án történő áttelepítésre kijelölt magyar családok egyoldalú elszállítása tárgyában.

Jelen vannak magyar részről Markó Iván műszaki tanácsos, a gazdasági szakbizottság elnökének helyettese, dr. Skultéty Csaba, a pozsonyi magyar meghatalmazott megbízottja és Hollosi János lévai kör-

⁵ Április 9-én Imrich Belanikhoz, a szlovák Telepítési Hivatal helybeli kirendeltégének elnökéhez küldött levélben követeltük a kitelepítés felfüggesztését. „A bratislavai magyar meghatalmazott értesített, hogy a csehszlovák kormány április 8-án jegyzéket nyújtott át a magyar kormánynak, melyben elfogadja azt a magyar javaslatot, hogy a lakosságcsere megindulási napja április 11. legyen. Fentiekre való hivatkozással utasítást kaptunk a bratislavai magyar meghatalmazottól, hogy tiltakozásunkat jelentjük be Elnök Úrnak a Levicéről áttelepítésre kijelölt családoknak április 8-án egyoldalú Csehszlovák (sic!) hatósági intézkedéssel történt bevagonírozása ellen, mely a magyar kormány beleegyezése nélkül történt és amely ellenkezik a két kormány közötti – fentiekben közölt – megállapodással.” MTA KI, Iratok 1945–1948

zeti biztos, csehszlovák részről Belanik Imre, a szlovák Telepítési Hivatal helybeli kirendeltségének vezetője.

Dr. Skultéty Csaba felkéri a szlovák Áttelepítési Hivatal fentnevezett vezetőjét, hogy adjon felvilágosítást az áttelepítésre kijelölt családokkal szemben foganatosított egyoldalú intézkedésekről.

Belanik Imre a következő választ adja:

dr. Okáli Dániel kormányfőhatalmazottól április 7-én kapott utasítás szerint a rakodási munkálatokat április 8-án reggel 7 órakor meg kell kezdeni, tekintettel arra, hogy a berakodáshoz szükséges magyar teherautók a kellő időben nem érkeztek meg, és így a vegyesbizottság közlekedési szakbizottsága által hozott határozatnak megfelelően a csehszlovák hatóságok egyoldalúan jogosultak a berakodást elvégezni.

Belanik Imre a szóbeli utasításról felvett feljegyzését dr. Skultéty Csabának felmutatta (a feljegyzés iktatószáma 530/1947 prez. április 7-i keltezéssel.) Az utasításban Okáli hivatkozik egy Pozsonnyal és Prágával folytatott telefonbeszélgetésre.

Dr. Skultéty Csaba felhívja nevezett figyelmét arra, hogy a vegyesbizottság közlekedési szakbizottsága ilyen értelmű határozatot nem hozott ill. éppen az áttelepítésnek fenti értelemben való lefolytatására vonatkozó csehszlovák javaslatra nézve nem egyezett meg.

Belanik Imre kijelenti, hogy már magyar részről is éppen elég esetben sértették meg az Egyezményt.

Belanik Imre kijelenti, hogy ma reggel a tegnapi utasítás megerősítését kérte telefonon a pozsonyi Telepítési Hivataltól, ahol dr. Gasperik, az I. ügyosztály vezetője az említett rendelkezést igazolta.

Dr. Skultéty Csaba felhívja Belanik Imre figyelmét arra, hogy a csehszlovák hatóságok intézkedésében magyar részről hivatalos közegek nem vesznek részt és ezeket deportálás-jellegű önkényes eljárásnak tekintik.

Markó Iván kéri, hogy a jelenlévő magyar és csehszlovák megbízottak a fentiekről együttes jegyzőkönyvet vegyenek fel, mire Belanik kijelenti, hogy már a f. hó 5-én a magyar szakértők kívánságára felvett együttes jegyzőkönyv miatt is kellemtelensége volt, ezért ezt a kérést megtagadja. Más személyt sem tud megnevezni csehszlovák részről, aki jegyzőkönyvet hajlandó volna felvenni.

Markó Iván kéri Okáli írásbeli rendeletének másolatát kiadni.

Belanik e kérés teljesítését is megtagadja.

Markó Iván bejelenti, hogy a magyar kormányt fentiekről egyoldalú jegyzőkönyv felvétele útján fogja tájékoztatni, amit Belanik tudomásul vesz.

A jegyzőkönyv felvétele után a gazdasági szakbizottság vezetőjének helyettese a csatolt 2 drb. távirati jelentést küldte.

Jegyzőkönyv felolvasás után aláíratott.

Kmft.

Szlovák részről Belanik Imre a jegyzőkönyv aláírását megtagadta.

Markó Iván s.k.

dr. Skultéty Csaba s.k.

Hollosi János s.k.

2.

Feljegyzések a vámosladányi kitelepítéskor észlelt visszásságokról és az emberiességi szempontok figyelembevételének szorgalmazásáról

Léva 1947. április 12.

Feljegyzés.

A délutáni órákban felkerestem Belanik Imrét, a szlovák telepítési hivatal lévai kirendeltségének vezetőjét, és közöltem vele, hogy Vámosladányban a berakodások ellenőrzése során több olyan esetet állapítottam meg, ahol egyedülálló öreg emberek, valamint betegek kerülnének a községből induló első transzporttal áttelepítésre, akiknek visszahagyása, illetőleg áttelepülésük elhalasztása fenti körülményeik miatt emberiesség és méltányosság alapján feltétlen engedélyezendő.

Belanik kijelentette, hogy az előterjesztett kérelmek teljesítéséhez felhatalmazása nincsen, az esti órákban érkező dr. Gasperikkel, a szlovák telepítési hivatal pozsonyi központja első főosztályának vezetőjével azonnal megtárgyalja az egyes eseteket és utóbbi utasítása alapján közli majd válaszát.

dr. Skultéty Csaba s.k.

3.

Léva, 1947. április 13.

Feljegyzés.

15 órakor Hollosi János lévai körzeti biztos társaságában felkerestem Belanik Imrét és közöltem vele a dr. Bolyától kapott utasítást.

Felkértem egyúttal, hivatkozva a Vegyesbizottság éppen napirendjén szereplő tárgyalási anyagára, hogy a megfelelő irányelvek eldöntéséig a szóbanforgó vámosladányi személyek berakodását elhalasztjuk, annál is inkább, mert a Vámosladányból a mai transzportba beosztott családok, nagyszámú ingóságaik miatt, két szerelvényben indulnak és a második szerelvény Hollosi Jánosnak az állomáson szolgálatot teljesítő MÁV. tiszttől pár perccel ezelőtt kapott telefonértesítése szerint nem ma, hanem holnap, 14.-én a késő éjszakai órákban indul. A szóbanforgó személyek berakodása tehát még holnap is megejthető.

Belanik kijelentette, hogy amennyiben 16 óráig nevezettek berakodását magyar részről nem kezdjük meg, azt ő csehszlovák közegekkel fogja végrehajtani. A második szerelvény 24 órával elhalasztott indulásáról tudomása nincsen, a mi bejelentésünket pedig nem tekintheti irányadónak. Hivatkozott dr. Okálira, akivel megelőzően telefonbeszélgetést folytatott és aki közölte vele, hogy ezekről a kérdésekről a Vegyesbizottságban nincsenek tárgyalások és aki határozott utasítást adott a csehszlovák részről foganatosítandó berakásra.

dr. Skultéty Csaba s.k.

4.

Léva, 1947. április 13.

Feljegyzés.

11.30 órakor Belánik Imre a szlovák Telepítési Hivatal lévai kirendeltségének vezetője Hollosi János magyar körzeti biztossal együtt magához kéretett és közölte az alábbiakat:

Most érkezett autón Vámosladányból, ahol a felsorolt eseteket végiglátogatta. Helyszíni ellenőrzése alapján Vida Nagy Sándor esetében sem járulhat hozzá ahhoz, hogy nevezett a Magyarországra való áttelepítésre kijelöltek közül töröltessék, tekintve azonban, hogy valóban súlyos beteg állapotban találta, nem zárkozik el az elől, hogy Vida Nagy Sándor családjával együtt egy későbbi időpontban induló transzporttal települjön át. – Kelemen Árpád apósa az első transzporttal mehet, nála tehát a leltározás mielőbb megejthető. – Az áttelepítésre kijelöltek névsorából való törléshez hozzájárulni senkinél nem áll módjában, Vida Nagy Sándor esetét kivéve pedig az áttelepítés elhalasztását sem engedélyezheti, annál is inkább, mert előtte /: már mint Belanik Imre előtt :/ az érdekeltek kijelentették, hogy a ma induló transzporttal óhajtának Magyarországra áttelepülni.

Belanik Imre fenti közlését azzal a fenntartással vettem ideiglenesen tudomásul, hogy a tudomásomra hozottakat a most érkező dr. Bólya Lajos helyettes kormánybiztosnak referálom és kikérem az ő utasítását.

Fenti személyek berakása iránt dr. Bólya helyettes kormánybiztos döntéséig nem intézkedem.

dr. Skultéty Csaba s.k.

5.

Feljegyzés⁶

13 órakor Lévára érkezett dr. Bólya Lajos helyettes kormánybiztos, akit a vámosladányi helyzetről azonnal tájékoztattam. Dr. Bólya kijelentette, hogy éppen az aggok és betegek sorsa, valamint a családok szétszakításának kérdése szerepel most a Vegyesbizottság tárgyalásának napirendjén. Erre való hivatkozással utasított, hogy gépkocsin utazzam Pozsonyba, hogy a felmerült konkrét eseteket jelentsem Berecz Kálmánnak, a kormánybiztosság pozsonyi kirendeltség vezetőjének a Vegyesbizottság elé való terjesztés, illetőleg addig is a szóbanforgó személyek áttelepítésének dr. Okáli útján való felfüggesztése céljából. Említettek berakodását további felső intézkedésig ne eszközöljem.

dr. Skultéty Csaba s.k.

6.

Léva, 1947. április 13.

Feljegyzés

a Belanik Imrével, a szlovák Telepítési Hivatal lévai kirendeltségének vezetőjével folytatott megbeszélésről.

Belanik Imre reggel 9 órakor hivatott és a következőket közölte velem:

Az általam átnyújtott vámosladányi személyek, illetőleg családok névjegyzéke ügyében (a névsor csatolva) tegnap este megbeszélést folytatott az éppen itt tartózkodó Gasparik dr.-ral, a Telepítési Hivatal pozsonyi központja I. főosztályának vezetőjével, aki számára a következő utasítást adta ki:

Közlendő dr. Skultéty Csabával, hogy a Vegyesbizottság magyar tagozata által elfogadott áttelepítésre kijelölt személyeknek, különösen abban az esetben, ha a leltározást náluk már megejtették, Magyarországra áttelepülni kötelesek, vagyonuk a leltározás alkalmával a csehszlovák hivatalnok által történt átvétellel csehszlovák állami tulajdonba ment át.

Az áttelepítésre kijelölt családok sorra látogatása és számukra olyan információ megadása, hogy akár magas koruk, akár súlyos be-

⁶ Keltezés nélküli feljegyzés ugyanazon nappól, azaz 1947. április 13-áról.

teg voltuk miatt áttelepítésük megakadályozható, ellenkezik a lakosságcsere-egyezménnyel, ellenkezik továbbá az is, hogy nevezettek áttelepítésének felfüggesztése érdekében a szlovák Telepítési Hivatal helyi vezetőjével tárgyalásba bocsátkozzon, tekintve hogy nevezettek áttelepülési kötelezettsége vitathatatlan. Amennyiben dr. Skultéty fenti tevékenységét tovább folytatná, a Telepítési Hivatal kénytelen lenne a pozsonyi magyar Meghatalmazottnál közbenjárni hogy dr. Skultéty a lévai körzetből leváltassék.

Az áttelepítésre kijelölt személyek orvosi vizsgálata a Vegyesbizottság megállapodása szerint a Csehszlovák hatósági orvos feladata. Utóbbi a vizsgálatot mindenegyes áttelepülőn megejtette, a felsorolt személyeket kivétel nélkül áttelepülésre alkalmasnak nyilvánította.

A közöltekre az alábbi választ adtam:

Mindenekelőtt kérem a tudomásomra hozottakat velem írásban közölni, hogy azokra a választ a magam részéről is írásban megadhaszam. Addig is meg kell állapítanom a következőket:

A Vámosladányban tegnap foganatosított berakodások ellenőrzése során olyan tényeket tapasztaltam melyek minden emberiséget nélkülöznek. Az áttelepítésre kijelölt családokat sorra látogattam és megállapításaimat, valamint az érdekeltek kérelmét Belanik Imre úrral feljegyzéseim egyidejű átnyújtásával közöltem. Tettem utóbbit azzal a szándékkal, hogy a felsorolt kérelmek teljesítéséhez hozzájárulását kérjem. A vámosladányi tehergépkocsi-oszlop vezetőjét megelőzően utasítottam, hogy – tekintettel a berakandó családok amúgy is nagyszámú és több teherautót igénylő ingóságaira – egyelőre a többi család berakodásával kapcsolatos teendőket intézze el, míg a felsorolt személyek berakását addig, amíg ügyüket a Telepítési Hivatal lévai kirendeltségének vezetőjével meg nem tárgyaltam, ne eszközölje. Egyoldalú intézkedésről szó nem lehet, interveniálásom pedig nemhogy ellenkezik a lakosságcsere-egyezménnyel, hanem éppen az abban foglalt jogból ered, hogy – mint a pozsonyi magyar Meghatalmazott megbízottja – az áttelepülő magyar nemzetiségű személyek érdekében közbenjárhatok. Egyezményesértés tehát nem részemről, hanem dr. Gasperik részéről forog fenn, aki az Egyezményben biztosított magyar interveniálási jog ellen tiltakozik. Az áttelepítés végrehajtása során észlelt és az emberiség legelemibb szabályait figyelembe nem vevő csehszlovák intézkedéseket a magam részéről sem jóváhagyni, sem pedig azokban közreműködni nem vagyok hajlandó.

Ami a csehszlovák orvosi vizsgálatot illeti, annak megejtése megállapításom szerint teljesen felületes volt, az orvos legtöbb esetben be

sem ment a házba és mindössze a kapuból kérdezte meg, hogy „nincsen-e ragályos beteg a családban”. Egyébként különben sem lenne megmagyarázható, hogy a 10 éve ágyban fekvő és teljesen vak Vida Nagy Sándort, akinek a községbeli református lelkésszel együtt a helyszínen történt megállapításom szerint még a felöltöztetése is halálos következménnyel járhatott volna, áttelepítésre „alkalmas” lenne.

Válaszomra dr. Belanik a következőket közölte:

Amennyiben magyar részről fönti személyek berakása nem történik meg, a szlovák Telepítési Hivatal nevezetteket berakatni nem fogja, tekintve hogy nem vállalja magára említettek erőszakos berakásának erkölcsi következményeit. Az így visszamaradó személyek vagyona azonban már csehszlovák állami tulajdon, azt tehát a Magyarországról áttelepülő szlovák családok birtokába fogják adni. – A felsorolt nyolc eset közül egyet sem áll módjában teljesíteni.

Belanik Imre mindvégig a dr. Gasperiktől kapott utasításra hivatkozott, felfogására azonban jellemző, hogy amikor a 10 évet ágyban fekvő és teljesen vak Vida Nagy Sándor esetében a legegyszerűbb emberi méltányosságra hivatkoztam, azt a választ kaptam, hogy „mit gondolnak az urak: azért mert ez az ember ki tudja, hány esztendeig fog még itt ágyban feküdni, én ne tudjam elhelyezni a Magyarországról idejövő szlovák családot?” –

dr. Skultéty Csaba s.k.

7

Skultéty Csaba levele Berecz Kálmánhoz, a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság pozsonyi kirendeltségének vezetőjéhez
a vámosladányi Simon János öngyilkosságáról
Pozsony, 1947. április 14.

Tisztelettel jelentem, hogy a Vámosladány községben április 12.-én a berakodások ellenőrzése során megállapítottam, miszerint egyedülálló öreg és beteg személyek szerepelnek az áttelepítendőkhöz. Utóbbiak berakodását dr. Bólya Lajos helyettes kormánybiztos úr jóváhagyásával további intézkedésig felfüggesztettem.

Április 14.-én 17 órakor a csehszlovák hatóságok intervencióm ellenére fenti személyek berakodását végrehajtották, melynek során Simon János 72 éves gazda föbe lőtte magát.

Részletes feljegyzéseimet jelentésemhez csatolom.

dr. Skultéty Csaba s.k.

Berecz Kálmán Úrnak
az Áttelepítési Kormánybiztosság
pozsonyi kirendeltségének Vezetője, Pozsony.

A német lakosság kitelepítése Szlovákiából 1946-ban*

Deportation of the German Population from Slovakia in 1946

Owing to loss of lives, evacuation and deportations only fraction of the German population remained in Slovakia after 1947 compared to the previous era. The 1950 census registered 5179 Germans which indicates a 96,7% decrease compared to the 1930 figures.

A német hadseregnek az 1944-es év utolsó hónapjaiban és az 1945-ös év elején zajló kivonulása Szlovákia területéről visszavonhatatlanul a szlovák állam intézményeinek likvidálását vonta maga után. Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) vált a legfőbb törvényhozói és közigazgatási hatalommá. A háború befejezése után bekövetkezett változások sodrásában alapvető változás történt a német kisebbség helyzetében is. Az SZNT radikálisan negatív álláspontra helyezkedett az ún. „nem szláv kisebbségek” kérdésében, amelyek „közellenségé” váltak.

Az említett kisebbségek tagjait érintő első közigazgatási rendelkezést az SZNT Elnökségének 1945. február 27-én kelt 4. számú rendelete jelentette, amely a németek és a magyarok – akik a szlovák nemzet árulói és ellenségei – mezőgazdasági birtokának/tulajdonának elkobzá-

* 1944. szeptember 21-én a szlovákiai német katonai vezetés kezdeményezte a Sáros, Zemplén megyei németeknek a szudétánémet és osztrák területre való evakuálását. Szeptember 27-én elkezdődött a szepesi németek szervezett evakuálása is. 1944 novemberében a német katonai hatóságok evakuálták a pozsonyi, csallóközi és Garammenti németeket. Az evakuált szlovákiai németek számáról különböző adatokkal rendelkezünk. A szlovákiai Deutsche Partei korabeli feljegyzései szerint Szlovákiából összesen 120 ezer németet evakuáltak. Kováč, Dušan: Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska (A németek evakuációja és kitelepítése Szlovákiából). In: Barnovský, Michal (ed.): Od diktatúry k diktatúre (A diktatúrától a diktatúráig). Bratislava, Veda, 1995. 15. – G. Boddeker 100 ezer evakuáltról beszél. Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten. München-Berlin, 1980. 336. – A szlovákiai Belügyi Megbízotti Hivatal szerint 83 ezer németet evakuáltak Szlovákiából 1944-ben. SNA, Bratislava, Fond Poverenictvo vnútra (Belügyi Megbízotti Hivatal) 1944–1960. Pracovné tábory 32. doboz. 4/3. – A szlovákiai németeknek a tömeges kitelepítésük előtti pontos számát nem lehet megállapítani mert sokan bújdostak, megváltoztatták lakóhelyüket, lakcímszámukat, és a szlovák hivatalok nem tudták számontartani őket. A kitelepítéssel megbízott szervezetek libereci találkozáján 1946. február 8-án arra a következtetésre jutottak, hogy Szlovákiából 40 ezer németet kell kitelepíteni. (Archív Ministerstva zahraničných vecí (Csehszlovák Külügyminisztérium Levéltára), Teritoriálny odbor Bnemecko, obyčajný (Német területi főosztály, általános iratok) 4. doboz. A kitelepítés megkezdése előtt becsült adatok szerint a kitelepítés alól mentesült német antifasisztákkal, vegyes házasságokban élőkkel és a hivatalok által nem regisztrált személyekkel együtt kb. 50–55 ezer német élt Szlovákiában. (A szerző jegyzete)

sáról és gyorsított felosztásáról szolt. Az említett rendelet alapján a német kisebbség tagjaira vonatkozóan azonnali érvénnyel és a visszatérítés lehetősége nélkül el kellett kobozni a német nemzetiségű személyek tulajdonát képező vagyont, kivéve azon személyekét, akik aktívan részt vettek a fasiszták elleni harcban, amennyiben földbirtokuk terjedelme nem haladta meg az 50 hektárt.¹

A német kisebbség helyzetének megoldására minőségileg új kezdeményezést jelentett a Kassai Kormányprogram, amely a csehszlovák kormány németekkel szembeni eljárásának teljes stratégiáját meghatározta.

A Csehszlovák Köztársaság német kisebbséghez tartozó állampolgárainak, akik a Müncheneri egyezmény megkötése előtt csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek, csak abban az esetben hagyták jóvá az állampolgárságukat, ha aktív antifasiszták voltak.² A német nemzetiségű háborús bűnösöket azonnali érvénnyel börtönbe kellett zárni, és át kellett adni a rendkívüli népbíróságoknak. Azokat a kisebbségi németeket, akik bármilyen kapcsolatban álltak a nácikkal és a fasisztákkal, az erre a célra létrehozott táborokba internálták. Az ismert és prominens bűnösök felelősségre vonására Csehországban és Szlovákiában egyaránt Nemzeti Bíróságot hoztak létre.³

Lefoglalták és nemzeti gondnokság alá helyezték az összes olyan tulajdont, amely olyan német nemzetiségű csehszlovák állampolgárok birtokában, tulajdonában vagy kezelésében állt, akik aktívan elősegítették Csehszlovákia szétverését és megszállását. A vagyonek kobozást és a nemzeti gondnokság alá helyezést az illetékes nemzeti bizottságok és kiemelt esetekben Szlovákiában az SZNT hajtotta végre.⁴

A német lakosság nagy részét érintő jelentős korlátozó intézkedés következménye volt az a döntés, amely alapján internáló táborokba gyűjtötték a németeket. A német lakosság internálását a biztonsági szerveknek kellett biztosítaniuk. A Nemzetbiztonsági (NB) Parancsnokság június 19-én Kelet-Szlovákia számára kiadott parancsa szerint „Kassa (Košice), Szepsi (Moldava nad Bodvou), Tőketerebes (Třebíšov) városokat és az összes többi kelet-szlovákiai szlovák városokat és falvakat meg kell tisztítani a magyar vagy német ellenséges elemtől.”⁵ Az „ellenséges elem” definíciója azonban vonatkozott mindazokra, akik

¹ Zbierka nariadení SNR, ročník 1945, čiastka 1, s. 4–7. (A SZNT rendeleteinek gyűjteménye 1945. évf., 1. rész, 4–7.)

² A kassai kormányprogram, VIII. cikkely

³ Uo., X. cikkely

⁴ Uo., XI. cikkely

⁵ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, (Szlovák Nemzeti Levéltár Pozsony.) Fond ÚV KSS: (Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága) GT - 348/15.

bármilyen magyar vagy német szervezet tagjai voltak, az utolsó népszámláláskor magyar vagy német nemzetiségűnek vallották magukat, esetleg a kollaborálás bármely formáját követték el vagy támogatták. Ezen intézkedések végrehajtásáért az NB parancsnokai feleltek, együttműködve a járási/körzeti/kerületi nemzeti bizottságokkal (JNB és az NT-vel). A parancsban „kártevőknek, árulóknak és idegen ártalmas elemeknek” nevezett őrizetbe vett személyeket súlyosabb vétség esetén népbíróóság elé kellett állítani, a többieket, nemtől függetlenül, 14-től 60 éves korig pedig munkatáborokban kellett elhelyezni.⁶

A német lakosság internálására Szlovákia más régióiban is sor került. Körmöcbányán (Kremnica) a JNB helyzetjelentése szerint „A németeket a családtagjaikkal együtt többségükben már a csehszlovák hadsereg (CSH) megérkezése előtt evakuálták a járás csaknem összes településéből... A náci hatalom megtörése után sok németnek a családtagjaikkal együtt vissza kellett térniük a járásunkba, ahol az FS, SS, Heimatschutz stb. tagjai voltak, őrizetbe lettek véve, a többi németet, a nőket, a gyerekeket a Jánoshegyen (Piargy) és az Újszabadiban (Nová Lehota) létesített koncentrációs táborokba gyűjtötték össze.”⁷

Az SZNT belügyekre szakosodott Meghatalmazott Hivatala elnökségének döntése alapján a munkatáborok létesítésével és fenntartásával kapcsolatos teendőkkel a Nemzetbiztonság Főparancsnokságát (NBFP) bízták meg.⁸

A munkatáborok kialakítása és a német kisebbség tagjainak internálása főleg a kezdeti fázisban spontán módon történt. Az SZNT Belügyi Megbízotti Hivatala igyekezett megszervezni ezt a folyamatot, ezért az internáló táborok létesítésére több útmutatót, közzeladást és utasítást is kiadott. Az SZNT kassai területi Belügyi Megbízotti Hivatala 1945. június 9-én elrendelte, hogy az összes JNB és Kassa város Közigazgatási Bizottsága is létesítsen koncentrációs táborokat azon „német és magyar nemzetiségű családok számára, akiket a CSH érkezése előtt önként vagy kényszerből evakuáltak, és akik most követelik az elhagyott házaik és birtokaik visszatérítését.”⁹

Az internáló intézmények megszervezésének és kialakításának további pontosítására vonatkozó utasításokat a munkatáborok létesítéséről szóló 1945. augusztus 23-án kelt 105/1945 számú SZNT rende-

⁶ Uo.

⁷ Státny archív Banská Bystrica, pobočka (p.) Ziar nad Hronom so sídlom v Kremnici, (*Besztercebányai Allami levéltár garamszentkereszti fiókjának körmöcbányai részlege*) Fond: ONV Kremnica, (*Körmöcbányai Járási Nemzeti Bizottság*) 23. sz. doboz.

⁸ SNA Bratislava, f. PV - Obežníky, (*Belügyi Megbízotti Hivatala*) 1. sz. doboz.

⁹ SA Levoča, p. Spišská Nová Ves, (*Lőcsei Allami Levéltár Iglói Fiókja*) f. ONV Gelnica, (*Gölnicbányai Járási nemzeti Bizottság*) 21. sz. doboz.

let tartalmazta. A rendelet meghagyta a SZNT Belügyi Megbízotti Hivatalának, hogy „szükség szerint” hozzon létre munkatáborokat, amelybe „egyéb társadalmi csoportok mellett a 33/1945. számú SZNT rendelet (č. 33/1945 Zb. n. SNR) alapján elítélt személyeket” internálják. A táborok irányítása az SZNT Belügyi Megbízotti Hivatalának kompetenciájába tartozott, az őrszolgálatot a pozsonyi Nemzetbiztonsági Főparancsnokság biztosította. Az internált személyeknek kötelező volt „közhasznú” munkát végezniük, és az SZNT Belügyi Megbízotti Hivatalának joga volt térítés fejében egyes vállalkozók (üzemek) kérése esetén munkába állítani az internált személyt. A táborok igazgatására vonatkozó előírások kiadásáért felelős szerv a Megbízottak Testülete volt.¹⁰

A politikai pártok, az ellenállási szervezetek, a közigazgatási szervek és egyéb csoportosulások „haladó szellemiségüket” hangsúlyozni igyekezvén – vagy éppen meggyőződésből – deklaratív módon követelték Szlovákiának a németektől és a magyaroktól való megtisztítását. Bár Szlovákiában a németek elszállításának követelése kevésbé sietősen ment végbe, mint Csehországban, de éppúgy nagy jelentősége volt a kommunisták és a baloldali orientációjú szervezetek, illetve a polgári orientációjú Demokratikus Párt közötti politikai harcban. A német lakosság kitelepítését azonban az összes politikai szervezet – beleértve a Demokratikus Pártot is – követelte. Ennek a követelésnek a nyílt elutasítása az adott politikai viszonyok következtében elképzelhetetlen volt.

Csehországtól eltérően Szlovákiában nem fordultak elő a németekkel szembeni gyűlölet megnyilvánulásai, és nem került sor olyan erőszakos tettekre, amelyek például a cseh vidékeken élő németek „vad” kitelepítésének első fázisát jellemezték.¹¹ A németekkel szemben alkalmazott jogfosztó intézkedéseket ezért is támogatta kisebb mértékben a szlovák lakosság és nem ritkán az érdekelt szervek is. Az NB járási parancsnoksága Késmárkon (Kežmarok) a helyi JNB-nek július 24-én megküldött rendeletében saját körzetében is bírálta azt a tényt, miszerint „számos nemzeti bizottság nem működik együtt a nemzetbiztonsági szervekkel és nem akarnak segíteni Szlovákiának a németektől, a magyaroktól és más árulóktól és kollaboránsoktól való megtisztításában...néhol olyan messzire mennek, hogy ebben lehetetlen nem észrevenni a szabotázszt.”¹² A nemzetbiztonsági hivatal

¹⁰ *A SZNT rendeleteinek gyűjteménye, 1945. évf. 17. rész.*

¹¹ Staněk, Tomáš.: *Odsun Němců z Československa 1945 – 1947 (A németek kitelepítése Csehszlovákiából 1945–1947)*. Praha, Academia-Naše vojsko 1991, 56–58.

¹² SA Levoča, p. Poprad, *(Lőcsei Állami Levéltár Poprádi Fiókjá)* f. ONV Poprad, kar. 3.

parancsnoksága azt követelte a járási nemzeti bizottságtól, hogy tagjait a bizottságokból való kizárással fenyegetse meg abban az esetben, ha azok nem hajlandók együttműködni a nemzetbiztonsági szervekkel, és ha szükséges, oszlassa fel az egész helyi nemzeti bizottságot, és nevezzen ki egy biztost a település élére.¹³

A német lakosság Szlovákiából történő kitelepítésének előkészületeivel összefüggő szervezési intézkedések keretén belül született meg az igénye annak, hogy az internálási intézmények rendszerébe pontosabb kategorizálást vezessenek be. A Belügyi Megbízotti Hivatal erre az igényre reagált az 1946. március 4-i szabályozással, amelyet az összes tábor vezetésének címeztek, és amelyben meghatározták a „munkatáborok” és a „gyűjtőtáborok” fogalmát. Eszerint a szabályozás szerint munkatábornak csak azt a tábort minősíthetik, amelyet a 105/1945 számú SZNT rendelet alapján hoztak létre és a Belügyi Megbízotti Hivatal V. főosztálya is engedélyezte.¹⁴ A munkatáborokba „a 33/1945 számú SZNT rendelet és a rendeletet módosító és kiegészítő jogi normák alapján vagy a 106/1945 számú SZNT rendelet alapján elítélt” személyeket kellett beosztaniuk. A „gyűjtő táborok” kategóriájába sorolták a Belügyi Megbízotti V. főosztálya által vezetett összes tábort, amelyek nem munkatáborok voltak. A munkatáborokba internált személyeket „besoroltnak” jelölték, míg a gyűjtőtáborokban lévőket „összegyűjtötteknek” definiálta a szabályozás.¹⁵

A transzfer előkészítésének és megvalósításának végső fázisa számára „elszállító táborokat” alakítottak ki. A németek Szlovákiából történő kitelepítésével megbízott kormánybiztos a prágai Belügyminisztériumnak 1946. május 7-én küldött jelentésében bemutatta, hogy „Szlovákia területét négy kitelepítési/elszállítási területre osztották fel, és minden kitelepítési/elszállítási területnek megvan a maga kitelepítési/elszállítási tábora: Pozsonyligetfalv – Köpcsény (Petržalka – Kopčany), Nyitránovák (Nováky), Poprád (Poprad) és Korompa (Krompachy).”¹⁶

A németek Csehszlovákiából történő kitelepítésének stratégiai szándékát nemzetközi szempontból az 1945. július 17. és augusztus 2. között zajló potsdami konferencia döntései tették lehetővé. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió a potsdami konferencia

¹³ Uo.

¹⁴ SNA Bratislava, Fond: PV, Pracovné tábory, (*Belügyi Megbízotti Hivatal, Munkatáborok*), 4. doboz

¹⁵ Uo.

¹⁶ SNA Bratislava, f. PV, Bezpečnostný odbor, (*Belügyi Megbízotti Hivatal, Biztonsági főosztály*) 451. doboz Odsun Nemcov zo Slovenska – určenie odsunového tábora pre juhovýchodnú oblasť Slovenska. (*A németek kitelepítése Szlovákiából – a kitelepítési tábor meghatározása Szlovákia délkeleti területén*)

záróközleményében fejezték ki jóváhagyásukat a Csehszlovák Köztársaságnak, Lengyelországnak és Magyarországnak azon kérelmét illetően, hogy a német lakosságot saját területükről kitelepíthessék, azaz a feltétellel, hogy az elszállítást szervezetteren és a kitelepítettekkel szembeni humánus bánásmód alapelveinek betartásával végezzék el.¹⁷ A Csehszlovák Köztársaságnak a magyar közösség tagjainak kitelepítésére vonatkozó kérelmét azonban elutasították.

A győztes hatalmak határozatára Edvard Beneš elnök a potsdami határozat másnapján, 1945. augusztus 2-án kiadott 33/1945. számú alkotmánydekrétummal reagált, amelynek alapján a német lakosság döntő többsége elvesztette csehszlovák állampolgárságát. A „kollektív bűnösség” posztulátuma ezzel a döntéssel konkrét következményeket maga után vonó jogi normává vált. A csehszlovák állampolgárságot azonban nem vesztette el a német kisebbség összes tagja. Azoknak a németeknek, akik a köztársaság fokozott veszélyeztetésének időszakában csehnek vagy szlováknak vallották magukat, híek maradtak a Csehszlovák Köztársasághoz, azaz nem vétettek a cseh és a szlovák nemzet ellen, vagy aktívan résztvettek a Csehszlovák Köztársaság felszabadításáért vívott harcban, vagy a náci rendszer üldözöttei voltak, meg kellett hagyni az állampolgárságukat. Ily módon a 33/1945. számú alkotmánydekrétum a német lakosság Csehszlovák Köztársaság területéről történő kitelepítésének törvényi alapját alkotta. A németeket a Csehszlovák Köztársaság területéről Németország amerikai és szovjet zónájába kellett kitelepíteni. Mivelhogy 1945–1946 fordulóján a szovjet megszálló hatóságok nem volt hajlandók fogadni a Csehszlovák Köztársaságból kitelepített személyeket, a csehszlovák kormány képviselői január 8-án és 9-én tárgyaltak az amerikai féllel a telepítésekről. Az amerikai képviselők azzal a feltétellel egyeztek bele a transzferbe, hogy a kitelepítettek csak teljes családok lehetnek és a szállítmányokba csak egészséges, nélkülözhetetlen személyes szükségletekkel ellátott emberek kerülhetnek. Az elszállítottak 70 kilogrammos csomagot voltak jogosultak magukkal vinni.

Szlovákiában 1946. február 11-én a németek elszállításáért felelős kormánybiztossá kinevezett Imrich Skarbát bízta meg a transzfer megszervezésével.¹⁸ Ő adta ki 1946. március 21-én a német lakosság „szisztematikus kitelepítésére” és annak előkészületeire vonatkozó Szabályzatot. A Szabályzat értelmében a közigazgatás minden szervének köte-

¹⁷ Východoslovenská pravda (*Kelet-Szlovákiai Igazság*), 1945. július 31.

¹⁸ SNA Bratislava, f. PV, Prezídium, (*Belügyi Megbízotti Hivatal, Biztonsági főosztály*) 69. doboz Mesačná správa o činnosti V. odboru v mesiaci máji 1946, časť V. Odsunové oddelenie. (*Havi jelentés az V. Főosztály tevékenységéről 1946 májusában, V. Rész. Kitelepítési osztály*)

lezően segítenie kellett a kitelepítésben. Tekintettel a tényre, hogy az amerikai megszállási övezetbe csak egészséges embereket szállíthatnak, igen nagy figyelmet szenteltek az elszállítandó személyek egészségi állapotára. Az egészségügyi ellátás biztosításával az Egészségügy Megbízotti Hivatalt bízták meg. Az egészségügyi ellátást elsősorban a német nemzetiségű orvosoknak és ápolónőknek kellett biztosítaniuk, akiket utolsóként kellett kitelepíteni. A betegeken kívül a szülés előtt hat héttel álló terhes nőket és a szülésen közvetlenül átesett asszonyokat is kizárták a telepítésből. Az amerikai fél azonban ragaszkodott a tüzetes, hivatalosan is igazolt orvosi vizsgálatához, valamint a nyolcnapos karanténhoz, hogy kizárhassák a fertőző betegségek elterjedésének lehetőségét. Az egy vagonban szállítható személyek maximális számát harminc főben állapították meg. Az időjárás-tól függően a vagonokat fűtőelemekkel kellett felszerelni. A kitelepítő táborokat a Belügyi Megbízotti Hivatal V. főosztálya látta el élelemmel. A kitelepítés technikai részével a katonai közigazgatást bízták meg.

A kitelepítettek csak teljes családok lehettek. Az árvákat és azokat a gyermekeket, akiknek eltűntek a szüleik, csak felnőtt családtagok kíséretében szállíthatták el, és abban az esetben, ha a gyermeknek nem volt egyetlen hozzátartozója sem, akkor egy felnőtt kíséretében.

A Szabályzat szigorúan előírta azon tárgyak súlyát és összetételét, amelyet az elszállításra jogosult személyek kivihettek. A csomag teljes súlya nem haladhatta meg a 70 kilogrammot. A hét napra elegendő élelmiszeren kívül az életszükségletekhez nélkülözhetetlen tárgyakat (takarót, étkezési tálát, evőeszközöket és tisztálkodási szereket), a személyes iratokat (keresztlevelet, illetőségi bizonyítványt, nyilvántartási lapot és a személyi igazolványt), valamint az egyes mesterségek, foglalkozások végzéséhez szükséges szerszámokat vihették magukkal.

A kitelepítésre ítélt személyek kiválasztását a járási nemzeti bizottságokra, Pozsonyban és Kassán a városi nemzeti bizottságra bízták. A kitelepítés vonatkozott mindazon német nemzetiségű személyre, akik a köztársasági elnök 33/1945. számú rendelete alapján elveszítették csehszlovák állampolgárságukat. Kivételt képeztek a csehszlovák fegyveres erő német nemzetiségű tagjai, amennyiben személyre szóló határozat nem rendelkezett csehszlovák állampolgárságuk elvesztéséről, a német kisebbség tagjainak feleségei és gyermekei, akik csehszlovák állampolgárságért folyamodtak és kérelmüket nem utasították el, továbbá azon német nemzetiségű személyek, akik a köztársaság úgynevezett fokozott veszélyeztetésének időszakában, azaz 1938. május 21-től 1945. decem-

ber 31-ig cseh vagy szlovák nemzetiségűnek vallották magukat. A kitelepítés során kivételt tettek a szláv nemzetiségű személlyel házassági kötelékben élő német férfiakkal és nőkkel. A transzportokba a kitelepítésre önként jelentkező személyek is bekerülhettek, amennyiben nem rendelkeztek csehszlovák állampolgársággal. A német szakemberek kitelepítésének következtében az a veszély fenyegetett, hogy a szlovákiai üzemek jelentős gazdasági kárt szenvednek. A német kisebbség azon tagjait, akiket az egyes üzemek nélkülözhetetlen szakembernek nyilvánítottak, a kitelepítési hivatal által kidolgozott külön szabályzat alapján kellett kitelepíteni, mégpedig úgy, hogy termelésben a lehető legkisebb zavart okozzák. A kitelepítésben a német nemzetiségű papokkal és a szerzetesrendek tagjaival sem tettek kivételt. Azonban ezeknek a személyeknek az esetében a kitelepítést jelenteni kellett az illetékes püspöki hivatalnak.

Az embereknek a kitelepítési táborokba történő összegyűjtését a Belügyi Megbízotti Hivatal telepítési referensei irányították. Az ő feladatuk volt annak a szabályozása, hogy az egész folyamat ne vezessen a személyek nem kívánt koncentrációjához, és a kitelepítés fennakadás nélkül történjen.

Minden elszállított személynek kötelezően alapos személyi vizsgálatnak kellett alávetnie magát, amelynek során fokozottan ügyeltek arra, nehogy olyan tárgyak vagy információk kerüljenek külföldre, amelyek a hazai termelés versenyképességét veszélyeztethették volna. Tilos volt kivinni a történelmi, politikai és államellenes tartalmú okiratokat, könyveket és dokumentumokat. A felügyeleti szerveknek kötelezően ügyelniük kellett arra, hogy az elszállítás során ne tűnjenek el a Csehszlovák Köztársaság ellen vétő személyek. Az ilyen tettekkel megvádolt személyeket át kellett adni a járási nemzeti bizottságoknak. A JNB kötelessége volt megfelelő szolgálatos orvosokkal biztosítani az egészségügyi felügyeletet a gyűjtőhelyen és a telepítés során, továbbá biztosítania kellett a kitelepítendő személyek beszállítását a gyűjtőhelyre. Gondoskodnia kellett ezeknek a helyiségeknek a szükséges berendezéssel történő felszereléséről, és a személyi vizsgálatok elvégzésére alkalmas elkülönített helyiségek létrehozásáról. A JNB-nek kellett létrehoznia az értékek átvételére és biztosítására szakosodott bizottságokat is, amelyek az érvényben lévő előírások szerint külföldre nem vihetők, vagy a személyes vizsgálat során elkobzott tárgyakat gyűjtötték és rendszerezték. A bizottságokat a JNB és a nemzetbiztonsági vagy a katonai és a pénzügyi szakigazgatás illetékes hivatalának képviselőiből kellett összeállítani. Azokat a kitelepítésre szánt személyeket, akiket nem internáltak táborokba, az illetékes JNB-nek megfelelő módon kellett értesítenie a

kitelepítésről, a kiküldött értesítésnek pedig tartalmaznia kellett a családfő és az összes családtag nevét a címmel együtt, ahol a kitelepítésre kijelölt személyeknek gyülekezniük kellett. Ezenkívül megkapták a külföldre kivihető tárgyak listáját. Külön értesítés szabályozta az elhagyott lakások lezárásának módját: a kitelepítésre ítélt személyeknek minden egyes helyiség bejáratát le kellett zárniuk, ragasztószalaggal leragasztani a kulcslyukakat, a szalagra ráírni a saját nevüket, a névvel és címmel ellátott kulcsokat pedig az illetékes nemzeti bizottság képviselőjének kellett átadni a gyűjtőhelyen.

Az értesítésben azon tárgyak jegyzékét is fel kellett tüntetni, amelyeket a kitelepített személynek át kellett adniuk a gyűjtőhelyen, továbbá tartalmaznia kellett a figyelmeztetést is, amely szerint szigorú büntetést von maga után az elszállításról szóló rendelettel szembeni megszegés, főleg a hátrahagyott, átadandó vagyron megrongálása, tönkretétele vagy elrejtése, ahogyan e tettekben nyújtott segítség is. Azokat a tárgyakat, amelyek kivetele tilos volt, az elszállított személyeknek csomagokban a gyűjtőhelyre kellett vinniük, mellékelve a csomag tartalmának jegyzékét. A csomagokat a fent említett bizottságoknak kellett átvenni és lehetőség szerint még a helyszínen ellenőrizni a tartalmát. A csomagokat le kellett zárni, ellátni az illetékes járási nemzeti bizottság pecsétjével és leadni az illetékes bizottság megőrző helyére.

A németek Szlovákiából történő kitelepítése 1946. április 30-án a Pozsonyligetfalu és Köpcseny (Petržalka – Kopčany) területén létesített táborból indított első vasúti transzporttal kezdődött meg.¹⁹ Az amerikai fél döntését, miszerint be kell tartani az elszállításra vonatkozó megállapodott feltételeket, tanúsítja az a tény is, hogy Domažlicében a transzportból kizártak egy nem teljes családot, amelynek hiányzó tagja, a pozsonyi Járási Népbíróság által nyolc év letöltendő szabadságvesztésre ítéltén, az említett büntetést a lipótvári (Leopoldov) fegyházban töltötte. A BM V/5. osztálya ezt követően az Igazságügy Megbízotti Hivaltól kérte a börtönbüntetését töltő személy kiadását, akit „a kiadatás után a családtagjaival együtt elszállítanak”. Május 12-én indult a következő transzport a nyitranováki (Nováky) kitelepítési táborból, majd május 22-én elindították a második szállítmányt a pozsonyligetfalui – köpcsenyi táborból. A májusi kitelepítést az 1946. május 26-i nyitranováki táborból indított transzport zárta le.

Szlovákiában 1946 májusában az internáló intézmények szervezeti struktúrájában számos változás állt be. A korompai (Krompachy) tábort 1946. május 20-án Szlovákia délkeleti területének kitelepítési táborává alakították át. Május 31-én megszüntették a gyűjtőtáborokat Késmár-

¹⁹ SNA Bratislava, Fond: PV, Pracovné tábory (Belügyi Megbízotti Hivatal, Munkatáborok), 3. doboz

kon, Szepesbélán (Spišská Belá), Újszabadiban Hunfalván (Huncovce), Podolínban (Podolinec), Stószon (Štós), Szepesremetén (Mníšek nad Hnilcom), Szomolnokon (Smolník) és Svedlérben (Svedlár). A megszüntetett táborokból a kitelepítésre kijelölt internált személyeket a poprádi és a korompai kitelepítési táborokban helyezték el.

A Belügyi Megbízotti Hivatal 1946. május 8-i döntésével az V/5. osztály mellett kiválasztó bizottságot is létesítettek, amely a kitelepítésre szánt személyek végső ellenőrzésének elvégzésével volt megbízva. Minden egyes kitelepítési körzet számára kitelepítési referenseket neveztek ki, akik a JNB szabályos működését, a határidők betartását felügyelték és irányították, továbbá azt, hogy a járási közigazgatási bizottságok a „németek Szlovákiából történő kitelepítésére” vonatkozó Szabályzattal összhangban működjenek. A kitelepítési referenseknek kötelezően rendszeres beszámolókat kellett küldeniük az V/5. osztály számára, mégpedig minden hónap 1-jén és 15-én. A négy transzport útnak indítása után, amelyek májusban hagyták el Szlovákiát, a V/5. osztály azt kérte, hogy június hónapban 8 szlovákiai transzportot vegyenek fel a csehszlovákiai németek kitelepítési menetrendjébe. A prágai Belügyminisztérium a kérelemnek eleget tett azzal a kitételrel, hogy a transzportok felét június első tíz napján kell elindítani. Minden szállítmányt Németország szovjet megszállási övezetébe kell küldeni a Csehszlovák Hadsereg képviselőivel kötött egyezség alapján. 1946. május 28-án a BM Prágában bejelentette, hogy 1946. június 10-éig felfüggesztik a transzportok indítását. A szlovákiai németeknek kitelepítési kormánybiztosa ezt követően 1946. május 31-én azt kérte a BM-től, hogy a telepítési tervbe Szlovákiából hét transzportot iktassanak be, mégpedig kizárólag az amerikai megszállási zónába, a családok egyesítése érdekében. A kérelmet azonban elutasították.

A szovjet féllel aláírt szerződés alapján a prágai BM négy szlovákiai transzport indítását rendelte el a szovjet zónába. Az első két transzportot a poprádi táborból indították útnak 1946. június 15-én és 24-én. Ezt követte a nyitrai táborból indított transzport 1946. június 26-án és utolsóként 1946. június 27-én a Pozsonyligetfalú – Köpcsény-i táborból indítottak el egy szerelvényt. A kitelepítést járványos betegségek (mumpsz, feketehimlő) előfordulása nehezítette, ennek következtében 38 személyt ki kellett venni a szállítmányokból. A betegeket gyűjtőközpontokban helyezték el, majd a gyógyulásukat követően a cseh szállítmányokba kellett őket besorolni. 1946. június végéig tehát Szlovákiából 8 transzporttal összesen, 9600 németet telepítettek ki.

A német lakosság kitelepítése Szlovákiából 1946. júliusában hét transzport útnak indításával folytatódott a következő sorrendben: jú-

lius 9-én és 23-án a Pozsonyligetfalu – Köpcsény-i táborból indítottak transzportokat, július 6-án, 15-én és 24-én a nyitra nováki táborból vittek el a németeket, július 10-én és 24-én pedig a poprádi kitelepítési táborból küldtek el két transzportot. Minden transzport a szovjet megszállási zónába ment. A szovjet szervezeteknek nem volt ellenvetésük a transzportok felszereltségével szemben. 1946 júliusában az internáló intézmények újraszervezésének keretén belül megszüntették a táborokat Hernádmátén (Matejovce) (július 5.), Szepesbélán (Spišská Belá) (július 6.), Ólublón (Stará Ľubovňa) (július 15.), a pozsonyligetfalui Semperit gyártelepen (július 31.) és Pozsonyban – a Nagyszombati úton (július 31.).

A transzportok összeállítását jelentősen megnehezítette a német lakosság nagy részének, különösen a szepességieknek az ellenállása a szovjet megszállási övezetbe való kitelepítéssel szemben.

Sajátságos problémák merültek fel a szlovákiai német antifasiszták kitelepítésével kapcsolatosan. A londoni csehszlovák kormány 1945. február 15-i határozata szerint, valamint a „szlovákiai németek kitelepítésének kormánybiztosi szabályzata” alapján a német antifasisztákat mentesítették a szisztematikus kitelepítés alól. Ezek a személyek, amennyiben önként választották a kitelepülést, külön transzport keretében települhettek ki a Csehszlovák Köztársaságból, mégpedig döntésüknek megfelelően vagy a szovjet, vagy az amerikai megszállási övezetbe.

A német antifasiszták elszállítását a Skarba kormánybiztos által 1946. július 16-án kiadott szabályzat rendezte. A szabályzat útmutatása alapján az említett egyedi transzport keretében csak a kommunista párt vagy a német szociáldemokrata munkáspárt tagjai települhettek ki, mégpedig azok, akik a müncheni szerződés előtti időszakban is tagjai voltak ezeknek a pártoknak. Az antifasiszta fogalma azokra a német nemzetiségű személyekre vonatkozott, akik hűséget tanúsítottak a Csehszlovák Köztársaság iránt, sohasem vétkeztek a cseh vagy a szlovák nép ellen, és aktívan részt vettek a felszabadításban, vagy üldözést szenvedtek el a náci terror idején.

A transzfer további három szerelvény útnak indításával a nyitra nováki kitelepítési táborból folytatódott 1946 augusztusában a Belügyi Megbízotti Hivatal V. főosztályának helyzetjelentése alapján augusztusban a kitelepítési tervet nem tudták teljesíteni, és az előírányzott négy transzportból csupán hármat indítottak el. Két transzportot a szovjet zónába, egyet az amerikai zónába küldtek. A szerelvényeket mindkét övezetben az illetékes szervek fenntartás nélkül fogadták. A negyedik transzportot, amelynek elindítását 1946. augusztus 25-ére tervezték a poprádi kitelepítési táborból a szovjet zónába, vissza kel-

lett vonniuk, mert az összegyűjtött személyek nagy részének az amerikai övezetben voltak a rokonai. A transzport visszavonásának másik oka a jelentés szerint a tény volt, hogy hasonlóan júliusban történtekhez, „a gyűjtő táborba történő szállítás nehézségekre ütközött, mert még az nemzeti bizottságok és a hadsereg tagjainak alaposan és gondosan előkészített razziái sem hozták meg időben a várt eredményt.”²⁰

1946. augusztus 1-jén Kassán felszámolták a gyűjtőtábort, mivel a németek elszállítása a délkeleti területről nagyrészt befejeződött. A délkeleti kitelepítési körzetet az északkeletihez csatolták, ahol a poprádi tábor működött. Augusztus 15-én megszüntették a táborokat a kelet-szlovákiai Gölnicbányán (Gelnica) és Késmárkon, valamint a nyugat-szlovákiai Szereden (Sereď).²¹

Sok esetben a család valamely tagjának letartóztatása akadályozta meg a kitelepítést, ezért az Igazságügyi Megbízotti Hivatal 1946. szeptember 14-én törvénymódosító rendeletet adott ki, amely lehetővé tette, hogy ne adjanak ki elfogató parancsot, ne folytassanak bírósági eljárást és ne hajtsák végre a kiszabott ítéleteket olyan bűnelkövetőkkel szemben, akiket más ország bűnüldöző szerveinek kiadtak vagy az ország területéről kiutasították, vagy ha az illetőket repatriálják vagy kitelepítik a Csehszlovák Köztársaság területéről. A Btk. 33a. számú paragrafus szerint a közvádlnak jogában áll felmenteni azt a vádlottat a büntett bírósági úton történő felelősségre vonása alól, akit más országnak ki kell adni vagy ki kell utasítani, vagy az illető repatriálni kíván, vagy kitelepítési rendelkezések hatálya alá esik. Ilyen esetekben a közvádlnak kifejezetten meg kellett említenie, hogy a Btk. 33a. paragrafusa alapján eláll a bírósági úton történő felelősségre vonástól.

A Belügyi Megbízotti Hivatal 1946. szeptemberi helyzetjelentése alapján az V. főosztály erre a hónapra hat transzportot tervezett. A prágai Belügyminisztérium azonban ötre csökkentette a transzportok számát, mivel a szovjet övezetbe irányuló kitelepítési program csak 1946. szeptember 16-áig volt kidolgozva, és a transzportok elindítása szeptember fennmaradó részében a szovjet féllel folyamatban lévő tárgyalásoktól függött. Tekintettel arra a tényre, hogy az amerikai övezetbe szánt transzportok időrendjét már előzetesen rögzítették (Szlovákiából két szerelvényt kellett indítani), ezért a Szlovákiából az amerikai zónába pótlólagos transzportok nem indulhattak ebbe a zónába.

²⁰ SA Levoča, p. Poprad, (*Lőcsei Állami Levéltár Poprádi Fiókja*) Fond: OÚ NV Hranovnica, 1. doboz.

²¹ SA Levoča, p. Spišská Nová Ves, (*Lőcsei Állami Levéltár Iglói Fiókja*) Fond: ONV Gelnica (*Gölnicbányai Járási nemzeti Bizottság*), 3. doboz.

Az elküldött transzportokat (három a szovjet, kettő az amerikai zónába) mindkét hatalom szervei ellenvetés nélkül fogadták.

A német lakosság egy része a lakóhelyük megváltoztatásával igyekeztek kibújni a kitelepítés alól, esetenként olyan helyekre költöztek, ahol a nemzeti bizottságok nem tudták felderíteni őket. Számos esetben más személyek nyújtottak segítséget a németeknek. A Belügyi Megbízotti Hivatal az 1939/190. számú törvény 2 paragrafusának rendelkezése szerint megtiltotta a kitelepítésre szánt német nemzetiségű személyek rejtegetését. Ennek a tilalomnak a megszegését 5 000 csehszlovák koronáig terjedő büntetéssel, esetenként 14 napos elzárással szankcionálhatták.

A szlovákiai német lakosság kitelepítése 1946 októberében újabb négy transzport útnak indításával folytatódott. Az első két szállítmányt (1946. október 3. és 8.) a szovjet megszállási övezetbe indították, és az 1946. október 14-én és 21-én küldött transzportokat az amerikai megszálló hivatalok vették át. A transzportok parancsnokainak jelentése szerint az említett szállítmányokat akadály nélkül vették át, kivéve az 1946. október 21-én útnak indított transzportot, amelyből két családot kivontak. A kizárás oka elsősorban az a tény volt, hogy 1930-ban a család magyar nemzetiségűnek vallotta magát, a másik esetben pedig a kitelepített személyek magas kora játszott szerepet.

A Belügyi Megbízotti Hivatal V. főosztályának jelentése szerint október végéig 27 transzportot indítottak útnak, átlagosan 1200 fővel szerelvényenként. Ezen adatok szerint a Belügyi Megbízotti Hivatal V. főosztálya az addig kitelepített szlovákiai németek teljes számát 32 000 főre becsülte. A jelentésben megállapította hogy „az említett létszámmal lényegében befejeződött a kitelepítés, s a fennmaradó, kitelepítendő német személyeket – a prágai Belügyminisztérium 1946. október 13-án kelt B-300/15.939-Ref.B számú határozata alapján – egyedi transzport keretében fogják kitelepíteni. A még számításba vehető németek száma már igen csekély, ezért nem fogja elérni az egy transzport indításához szükséges létszámot.”²²

A német lakosság tömeges kitelepítésének befejezését állapította meg a Belügyi Megbízotti Hivatal 1946. novemberi összesítő helyzetjelentése is, amely szerint „a németek transzportálása véglegesen befejeződött. Azonban maradt még néhány száz német nemzetiségű személy, akiket a nyitrai és részben a pozsonyifalvai táborokba gyűjtöttek össze. Többségük kérvényezte a csehszlovák állampolgárságot, illetve szakemberként történő alkalmazás címén szeret-

²² Východoslovenská pravda (*Kelet-szlovákiai Igazság*), 1946. szeptember 7.

nének Csehszlovákia területén maradni. A kérvények elbírálásáig egyelőre az említett táborokban maradnak.”²³

A Belügyi Megbízotti Hivatal V. főosztályának helyzetjelentése alapján a kitelepítés összességében sima lefolyású volt. Azonban a szlovákiai levéltárakban őrzött dokumentumok ezeket a jelentéseket megkérdőjelezik. A kitelepítésre ítélt személyek egészségi állapota sok esetben volt elégtelen. A táborokban ismételten fertőző betegségek ütötték fel fejüket. I. Skarba kormánybiztos 1946. június 17-én utasítást adott ki, amelyben meghagyta a gyűjtőtáborok vezetőinek, „hogy minden táborban létesítsenek a tábor szükségleteihez mérten két kellően nagy helyiséget, ahol az egyik helyiséget a rühvel fertőzöttek számára tartsák fenn, a másik pedig a többi fertőző betegségben szenvedők elkülönítésére szolgáljon... A táborokban erélyesen meg kell akadályozni a fertőzés terjedését.”²⁴

Azoknak németeknek a kitelepítését, akik nem teljesítették szigorúan az amerikai megszálló hatóságoknak a kitelepített személyek egészségi állapotára és tisztaságára vonatkozó követelményeit, végül a szovjet megszállási zóna képviselőivel a szlovákiai németeknek a szovjet övezetbe történő szállításáról kötött megállapodása tette lehetővé. A szovjet hatóságok ugyanis kevésbé alaposan ellenőrizték az elszállított személyek egészségi állapotát.

A szlovákiai német kisebbség kitelepítése a tömeges telepítések befejezése után is folytatódott. Ez azonban csupán kisebb csoportokat érintett, akiket különböző okokból nem telepítettek ki a tömeges kitelepítés során. Elsősorban az elszállított családoknak azokról a tagjairól volt szó, akik különböző okok miatt Szlovákiában maradtak, illetve azokról a németekről, akik önszántukból döntöttek Szlovákia elhagyásáról.

A háborús emberveszteségek, az evakuáció s a kitelepítés következtében Szlovákiában 1947 után – a háború előtti időszakokkal összevetve – a német lakosságnak csupán jelentéktelen töredéke maradt. Az 1950-ben végzett népszámláláskor csupán 5 179 fő vallotta magát német nemzetiségűnek, ami 96,7 százalékos csökkenést jelentett az 1930. évi népszámlálási adathoz képest. Ez a hivatalos adat azonban ellentétben állt a becsléssel, amely lényegesen nagyobb számú szlovákiai német lakosságot feltételezett.²⁵ Ez arról árulkodik, hogy a német lakosság a háború után átélt szenvedései miatt félt bevallani nemzetiségét.

Fordította: Császári Éva

²³ SNA Bratislava, Fond: ÚV KSS (Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága) GT, kar. 2160. a.j. 268.

²⁴ SNA Bratislava, f. PV, Prezídium, (Belügyi Megbízotti Hivatal, Elnökség) 69. doboz.

²⁵ A nemzetbiztonsági hatóságok nyilvántartása szerint 1949 márciusában Szlovákiában 27 324 német élt.

TANULMÁNYOK – Első miniszterelnökünk, a 200 éve született Batthyány Lajos emlékezete

Kedves Gyula

Az új típusú haderő szervezésének vezetői (Batthyány miniszterelnök katonai tanácsadói 1848-ban)

Leaders of Organizing a New Kind of Army (Prime Minister Batthyány's military advisers in 1848)

Chosen colleagues of the first Hungarian Prime Minister had a determining role in the army organization works in summer and autumn 1848. several of them later were promoted to field general. Batthyány's efforts to avoid the inclusion of extremist officers is visible in the selection.

1848 tavaszán a hadügyi politika formálásának legmeghatározóbb alakja gróf Batthyány Lajos miniszterelnök lett, akinek kormányfői működésében – a kérdéskör legalaposabb kutatója, Urbán Aladár megfogalmazása szerint – „többségben vannak a haderő különböző kérdéseivel, s az ország védelmével kapcsolatos rendelkezések”. A kormány még meg sem alakult, de a kijelölt miniszterelnök már hadügyi intézkedéseket tett bécsi útja során. De Batthyány hadügyi politikát meghatározó szerepe korántsem csak miniszterelnöki pozíciójából fakadt. A kinevezett hadügyminiszter, Mészáros Lázár ezredes csak május 23-án tudott hivatalba lépni (április közepén minisztersége is kérdésessé vált), így ezen időpontig Batthyány látta el feladatkörét. Csakúgy, mint Mészáros augusztus 7-14 közötti délvidéki szemleútja során is. Ennél is fontosabb azonban az a szerep, amelyet Batthyány az új típusú haderő kialakításában játszott. A nemzetőrség szervezését és felügyeletét a kezdetektől ellátta, majd a honvédek ügyei is hozzá tartoztak. Szeptember 12-től pedig ügyvezető miniszterelnökként, miniszterek nélkül kormányozva szinte egy személyben látta el az ország védelmének megszervezését. Mindezeket figyelembe véve Batthyány Lajos grófban, ebben a kevés beszédű, de határozott, erős akaratú, büszke arisztokráciában tisztelhetjük a szabadságharc hadseregének megalapozóját, az önálló magyar haderő, a honvédsereg kikovácsolóját.

Nyilvánvaló, hogy ezt a hatalmas munkát csak jól képzett katonai szakemberek bevonásával lehetett ellátni. Bár Batthyány rendelkezett katonai előképzettséggel, ez csupán annyira lehetett elég, hogy

pontosan tisztában legyen a rá váró feladatok bonyolultságával és tudja, hogy milyen képességekkel rendelkező embereket válasszon ki majd segítőül. A birodalomban már – ha csak korlátozott mértékben is – létezett elméleti ismeretekre alapozott tisztképzés, de a tisztek döntő többsége még a csapatoknál, szinte kizárólag a gyakorlati tapasztalatokra támaszkodva szerezte meg több-kevesebb ismeretét hivatala ellátásához. Így történt Batthyány Lajossal is, s a fiatal gróf – nem utolsósorban a zsarnokoskodó anyja felügyeletétől való szabadulás reményében – kadétnak állt a 32. (Esterházy) sorozalozredbe. Alig több mint félévnyi tisztjelöltként eltöltött idő után – amelynek jelentős részét jogakadémiai tanulmányai befejezésével és Zágrábban történő vizsgáival töltötte – kapott tiszti kinevezést a 9. (Frimont) huszárezredbe, így még a csapatoknál alkalmazott szegényes tiszti képzésből is alig részesült. Az is igaz viszont, hogy az Itáliában állomásozó huszárezredével a birodalmi haderőszerzés legkorszerűbb elemeivel találkozhatott, de semmi nyoma nincs annak, hogy különösebben elmélyült volna a hadtudományokban. Mintegy négyévi huszárhadnagyként ellátott katonai szolgálat után vált meg a császári-királyi hadseregtől 1831-ben, tiszti jellege megtartása nélkül, s 1848 tavaszáig nem is foglalkozott behatóbban a hadsereg ügyeivel.

Batthyány hadügyi politikájának alapjait hármastagozás jellemezte, amely a meglévő katonaságra, a haderő fejlesztésére, illetve az új típusú haderő megteremtésére épült.

Elsősorban a magyar ezredek hazarendelése, illetve a Magyarországon lévő sorkatonaság kormány alá rendelése került napirendre, amely a király személye körüli miniszter, valamint a hadügyminiszter intézkedéseit kívánta meg. Így Batthyánynak ebben a kérdésben inkább csak kormányfői minőségben, koordináló szerepben kellett volna eljárnia. Csakhogy – éppen a legfontosabb időszakban – hiányzott a hadügyminiszter, így a miniszterelnöknek nemcsak kezdeményező, de bizony végrehajtó szerepet is el kellett látni. Sürgősen megfelelő munkatársakat kellett bevonnia, akik a hadügyminiszter helyettesítéséhez segítséget tudnak nyújtani.

A nemzetőrségnek, mint a belbiztonságot garantáló fegyveres erőnek a megteremtése kifejezetten a miniszterelnök feladatköre lett. A kormányalakítási megbeszélések során hamar elvetették a belügyminisztériumhoz történő rendelését, és az első kormányülésen a nemzetőrség minden vonatkozásban a miniszterelnök felelősségi körébe került. Ehhez a tevékenységhez már nem egyszerűen csak munkatársakat kellett találni, de egy egész hivatalt is létrehozni.

A honvédségnek mint a nemzetőri törvény alapján, de a hadsereg kiegészítése céljával életre hívott katonaság megszervezése ké-

pezte a harmadik összetevőt. Eleinte a nemzetőrséggel párhuzamosan látták el az erre hivatott szakemberek a felügyeletét, de aztán itt is meg kellett teremteni az önálló munkatársi gárdát.

Batthyány Lajos miniszterelnökségének teljes időszaka alatt alapelvnek tekintette, hogy a sorkatonaság, vagyis a császári-királyi hadsereg Magyarországon lévő alakulatainak ügyeivel a hadügyminisztérium, míg a nemzetőrség és a honvédek ügyeivel az Országos Nemzetőrségi Haditanács, a miniszterelnök közvetlen irányításával működő szerv foglalkozzon. Minden esetben a leghatározottabban járt el, ha úgy vélte, hogy a hadügyminisztérium nemzetőrségi vagy honvéd ügybe ártotta magát. A kormány hadügyi politikájának a kulcsát az ország katonasága feletti hatáskörének elismertetése jelentette. Különös fontosságúvá emelte a kérdést, hogy az udvari körök számára a legfájóbb tuskét az önálló magyar hadügy jelentette, ezért elsősorban ehhez a tárcához tartozó jogkörét igyekezett csorbítani a magyar felelős kormánynak. Bonyolította a dolgot a birodalom sajátos katonapolitikája is, ami bár a haderő egységének és központi irányításának elvén nyugodott, de alkotmányjogi alapon mégis különbséget tett a Magyar Királyság és az egyéb tartományok által kiegészített alakulatok között. Ez a magyar ezredek szerkezetének és kiegészítésének némi eltérésében jelentkezett, és külsődleges jegyként megmutatkozott az egyenruha sajátosságaiban is. A birodalom vezetése katonasága állomásoztatásánál alapelvnek tekintette, hogy az alakulatokat a kiállító tartományokon, országokon kívül helyezze el, lehetőleg olyan nyelvi közegbe, ahol a legénység és a lakosság nem érti egymás nyelvét. Így a rendfenntartó feladatokra is igénybe vett katonaság nehezebben tudott szót érteni az esetlegesen meggyőzésükkel próbálkozó elégedetlen helyi elemekkel. Így a magyar katonaság túlnyomó része az ország határain kívül, elsősorban Itáliában, kisebb mértékben Galíciában, illetve cseh és morva területen és az osztrák tartományokban teljesített szolgálatot. Magyarországon főként szláv, kisebb részt olasz legénységű alakulatok állomásoztak. Ilyen körülmények között a kézenfekvőnek tűnő megoldás, hogy a magyar kormány a magyar katonaság felett diszponáljon nem egykönnyen volt végrehajtható. Különösen úgy nem, hogy Észak-Itáliában hadiállapot volt, s a birodalom fegyveres erejének szerves részeként ott lévő magyar ezredek harcban álltak a Szárd-Piemonti Királyság csapataival és a helyi felkelőkkel. De a galíciai forrongások és a bizonytalan csehországi helyzet sem kedvezett a magyar kormány azon szándékának, hogy megszerezze a rendelkezést ottani csapatai felett. Az udvar, sőt a bécsi forradalom nyomán létrejött osztrák kormány is úgy vélte, a magyar kormány rendelkezési joga nem terjedhet ki Magyarországon kívül

eső tartományok által felállított alakulatokra, még ha azok magyar területen állomásoznak is. Ebben a helyzetben a legcélszerűbb megoldásnak a magyar ezredek hazavezényeltetése kínálkozott, amiért a kormány a legnagyobb erőfeszítéseket tette.

Batthyány ezzel kapcsolatos utasításait Esterházy Pál hercegnek a király személye körüli miniszternek küldte, illetve István főherceg, nádor és királyi helytartó közreműködését kérte. Az igen szegényes eredmény láttán maga lépett akcióba, s a miniszterelnökként tett első bécsi tárgyalásai során május 2-7. között csikart ki szóbeli ígéretet több ezred hazaengedésére, ami azonban csak 6-8 hét múlva valósult meg. A későbbiekben a magyar katonaság hazarendelésére vonatkozó tevékenységet a megérkező Mészáros Lázár hadügyminiszter vette át.

Batthyány Lajos nem akarta hadügyminiszterének kezét megkötni azzal, hogy távollétében szervezi meg számára hivatalát, s a hadügyminisztérium megszervezését Mészárosra hagyta. Azonban a katonaság napi ügyeinek intézése, különösen az itáliai háború és a Délvidéken fellazuló közbiztonság miatt felélénkülő csapatmozgások, majd pedig a hazatérő magyar katonaság és a helyébe kerülő Magyarországról kivonuló csapatok mozgatása, elhelyezése, ellátása szükségessé tette a birodalom hadügyi igazgatását végző főhadparancsnokságok mellett a kormány részéről is a közvetlen hadügyi irányítást. Hivatalt ugyan erre nem hozott létre Batthyány, de kinevezett egy ideiglenes hadügyminisztert, kormányfői működése első hónapjának legjelentősebb katonai munkatársaként. Választása Ottinger Ferenc vezérőrnagyra, a budai dandár parancsnokára esett. Az 56 éves császári-királyi tábornok soproni német családban született és 18 éves kora óta katonáskodott, folyamatosan magyar huszárezredekben, ami reményt nyújtott a kormány iránti lojalitására. Ezzel együtt megbízatása csak szükségből történt, miután április 20-án már kinevezték az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökének, s ez által a nemzetőrség szervezésének gyakorlati irányítására. Eredetileg a nádor javaslatára Leopold Rousseau d'Happoncourt vezérőrnagyot kérték fel az ideiglenes hadügyminisztérium ellátására. Az április 20-i minisztertanács örömmel fogadta Rousseau jelölését, „aki tevékeny részvételével több országgyűlési tanácskozásban a legelőnyösebben elismert”, de a bécsi hadügyminisztériumban szolgálatot teljesítő tábornok azonnal elhárította a felkérést, amiről hivatalos nyilatkozata április 23-án érkezett Pestre.

Batthyány az Országos Nemzetőrségi Haditanács szervezéséhez lendületesen hozzálátó Ottingerben ekkor alkalmas személyt lát, hogy kapocs legyen a császári-királyi hadseregvezetés felé, és bízik is

benne. Április 21-i miniszterelnöki felhívása a nemzetőrségben teendő szolgálattételre pályázókat már Ottingerhez utasítja, majd olyan, a kormány mellett elkötelezett személyek, mint Nyáry Pál, Rottenbiller Lipót és Irányi Dániel társaságában jelöli az április 27-i fegyvertári szemlére felállított bizottságba. Ideiglenes hadügyminiszteri kinevezése „az illető miniszter úr haza érkezéséig” április 24-én kelt, azonban a megbízatását meglepedéssel fogadó tábornok csak óvatosan látott hozzá ehhez a hivatalához. Az történt ugyanis, hogy a budai főhadparancsnokság vezetője – így mint budai dandárparancsnoknak hivatali előjárója – Ignaz Lederer lovassági tábornok bár a nemzetőrségi megbízatását minden ellenvetés nélkül tűrte, az ideiglenes hadügyministerséget már erősen nehezményezte, és az erre vonatkozó bécsi jóváhagyást napokig elfektetve csak május 7-én továbbította a miniszterelnöknek. Ottingert ez meglehetősen kényelmetlen helyzetbe hozta, mert már április 28-án konkrét utasításokat kapott Batthyánytól a fegyvertárban talált lőfegyverek szétszétlására vonatkozóan.

A vidéki nemzetőrség számára 8450 darab gyalogsági puskát választottak ki, ezek csomagolását és szállításra történő előkészítését kellett megszerveznie. A tábornok nem mert egyenes úton intézkedni és csak két nap múlva rendelkezett, de akkor is csak a főhadparancsnokság útján (a Ledererrel történt egyeztetés után, bár ekkor ideiglenes hadügyminiszterként eljárva, tőle független katonai vezetőként cselekedhetett volna). Ottinger az ideiglenes ministerségét jóváhagyó hivatalos irat megérkezése után is óvatos maradt, különösen a magyar hadügyi önállóság kifejlődésének meggátlására irányuló bécsi törekvések érzékelésével.

Batthyány május 1-től mindennemű magyarországi katonai hivatalt és szervezetet a magyar kormány alárendeltségébe vont. Az uralkodó viszont április 28-án kéziratot intézett a nádorhoz, a magyar kormány hadügyeket hatáskörébe vonó tevékenységének lehető leállítására, a törvényes alap hiányára hivatkozva. Batthyány a helyzet tisztázására Bécsbe utazott, ahol határozott fellépésével elérte, hogy a magyarországi sorkatonaság alárendelése ügyében a magyar álláspontot fogadják el. Uralkodói kézirat utasította a magyarországi főhadparancsnokságokat a magyar kormány felé tartozó engedelmességre, az osztrák hadügyminisztert pedig a magyar kormánnyal történő egyeztetésre katonai ügyekben is, különösen azokban, amelyek „a magyar seregnek külföldön alkalmazását tárgyazzák.” A nádor viszont olyan kéziratot kapott, amely az osztrák hadügyminiszterrel történő előzetes egyeztetést írt elő minden esetben, amely a birodalom hadseregét érinti. A bizonytalan helyzetre jellemző, hogy a május 7-i királyi kéziratok kiadását követően került sor a macskazeneként elhíresült súlyos inci-

densre, amelynek során 10-én katonaság verte szét halálos áldozatot is követelve a Budán tüntetőket. A kormány felügyelete a katonaság felett kérdéssé vált. A Bécsből másnap megérkező Batthyány azonnali vizsgálatot rendelt el, s a polgári-katonai vegyes bizottság katonai vezetője Ottinger lett, akinek óvatos lavírozását jól jelzi a kényes ügyben gyakorolt eljárása. Míg nyilvánvaló megkönnyebbüléssel fogadta a felelősségre vonás elől megszökő Lederer főhadparancsnok Bécsbe távozását (amit nem, hogy nem gátol, de inkább segíti), addig a katonaság eljárása ellen zúgolódóknak is kedvében járt, s a tisztjeik ellen tanúskodó három gránátost, akit laktanyafogságra vetettek, május 21-én áthelyezte az alakuló honvédségbe a további bonyodalmak megelőzése szándékával.

A kormány bizalma azonban már megingott a lavírozó ideiglenes hadügyminiszterben. Elsősorban a bécsi hadügyminisztérium intézkedéseire való hivatkozásai és a magyar hadügyi érdekeknek a birodalmi hadvezetés felé történő súlytalan megjelenítése, időnként el-sikkasztása miatt következett ez be. Május 11-én Batthyány magánúton volt kénytelen értesülni arról, hogy az olaszok által Buccariba szállított lefegyverzett magyar katonaságot ahelyett, hogy Fiumébe helyezték volna helyőrségül, visszavezényelte Itáliába a magyar kormányt megkerülő császári-királyi hadvezetés. A nemzeti színek felvétele ügyében is huzavonát tapasztalt, de a Latour bécsi hadügyminiszter által kért tűzereknek a magyar dalmát tengerpart védelmére történő átvezénylése sem az utasításának megfelelően (Zágráb kikérülésével) történt, ami végül is Jellačić szeptemberben Magyarországra törő erőit növelte. Így aztán hiába hajtotta végre Ottinger azonnal és következetesen Batthyány május 15-i, a feszült délvidéki helyzet által kiváltott rendelkezéseit a várak háborús készenlétbe helyezése és a királyi kéziratok katonaság előtti kihirdetése vonatkozásában, menesztése már csak idő kérdése volt. Kettős hivatalából az ideiglenes hadügyminiszteri tevékenysége volt a kevésbé megfelelő, mégis az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöki tisztségéből mentették fel előbb.

A május 15-i döntés a honvéd zászlóaljok felállítására ugyanis sürgetővé tette egy sokkal megbízhatóbb katonai vezető kinevezését a szervezést irányító hivatal élére. Ideiglenes miniszterként még maradhatott Mészáros Lázár május 23-i megérkezéséig, bár a vele szemben mutatkozó bizalmatlanságot már jól jelezte, hogy a május 22-re tervezett sorkatonaság általi ünnepélyes vérmezei eskütételt, amelynek előkészítését Ottingerre bízta a május 21-i minisztertanács az utolsó pillanatban elhalasztotta a várható ellenszegülés miatt. A ké-

sőbbi eskütétel körüli bonyodalmak bizonyították az eljárás helyességét, amely Mészáros Lázárra bízta a probléma kezelését.

Ottinger katonai tapasztalataira azonban továbbra is számított Batthyány, s júniusban a horvát betörés ellen létesített drávai őrvonal parancsnokságával bízta meg. Eleinte itt is megfelelően ténykedett, Csány László kormánybiztos július 5-én még így nyilatkozott: „Dicsekedve mondhatom, hogy Ottinger vezérőrnagy úrral mind eddig a legnagyobb egyetértésben vagyunk, és hiszem, hogy leendünk is.” Augusztus 10-én azonban Nagykanizsán olyan mértékű nézeteltérése támadt a tábornokkal, hogy lemondását helyezte kilátásba. Ottinger ugyanis augusztus 3-án – Csány hozzájárulásával – személyesen tárgyalt az őt erre kérő Jellačić bánnal, aki befolyása alá tudta vonni. Erről ugyan a tábornok nem számolt be, de Csány tudomása nélkül olyan parancsot adott ki, hogy a horvátok Dráván történő átkelése esetén fegyverhasználatot mellőzve, parlamentեր által kell őket visszatérésre bírni. Ha ez nem állítja meg őket, akkor vissza kell vonulni, s megtiltott minden összeütközést. Csány László jelentésére a kormány augusztus 12-én felmentette Ottingert parancsnoki beosztásából, aki addigra magától is lemondott, de még mintegy két hétig a táborban maradt nem kevés fejfájást okozva a vele korábban baráti kapcsolatokat ápoló kormánybiztosnak. A tábornok ingatagságának okát különben legtalálóbban Szemere Bertalan belügyminiszter fogalmazta meg Csányhoz intézett levelében: „úgy ismertetett, mint ki a régi rendszert nem bírta felejteni.. és én leküldéséhez semmi reményt nem csatoltam”. Ottinger Sopronba vonult vissza, s 1848. október végén csatlakozott a Bécs alatt állomásozó császári hadsereghez. Decembertől a részvételével életre hívott honvédsereg ellen küzdött mint az egyik legsikeresebb lovassági parancsnok. Lovasdandára élén Bábólnánál és Móránál is a császári győzelem legfőbb kovácsa volt, majd 1849 nyarán Kátynál verte tönkre Perczel csapatait.

Ideiglenes hadügyminiszterségénél pozitívabban lehet értékelni Ottingernek az Országos Nemzetőrségi Haditanács megszervezését eredményező tevékenységét.

Batthyány hadügyi politikájának fontos része volt a nemzetőrség intézményének a megteremtése, bár a nemzetőrség a kormány eredeti szándéka szerint nem volt a katonaság része. A felállításáról rendelkező 1848. évi XXII. törvénycikk értelmében szerveződő nemzetőrség pedig a későbbiekben sem vált azzá. A polgári forradalmak jellegzetes vívmányaként megszülető testület Magyarországon elsősorban „a személyes és vagyonbátorság, a közcsend, a belbéke” biztosítására, vagyis rendvédelmi feladatokra jött létre, és szervezését a helyi törvényhatóságok kötelességévé tette. A törvény nemzetőri szolgálatra kötelezett minden 20-50 év közötti fél jobbágytelekkel,

200 forint értékű ingatlan vagyonnal vagy évi 100 forint tiszta jövedelemmel rendelkező férfit, ami mintegy 400 ezer főnyi fegyveres erőt kínált a kormány számára. Az azonban teljesen nyilvánvaló volt, hogy ekkora tömeg felfegyverzésére, felszerelésére nincs mód, és kivonásuk a termelőmunkából csődbe juttatná az országot. A belbiztonsági feladatok ellátása egyébként ezt nem is kívánta meg. Őrszolgálatot, rendvédelmi feladatokat hiányos felszereléssel is el lehetett látni. Bár voltak a kormány részéről a nemzetőrség katonai alkalmazására is elképzelések, a tábori alkalmazás során azonnal kiderült erre való alkalmatlanságuk. A legnagyobb problémát a nemzetőrök kiképzetlensége, ebből fakadó fegyelmetlensége és a túlságosan rövid, 4-6 hetes szolgálati idejük jelentette. Emellett túlságosan sokba került tábori alkalmazásuk, hiszen a kiállító törvényhatóság területét elhagyva a nemzetőrség a katonasággal azonos zsoldot és ellátást kapott, annak ellenére, hogy csak kiegészítő feladatokra lehetett igénybe venni. A kormány hadügyi politikája számára a nemzetőri intézmény legnagyobb értékét az adta, hogy törvényes keretet biztosított az új típusú haderő megteremtéséhez, ami azonban csak a nevében és csak a kezdeti időszakban volt nemzetőr. A nemzetőrösről szóló törvény egyik passzusa kimondta, hogy olyanok is a nemzetőrség tagjai lehetnek, akik bár nem felelnek meg a vagyoni cenzusnak „érdekeltek az alkotmányos rend fenntartásában”. Ez jelentette azt a jogi kiskaput, ami lehetővé tette a nemzetőrség törvényi keretein belül a katonaság mintájára létrehozott honvédség megszervezését. Így vált a nemzetőrség felügyeletére létrehozott Országos Nemzetőrségi Haditanács a hadseregteremtés legfontosabb szervévé.

Ez ugyan csak május végétől következett be, de kétségtelen, hogy felállításában, munkája elindításában Ottinger jelentős szerepet látott el. Kiválasztott munkatársai meghatározó szerepet vittek a nyári és őszi hadseregszervezésben, többen honvéd tábornokok lettek, bár éppen ők lesznek azok, akik válságos helyzetben meginogva elhagyják majd a honvédsereget, de az itt szolgáló katonai szakemberek többsége híven kitartott a szabadságharc leveréséig. Kiválasztásukban viszont Batthyánynak azon szándéka is érzékelhető, hogy lehetőleg kerülte a radikális nézeteket valló tisztek bevonását. Elsőként báró Majthényi István nyugalmazott őrnagy, Kiss Károly nyugalmazott százados, Földváry Lajos nemzetőr százados és Kállay Ferenc nyugalmazott százados „hadügyvéd” kerültek tanácsosként kinevezésre április 20-án. Négy nap múlva Lukács Dénes hadnagy tüzérségi szakértőként kapott meghívást az Országos Nemzetőrségi Haditanácsba, 26-án pedig Baldacci Manó ezredes, akinek – miután frissen kinevezett ezredparancsnokként alakulatához kellett volna

utaznia – alkalmazását a nádor engedélyezte május 10-én. A hivatalhoz sorolták, mint előadót Korponay János főhadnagyot is, aki a miniszterelnök legközvetlenebb katonai munkatársaként már április 16-tól Batthyány mellett dolgozott nemzetőri titkárként.

A hét tisztből hárman voltak hivatásos katonák, akik Baldacci kivételével becsülettel végigszolgálták a szabadságharcot. Korponay János és Lukács Dénes mindketten ezredesek lettek, s a későbbi hadügyminisztérium egy-egy osztályát vezették. A három nyugalmazott és egy kilépett tiszt (Földváry) közül csupán Kiss Károly maradt mindvégig a szabadságharc szolgálatában, ő is ezredes és minisztériumi osztályvezető lett. Baldacci és Majthényi már honvéd tábornokként 1849 januárjában, Kállay még 1848 decemberében, Földváry pedig 1849 februárjában vált ki a honvédseregből. Valamennyien jól képzett szakemberek voltak, többségük komoly, a katonaságon túlmutató műveltséggel rendelkezett. Baldacci a bécsújhelyi katonai akadémián, Korponay a Magyar Nemes Testőrségben, Lukács Dénes pedig tüzérségi iskolán, illetve a bombászkarban szerezte szerteágazó elméleti katonai tudását. Kállay Ferenc nagy tekintélyű jogászként a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt, s írói, történelmi munkásságot is folytatott. Kiss Károly is akadémikus volt, tekintélyes hadtudományi szakíróként ismerték. (Különben Korponayt is megválasztották 1844-ben az akadémia levelező tagjának katonai szakírói munkássága elismeréseként.) Földváryt, a végzett jogászt is művelt társasági emberként tartották számon, egyedül Majthényi nem rendelkezett komolyabb elméleti alapokkal, aki viszont rendkívül széleskörű gyakorlati ismeretekkel bírt a lovassági szolgálat minden ágában, még harctéri tapasztalatokra is szert téve a napóleoni háborúkban. Hatvan évével ő volt a legidősebb, Kállay és Kiss Károly hasonló korúak voltak, 58, illetve 55 évükkel. Baldacci Batthyányval azonos évben született, a többiek 40 év alattiak voltak, Korponay mindössze 29 éves.

Ez a hét katona volt a miniszterelnök katonai tanácsadója az új típusú haderő formálódásának időszakában, a honvédzászlóaljak megszervezése alatt. Amikor Batthyány április 20-án létrehozta az addig helyi irányítás alatt szerveződő nemzetőrség összefogására az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot, felállította a katonai és nemzetőri irodáját is az addig „nemzetőri segédként” mellette dolgozó Korponay János főhadnagy nemzetőri titkári megbízatásával. A fiatal tiszt nemcsak az Országos Nemzetőrségi Haditanács felé közvetített, de eljárta a hadügyminisztérium felé is. Mészáros Lázár május 24-i hivatalba lépését követően Batthyány rövidesen a hadügyminisztériumba tétette át, ahol a júniusban megszerveződő elnöki osztály titkára lett, ezúttal a hadügyminisztérium felőli megbízható kapcsolattar-

tást biztosítva mind az Országos Nemzetőrségi Haditanács, mind pedig a miniszterelnök felé. Kapcsolatuk azonban mindvégig szoros maradt, olyannyira, hogy szeptember 16-án Korponay írta a Friedrich Mertz altábornagy komáromi várparancsnok megrendszabályozását Hrabovszky főhadparancsnoktól követelő miniszterelnöki utasítást. Utóda az öt évvel idősebb Sztanko Soma hadnagy lett, akit szintén a haditanácsba soroltak, amelynek ekkor már legfontosabb feladatává a honvéd zászlóalj felállítására lett. Ez az alakulattal Pesten állomásozó 34 éves sorgyalogsági tiszt dolgozta ki a részletes tervzetét a felállítandó önkéntes haderő egy zászlóaljának, és készítette el költségvetését is mindössze néhány nap alatt május első dekádjában. A feladattal a miniszterelnököt távollétében hadügyekben helyettesítő Deák Ferenc bízta meg Széchenyi javaslatára, s a kitűnő munka láttán Batthyány május 13-tól az Országos Nemzetőrségi Haditanács munkatársaként alkalmazta Sztankót.

Ottinger elnöki tiszte csak a honvédség szervezésének elhatározásáig tartott, s amikor az erre vonatkozó döntés a május 15-i kormányülésen megszületett, Batthyány azonnal kinevezte a hivatal élére Baldacci Manó ezredest. Az új elnök már a miniszterelnök közvetlen felügyelete alatt tevékenykedett, mint kinevezett helyettese, akinek a rendeleteket „kibocsáttatásuk előtt átnézés, s aláírás végett okvetlen” Batthyány elé kellett terjesztenie. Elsődleges feladata – a honvéd zászlóalj toborzásának megkezdése mellett – a hivatal szervezeti kereteinek kiépítése és a hadseregszervezés valamennyi fontos területének lefedése volt. Tevékenysége a hadügyminisztérium kiépítésével párhuzamosan folyt, mivel Batthyány határozottan elkülönítette a nemzetőrség és a honvédség ügyeit a hadügyminiszter feladatkörétől. Így aztán a miniszterelnök tulajdonképpen egy második hadügyminisztériumot vezetett hivatali ideje végéig. A hivatal hatásköre kiterjedt a honvédség toborzására, a felszerelésére, felfegyverzésére, kiképzésére és a táborba indítására. Előkészítette a tiszt kinevezéseket, majd előléptetéseket, és fegyelmi jogkörrel is rendelkezett. A nemzetőrség központi irányításából katonai vonatkozású feladatai a nemzetőri mozgósítás megszervezése és a tábori szolgálatra kirendelt nemzetőr alakulatok ellátása volt, ami 1848. augusztusában pedig az önkéntes nemzetőrség szervezésével, kiképzésével, felfegyverzésével és hadszíntérre indításának előkészítésével egészült ki. Az egyre nagyobb hatáskörrel rendelkező hivatal Batthyáynak azt a szándékát tükrözte, hogy ha fel kell adni a megbékélés érdekében a magyar hadügyminisztériumot, ne maradjon irányító szerv nélkül a kormány önállóságát biztosító magyar fegyveres erő. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács életrevalóságát bizonyítja, hogy az őszi hadseregszervezés központi szerve is

ez lett, majd pedig amikor sor került a hadügyminisztériummal történő összevonására, osztályai szervesen illeszkedtek a minisztérium rendszeréhez, vezetői pedig minisztériumi osztályok élére kerültek.

Az Országos Nemzetőrségi Haditanács hivatali struktúrája július elejére alakult ki. Először a két fő fegyvernemet, a gyalogságot és lovasságot felügyelő osztályokat szervezték meg még május végén. A gyalogsági osztály főnöke május 31-i kinevezéssel az a Csuha Antal őrnagy lett, akit elsőként küldtek alakulata, a 39. (Don Miguel) sorgyalozezred II. zászlóalja élén a kikindai „véres húsvét” másnapjának hajnalán, április 26-án a kibontakozó szerb felkelés lokalizálására Óbecsére. Az 54 éves törzstiszt alig kezdetett munkájához, amikor június 12-én Szegedre küldték az ottani nemzetőrség szervezésére, hogy megfelelő biztosító erő várja az oda vezénylendő katonaságot. Az ún. „szegedi táborban” kívánta ugyanis a kormány összevonni azt a katonai erőt, amelynek véget kellett volna vetnie a szerb felkelésnek. A sikerrel ténykedő Csuhat, aki a napóleoni háborúk harctereit is megjárta hadnagyként, június 19-én az Óbecsén szerveződő dandár élére állították, ami egyúttal a hivatali beosztásából való felmentését is jelentette, bár helyi nemzetőrségi ügyek intézésével még megbízták Utóda az 52. (Ferenc Károly) sorgyalozezred pécsi főhadfogadójának a parancsnokából nemzetőr őrnaggyá avanszált 49 éves Csanád Pál lett. Megbízatásában komoly szerepet játszott átfogó toborzói tapasztalata, s beosztását mindvégig ellátta Batthyány hivatali ideje alatt. Nagyon jó szervező volt, így az őszi újoncozás eredményeként szerveződő új honvéd zászlóalj alakításánál központi szerepet játszott a pécsi hadmege (katonai kerület) élén, s honvéd ezredes lett. A császári-királyi csapatok Pécsre történő bevonulását követően azonban reménytelennek ítélve a harcot, kilépett a szolgálatból, s február elején jelentkezett a császári hatóságoknál. Csuha Antal viszont vitézül harcolt a szerb lázadók ellen, majd Pétervárad parancsnokává történt kinevezése után honvéd tábornok lett, s meg tudta tartani a Délvidék kulcsának számító erődöt 1849. március végi ostromzár alóli felszabadításáig. Miután azonban elzárt helyzetében várfeladási tárgyalásokat folytatott az ostromló csapatok parancsnokával, a Péterváradot felmentő Perczel Mór megbízhatatlannak minősítve leváltotta beosztásából, s Debrecenbe küldte. Itt nyugalmazását kérte, amit május 21-én teljesített a kormány.

A lovassági osztály élére június 1-jén nevezték ki a vezetőt Majthényi István személyében. Mindvégig élvezte Batthyány bizalmát, bár a lovas nemzetőrség szervezése eléggé nehézkesen haladt, még leginkább a fővárosban és a környező megyékben ért el számottevő eredményt. A nehézségek alapvető oka az anyagi feltételek elégtelen-

sége volt, amit nem róttak fel a rövidesen nemzetőr alezredesnek előlépő tiszt hibájául, sőt őt bízták meg Baldacci helyettesítésével is, ha az elnök távol volt hivatalától. A bizalom egyre nőtt iránta, s a szeptemberi válságos napokban igazi bizalmi feladatot kapott, amit ügyesen teljesített. Komáromot, az ország legfontosabb erődítményét kellett megtartania a kormány hűségén, miután azt parancsnoka a küszöbönálló horvát-magyar összecsapás esetére semlegesnek akarta nyilvánítani. 241 önkéntes nemzetőrrel jelent meg a városban, s bár Mertz altábornagy először nem engedte a várkapukon belülré katonáit, határozott fellépésével, támaszkodva a miniszterelnöki nyílt rendeletre elérte, hogy az idős császári tábornok végül is meghajoljon akaratá előtt. Ebben az időben (szeptember 9–15. között) napi kapcsolatban volt Batthyányval, akit részletesen tájékoztatott a várparancsnokság minden rezdüléséről, s a kapott instrukciókat pontosan és határozottan hajtotta végre. A miniszterelnök az országgyűlésben számolt be Komárom biztosításának megtörténtéről, amelyben kiemelte Majthényi szerepét, aki szeptember 15-én az idegen katonaság erőd körzetéből való elküldését is el tudta érni a várparancsnoknál. Mertz szeptember 29-i lemondása után rövidesen őt nevezték ki várparancsnoknak, s október 20-án harmadikként kapja meg a honvéd tábornoki kinevezést, amellyel megelőzte korábbi főnökét, Baldaccit is! Határozottsága és a magyar kormány melletti eltökéltsége azonban a főváros feladása után megcsappant, s bár az erődöt még ostromzár alá sem vették, a megadás lehetőségét pendítette meg, amiért a vár védelmi tanácsa január 9-én lemondatta a parancsnokságról, majd február végén az erődből is kiutasították.

Majthényinek a lovas nemzetőrség szervezésében nagyon segítséget jelentett a hozzá beosztott Nádossy Sándor. A 37 éves huszár kapitányt a császári-királyi hadsereg egyik legjobb lovasa és lóismerőjeként tartották számon, aki egy sor eredeti ötlettel gazdagította a lovassági szolgálati ág fejlesztését. Szaktudására utal, hogy bár kényszernyugdíjazással büntették a császári hatóságok, később mégis reaktiválták és már 1852-ben a tüzérségi központi lovasiskola igazgatója lett 1848 nyarán. 1867-ben még tábornoki kinevezést is kapott, és a hadsereg pótlovazási felügyelője lett. Iránymutatása nyomán változtattak a honvédtüzérség felállításakor a fogatolás császári-királyi hadseregben előírt módszerén, és a láncok helyett erős szíjakat használtak, ami mozgékonyabbá tette a honvédütegeket. Ezt a szabadságharc leverését követően a császári-királyi tüzérség is átvette. Nádossy szaktudása mellett általános műveltségével és rendkívül megnyerő modorával kedveltette meg magát, többek között Batthyányval is. Rokoni szálak fűzték Pest város vezetéséhez, így az már ép-

rilis 10-én kérte a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány közbenjárását a nádor (mint ezredtulajdonos) felé a 12. (Nádor) huszárezred kapitányának és két altisztnek a fővárosba történő áthelyezésére a város lovas nemzetőrségének kiképzéséhez. Május 24-én „pestvárosi lovas nemzetőrség” parancsnokává nevezeték ki, megtartva haditanácsosi beosztását is. Ezekben a napokban készítette el tervezetét a lovas nemzetőrség szervezésére, amelyben a legnagyobb problémának, a ló-tartási kötelezettségnek az orvoslására tett javaslatot. Ettől várta a lovas nemzetőri szolgálatra való jelentkezés (amely anyagi terhei miatt önkéntes volt!) fellendülését. Elképzelése arra épült, hogy az önként, saját lovukkal szolgálók csekély számát - 50 telkenként egy lóval számolva - állami költségen vásárolt lovakkal ellátott nemzetőrök egészíthetnék ki, amelynek a lovasság növelésére gyakorolt üdvös hatása mellett a hazafias gondolkodású gazdálkodóknak komoly gazdasági támogatást biztosító hatása is jelentkezne. Nádossy mellett július 1-től egy 53 éves nyugalmazott huszár kapitány, Pándy Soma és az osztály beosztott tisztje lett címzetes nemzetőr őrnagyi ranggal. Pándy kitűnő lóismerőként a pótlovazás felelőse lett. Honvéd ezredesként a merőhegyei katonai ménés parancsnokaként érte a szabadságharc vége.

A gyalogsági osztály beosztott tisztje lett Földváry Lajos nemzetőr őrnagy, aki Nádossyhoz hasonlóan pesti nemzetőrparancsnoki feladatot is ellátott tanácsosi beosztása mellett. Az egyik gyalogos nemzetőr zászlóalj parancsnokának nevezte ki május 24-én Batthyány. Az első önkéntes zászlóaljat ő szervezte meg július végén, ami még eltért az önkéntes nemzetőrség augusztus végi szervezési elveitől, de már jól jelezte a megoldásra váró problémákat. Július 1-jén Weingartner (később Szőlényi) József százados került az osztályhoz, s hamarosan a honvédzászlóalj felruházásának a felelőse lett. 1848. szeptember végén újabb zászlóalj felállításáról döntött a kormány, így a szerveződő honvédsereg tömeghadsereggé válása megkövetelte, hogy egy külön felszerelési osztályt létesítsenek, és Szőlényi József immáron honvéd őrnagyként ennek élére került. A szabadságharc leverését az Országos Ruházati Bizottmány vezetőjeként ezredesi rendfokozatban érte meg. A gyalogsági osztályon teljesített szolgálatot honvédtiszt pályája kezdetén a szabadságharc (s főként az emigráció) egyik legszínesebb egyénisége is, Gál Sándor. A 14. (1. székely) határőrezred 31 éves hadnagya volt a hivatal egyetlen igazán radikális forradalmi nézeteket valló tisztje. Hatalmas energiákkal rendelkezve már április elején bekapcsolódott a pesti nemzetőrség szervezésébe, és tulajdonképpen ő javasolta Korponay és Sztankó alkalmazását is a nemzetőrség betanításánál egy április 10-én a város nemzetőrparancsnokságához írott levelében. A három fiatal tiszt jó

barátságban kezdte honvédtiszti pályáját, de hamarosan szétváltak útjaik. Legtovább még Gál maradt a hivatalban, a kiképzési utasítások és szabályzatok elkészítését bízta rá, amellet a miniszterelnök bizalmas utasításait is ellátta, mint azt székelyföldi utazása során tette, a székelek segítségül hívása ügyében. Augusztusban végleg Erdélybe került.

Az Országos Nemzetőrségi Haditanács szervezeti kereteinek építése június 9-én a politikai és a fegyelmi osztályok létesítésével folytatódott. A politikai osztály vezetőjének bizalmas állását Kiss Károllyal töltötték be, aki választékos stílusával, mély hadtudományi jártasságával komoly segítséget nyújtott Baldaccinak a jelentések, tervezetek és körrendeletek megszövegezésében. A fegyelmi osztály élére Kállay Ferenc került, mindketten nemzetőr őrnagy rangban. Bár nemzetőr tüzérséget hivatalosan nem szerveztek, Aradon és Debrecenben is alakult ilyen testület. A tüzérségi osztály létesítését azonban nem annyira ezek az elszigetelt esetek, hanem a honvédtüzérség szervezésének egy lovasüteg felállításával elindított folyamata indokolta. Lukács Dénes lett a vezetője, bár a 32 éves, rendkívüli szervező tehetséggel és hatalmas tüzérségi szakmai tapasztalatokkal megáldott tiszt csupán hadnagy rendfokozatot viselt. (Emiatt az osztály felállításakor csak előadói kinevezést kapott, de miután nem találtak osztályvezetőnek alkalmas szakembert, addig végzett kimagasló tevékenysége meggyőzte hivatali főnökeit vezetői kvalitásairól.) Kitűnő kiképzést biztosítva százával váltak jól használható tüzérré az önkéntesek, s a tüzérszertárak anyagának felhasználásával szeptember első felében sorra állították fel irányításával a honvéd ütegeket, amelyek végül is a legfontosabb szerepet játszottak Jellačić támadásának megállításában Pákozdnál. Mindvégig ezt a beosztást töltötte be, bár az osztály 1848 őszén átkerült a hadügyminisztériumba. Ezredesként érte a szabadságharc leverése.

Július 4-én került sor az Országos Nemzetőrségi Haditanács gazdászati osztályának vezetői kinevezésére, amellyel teljessé vált a hivatali struktúra. Az osztályvezető Erdöss Ferenc, a Pesten állomásozó, de csehországi legénységű 5. (Bervaldo) tüzérezred számvivő századosa lett. A 35 éves gazdászati tiszt igazi lelkiismeretes bürokrata volt, aki mindvégig katonai tisztviselői tevékenységet végzett, 1848 őszétől a hadügyminisztériumba beosztva.

Baldacci Manó ezredes ezeknek a tiszteknek a segítségével vezényelte le azt a hatalmas szervezőmunkát, amellyel megteremtették az alapjait az új típusú haderőnek, a honvédseregnek. Baldaccit munkatársai kitűnő katonának ismerték, aki elméleti tudását jól tudta hasznosítani szervezési tevékenysége során. A szeptemberi válság időszakáig határozottság és kezdeményezőkézség jellemezte. Még kinevezése napján elkészítette honvédtoborzási felhívását, ami a miniszterelnök

teljes megelégedését váltotta ki. Tökéletesen megértve Batthyány szándékát a nemzetőrségi törvényi keretek között szervezett katonaságról, a honvéd zászlóaljok szervezését és felszerelését tekintette a legfontosabb feladatának. Ennek sikere érdekében még a kormány általa – különben teljes joggal – károsnak tartott szándékával is szembeszegült, és szakmai érvelésével képes volt meggyőzni a kormányfőt igazáról, aki minisztereivel szemben az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökének álláspontját fogadta el. Az történt ugyanis, hogy a honvédújoncok olasz katonákkal történt összetűzésétől és maguknak a laktanyában zsákmányolt fegyverekkel való önhatalmú felfegyverzésétől aggodalmaskodó kormány június 14-én (Batthyány távollétében) elrendelte a Pesten szerveződő 1. és 2. honvéd zászlóaljok kiindítását. Baldacci azonnal beadványban tiltakozott, amit Kiss Károly szerkesztett meg. Legalább 8 nap haladékot kért a felszerelés és a fegyveres kiképzés igényei miatt, amit a megérkező Batthyány teljes mértékben jogosnak tartva, még két nappal megtoldott, és június 24-re tűzte ki a zászlóaljok elindítását a Dráva vonal védelmére, illetve a délvidéki hadszíntérre. Június 17-én kemény hangú panaszt tett az Óbudai Ruházati Bizottmány gáncsoskodásaira a ruházati anyagok honvédszászlóaljok számára szükséges kiszolgálása vonatkozásában, ami nagy botrányt robbantott ki. A hadügyminiszteri vizsgálat során kiderült, hogy tudatos szabotálásról volt szó a bizottmány császári-királyi tisztjei és tisztviselői részéről. A miniszteri intézkedés nyomán, ha nem is szűntek meg a hiányosságok, gördülékenyebbé vált az alakulatok ruházati ellátása.

Baldacci Manó volt az első felelős katonai vezető, aki vállalva esetleges politikai következményeit, nyíltan megfogalmazta a nemzetőrség hadszíntérre küldésének hiábavalóságát: „a nemzetőrség mobilisatiója elvonatkoztatván az azzal összekötött tömérdek kiadásoktól, semmi kedvező eredményt nem ígér”. Véleménye szerint inkább a helyőrségi szolgálatot kellene a nemzetőrségre bízni, s az így felszabaduló katonasággal pótolni a hadszíntér igényeit. Bár az önkéntes nemzetőrség megszervezése nem az ő ötletéből fakadt, a nemzetőri mozgósítás hiányosságait kiküszöbölni hivatott haderőfejlesztési forma kidolgozásához az indíttatást megnyilatkozásai segítették. Egyelőre azonban a nemzetőrségi szolgálati szabályzatok és kiképzési segédletek megalkotása volt a sürgető, amivel a már említett Gál Sándort bízta meg, illetve ezzel foglalkozott a hivatalába ideiglenesen beosztott Péterffy Gyula gránátos főhadnagy, június 16-tól már honvéd százados. (Az 1. honvéd zászlóaljba osztva július elején a Drávához vezényelt alakulata után utazott.)

Baldacci tevékenységének döntő részét június első felében a személyügyi munka irányítása tette ki, amellyel kiválasztották a jelentkezők közül a nemzetőr törzstiszteket, illetve a honvéd zászlóaljok tiszti-

karát. Ebbéli tevékenysége során szoros összeköttetésben volt Batthyányval, aki rendszeresen instruálta a kinevezésekre vonatkozóan, de mindig ügyelve arra, hogy a kinevezéseket Baldacci terjessze elő.

A honvéd zászlóaljak tisztikaránál megállapítható, hogy összességében sikeres volt kiválasztásuk. A zászlóaljparancsnokok, illetve egyéb törzstiszti beosztású honvédtiszteket számba véve a Batthyány miniszterelnöksége alatt kinevezett 25 főből 5 tiszt még ez idő alatt kivált a szolgálatból, vagy el sem fogadta azt. További 7 fő a későbbiekben hagyta el a honvédsereget, ami így már egészen rossz arányt mutat. Ezen csak keveset javít, hogy négyen is honvéd tábornokok lettek, annál is inkább mert egyikőjük (Lázár György) a honvédsereget elhagyókhoz tartozott. A beosztott tisztek között azonban már jóval nagyobb volt a szabadságharcot végigszolgálók aránya, akik közül tömegesen váltak törzstisztekké, de még tábornokká is, hogy csak a legismertebbet Klapka Györgyöt említsük. A mintegy 250 kinevezett honvédtiszt közül mindössze két fő adta be a lemondását Batthyány hivatali ideje alatt. A 160 kinevezett nemzetőr törzstisztekből ebben az időszakban 23 fő vált ki a szolgálatból.

Baldacci nemzetőr mobilizációt kritizáló megállapításaira reagálva a pénzügyminiszter szót emelt a nemzetőrség inkább pénzpocsékolást jelentő, mintsem eredményeket felmutató alkalmazása ellen. 1848. július 19-én Kossuth Lajos a nemzetőrök közül toborzott önkéntes csapatok szervezésére tett javaslatot a hadügyminiszternek, illetve a nemzetőrség fölötti közvetlen felügyeletet gyakorló Baldacci Manó ezredesnek. A „mozgó” nemzetőrség helyett olyan nemzetőröket kívánt hadszíntérre indítani, akik nemcsak néhány hétre, „hanem amennyi időre szükség van, arra önként vállalkoznának”.

Az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke július 22-i levelében már helyeselte a mobilizáció Kossuth által javasolt átalakítását, ugyanakkor tovább folytatta a nemzetőrség őrszolgálati feladatainak szabályozását, s augusztus 7-én a másnapi Közlönyben megjelentetett körrendelete a katonaság táborba vonulása miatt a nemzetőrségre váró helyőrségi szolgálat rendszerét ismertette. Batthyány időközben átlátva a nemzetőrség tábori alkalmazásának teljesen új alapokra történő helyezésének szükségét, augusztus 13-án „önkéntesen ajánlkozó erős, egészséges egyénekből álló” nemzetőr csapatok felállítására adott ki rendeletet a törvényhatóságoknak. Ugyanakkor megbízta a katonai és nemzetőri irodáján szolgálatot teljesítő új nemzetőrségi titkárát, Ivánka Imre honvéd századost az új típusú nemzetőrség szerkezetének és alkalmazásának kidolgozására. Ivánka a lőszergyártás csehországi tanulmányozásából hazatérő, s arról a miniszterelnöknek ekkor jelentést tevő egykori Nádor-huszár tisztársát, Görgei Artúr honvéd századost

is bevonta a munkába, amelynek nyomán augusztus 27-én kormányrendelet adta meg az önkéntes nemzetőrség végleges formáját. Ivánka tervezete szerint a törvényhatóságok által kiállított önkénteseket az ország négy kerületében kijelölt táborokba vonták össze, amelyek élére 1-1 honvéd őrnagyot (tehát a reguláris katonaságtól vezényelt törzstisztet) állítottak. Itt kellett harcra vethető alakulatokat összeállítani a táborok parancsnokainak, és sort keríteni azok alapvető kiképzésére, begyakorlására és felszerelési hiányosságaik pótlására, amelyre három hetet szántak.

A táborok kijelölése gondos stratégiai tervezésről árulkodik. Egyértelmű, hogy a pápai tábort a Jellačić készülődő támadása ellen összegyűjtött fegyveres erő, az ún. drávai őrvonal támogatására szánták. Az aradi tábort a Délvidéken a szerb felkelők ellen küzdők segítségére szervezték. A váci és szolnoki tábort pedig a helyzet változásának függvényében több célra is használhatták, hiszen hajóval viszonylag gyorsan el lehetett juttatni legénységüket a déli hadszíntérre, de talán még fontosabb volt az a tény, hogy a magyarországi vasútvonal két végpontján voltak. Így aztán mindkét helyről órák alatt lehetett nagy létszámú, s a kormány számára megbízható fegyveres erőt a fővárosba juttatni, ahol megjelenésük döntő fordulatot adhatott válságos helyzetben az eseményeknek. Mint ahogy az Ivánka Imre parancsnoksága alá helyezett váci önkéntes nemzetőr tábort be is rendelték Pestre szeptember 9-én a főváros körül gyülekező kétes engedelmességű császári-királyi sorkatonaság ellensúlyozására. Emellett Jellačić nagy erejű támadása esetén a vasútvonal igénybevételével meggyorsíthatták a két tábor csapatainak a Dunántúlra való átcsoportosítását. Ezen körülmények avatták a váci és szolnoki tábort az önkéntes mozgó nemzetőrség két legfontosabb csoportosításává, s nem véletlen, hogy a szeptember végi-októberi hadműveletekben ezek a csapatok, s parancsnokaik (Ivánka Imre és Görgei Artúr) kiemelkedő szerepet játszottak. Az önkéntesek táborba küldése viszont nem ment egyszerűen. Egyedül a váci tábor volt kivétel, s közelítette meg szeptember közepére az 5000 főnyi létszámot. Történt ez annak következtében, hogy a dunáninneni kerület törvényhatóságai eltekintettek attól, hogy szabályos módon, a nemzetőrök közül toborozzák az önkénteseket, s jelentős „felpénz” ígéretével gyakorlatilag a társadalom minden rétegéből (a nyár eleji honvédtoborzáshoz hasonlóan) megengedték az önkéntes állítást.

Mindez tulajdonképpen bújtatott katonatoborzást eredményezett, ami a nemzetőrségi törvény betűi mögé rejtőzködve már jelentős mértékben meghaladta annak eredeti rendeltetését. Így vált az önkéntes nemzetőrség a magyar hadseregfejlesztés rejtett tartalékává, s Ivánka rugalmasan alkalmazkodva a változásokhoz, már szabá-

lyos katonaságként kezelve csapatait nem engedte a szabad tisztválasztást, mivel legénységük döntő része a nemzetőrségi kvalifikáción kívül esőkből toborzódott. Bonyolította a kiképzést, hogy az egyes törvényhatóságokból különböző időpontokban és felszereléssel érkeztek az önkéntesek, és meg kellett találni egységesítésük mikéntjét. Ezt követően indíthatták ezeket az alakulatokat hadművelleti területre a tábor parancsnokának vezénylete alatt, akinek alárendelték – a rangidősségtől függetlenül – valamennyi illetékességi területükön levő nemzetőr törzstisztet is. Batthyány kitűnően választotta meg a parancsnokokat, amit a szabadságharcban később is betöltött kiemelkedő szerepük bizonyít (bár csak egyikük ért el tábornoki rangot). Görgei Artúr szerepét nemigen kell ecsetelni. Ivánka Imre Görgeihez hasonló villámgyors karriert futott be 1848 őszén. Október 26-án, amikor Windisch-Grätzhez küldött hadikövetként az alapvető hadijogot semmibe véve letartóztatják a császári-királyi hadsereg táborában, már ezredes, akit tábornoki kinevezésre szemeltek ki. Kosztolányi Móric januárban lesz ezredes, később rövid ideig hadtestparancsnoksággal is megbízzák. Máriássy János ugyan később lesz ezredes, de hamarabb jut önálló és nagyon fontos parancsnoki megbízatáshoz. Október végétől az aradi várat ostromzáró erők parancsnoka. Bár ehhez a feladathoz nem volt megfelelő képzettsége, ezért később beosztásából felmentették, a tavaszi hadjárat során a főszereg egyik legvitézesebb hadosztályparancsnokának bizonyul. Figyelemre méltó a nagy gyakorlati tapasztalatot kívánó megbízást elnyert parancsnokok fiatal kora. Ivánka és Görgei 30 éves, az aradi tábor parancsnoka, Máriássy mindössze 26, egyedül a pápai vezénylő Kosztolányit nevezhetjük középkorúnak a maga 42 évével. Valamennyien megfelelő elméleti alapképzéssel rendelkeztek. Ivánka Imre a miniszterelnök katonai titkáráként komoly szerepet játszott a kinevezéseknél, sőt ezen túlmenően az önkéntes mozgó nemzetőrség szervezésére kiadott rendelkezések kidolgozásában is.

Baldacci az önkéntes nemzetőrök harci alkalmazását már nem érte meg hivatalában. A szeptemberi válság kiéleződésével elbizonytalanodott, érezvén, hogy a nemzet és az uralkodó szolgálata egyre nehezebben egyeztethető össze. Batthyányt mélyen tisztelve a kormány szeptember 11-i lemondását követően ő maga is benyújtotta lemondását. Batthyány újabb miniszterelnöki megbízatásáról értesülve azonban mégis megmaradt hivatalában, de a lényegi ügyintézés egyre inkább Nádossy Sándor végezte. A rendkívül agiliss nemzetőr őrnagyot augusztus 27-én az alakuló önkéntes nemzetőrség Országos Nemzetőrségi Haditanácson belüli ügyintézésével bízták meg, majd a honvéd tüzérség is a felügyelete alá került olyannyira, hogy szeptember 22-én már az újonnan szervezett tüzérugegek felszerelése-

se lett a legfontosabb feladata, s a tüzér toborzási költségek fedezésére külön hitelkeretet nyitottak számára. Szeptember 16-án alezreduessé előléptetve Batthyány a nádorral kinevezeti a honvéd zászlóaljak ideiglenes főparancsnokává a lemondott Széth János helyébe. A Közlönyben azonban Nádossynak csak alezreduessi előléptetése jelent meg, beosztás megjelölése nélkül, mert a miniszterelnök még aznap kinevezte a nádor utólagos jóváhagyása reményében az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökévé. Baldacci azonban csak szeptember 22-én adta be végleges lemondását, így Nádossy hivatalos elnöki kinevezésére a nádor megerősítésével szeptember 23-án került sor, István nádor egyik legutolsó intézkedéseként.

Nádossy karrierjének hirtelen meglódulásában alapos szakmai ismeretei mellett megnyerő természete, simulékony modora és jó helyzetfelismerő készsége egyaránt szerepet kapott. Bár Baldacci hivatalát Kiss Károlynak adta át, Nádossy pontosan látta, hogy a miniszterelnök környezetében ő az egyetlen lendületes stílusú, akadályt nem ismerő jó szervezőkészséggel rendelkező tiszt, aki Batthyány utasításainak erélyes végrehajtásával, elképzeléseinek megvalósításával magára tudja irányítani a politikai figyelmet (Ivánka a nemzetőrtáborával, Majthényi Komárommal volt elfoglalva!)

Azt is jól felmérte, hogy Kossuth körül kezd kialakulni az új hatalmi központ, és hatalmas energiával belevetve magát a hadseregszervezésbe, rövidesen meg is szerezte bizalmát. 1848 szeptemberének végén, október elején sokkal inkább az Országos Nemzetőrségi Haditanácsban – s ezáltal Nádossy kezében –, mint a hadügyminisztériumban futottak össze a hadügyi irányítás szálai. 1848 őszén Nádossy sokkal inkább a hadseregszervezés motorja volt, mint Baldacci 1848 nyarán.

Úgy tűnt, megtalálták az igazi forradalmi hadsereghez alkalmas hadseregszervezőt, de aztán kisült, hogy válsághelyzetben épp úgy meginog, mint egykori főnöke. Sorsát azonban mindenképen ügyesebben alakította. Baldacci ugyanis nehezen tudta magyarázni az 1848 októberében már az Országos Honvédelmi Bizottmánytól (így Kossuth Lajostól) kapott honvéd tábornoki rangját, így hiába hivatkozott uralkodói akaratra, ami őt magyar szolgálatba rendelte hadbíróvási perét nem tudta elkerülni. Pedig a császáriak fogságába is úgy került Pesten, hogy a magyar hatóságok is hadbíróvási eljárást folytattak vele szemben Kolozsvár árulással határos szégyenteljes feladása miatt, s a főváros kiürítésekor ott felejtették. A császári hadbíróvási rangfosztásra és két év várfogásra ítélte, amit Ohmützben töltött. Súlyosbodó betegségére tekintettel hiába kapott kegyelmet, a szabadrábra helyezése utáni napokban belehalt ott szerzett betegségébe a honvédsereg szervezésének első irányítója. Nádossy 1849 januárjában hagyta el a

honvédsereget miután nem egyszerűen csak kilépett, de a délvideki magyar csapatokat le akarta beszélni a kormány csapatösszevonást elrendelő utasításának teljesítéséről. Bár csupán néhány magasabb rangú tisztre tudott befolyást gyakorolni, s a haderő megmaradt a kormány hűségén, a császári hatóságoknál jelentkező Nádossy büntetlenséget kapott, bár kényszernyugdíjazták. Rövidesen reaktiválták, és császári és királyi tábornokként fejezte be katonai pályafutását.

Batthyány közvetlen katonai munkatársairól összegezve megállapíthatjuk, hogy döntő többségük szakmáját kitűnően ismerő, jól felkészült tiszt volt.

A miniszterelnök bátran támaszkodva a fiatal szakemberekre, a felmerülő egyáltalán nem egyszerű katonai problémákon túlnyomó részben megfelelő választ talált. Ezekből a tisztekből a szabadságharc során a hadseregszervezés és irányítás igen fontos pozícióit betöltő katonai vezetők lettek. Batthyány vezető katonai tanácsadói viszont kivétel nélkül előbb vagy utóbb elhagyták a honvédsereget. Rájuk leginkább annak az Ivánka Imrének a jellemzése illik, aki maga is vezető tanácsadóként az egyetlen volt, aki nem önszántából vált meg a honvédsereg szolgálatától: „normális viszonyok között bizonyosan jók lettek volna”.

Felhasznált források és irodalom

Magyar Országos Levéltár, 1848/49-i minisztériumi levéltár H3. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőrségi iratai; H92. Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai

Hadtörténelmi Levéltár, 1848/49-es gyűjtemény

gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai.

A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Budapest, 1999.

Csány László kormánybiztosi iratai 1848-1849. I. k. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998.

Kossuth Lajos Összes Munkái XII. k. Kossuth Lajos az első felelős kormányban. Sajtó alá rendezte Sinkovits István. Budapest, 1957.

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes 1810-1848 között kiadott kötetei Wien 1810-1848.

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban (Harmadik átdolgozott és javított kiadás) Budapest, 2000.

Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harcza 1848-49-ben I. k. Budapest, é. n.

Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848. nyarán. Budapest, 1973.

Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. Közlöny 1848. évf.

Pesti Hírlap 1848. évf.

A császár felelőssége – I. Ferenc József és a megtorlás

Responsibility of the Emperor

Despite the contradictory decision of Cabinet Council, Emperor disposed of submitting the sentences of the major participants of the revolution were due posteriorly. This sealed Batthyány Lajos' fate, whose execution was ordered by General Haynau on 3rd October and was executed in Pest on 6th October

„Kézét – mert ő ölt, maga a király – / egy nép arcába törölte bele. / Nem volt e földnek Petőfije már! / Így kezdett lenni Ferenc Józsefe” – írja Illyés Gyula „Október 6.” című versében. S ha történési pontosságunk berzenkedik is az első sor miatt, hiszen I. Ferenc József 1849-ben nem volt Magyarország királya, legfeljebb a Habsburg-birodalom császára, a költemény a szabadságharcot követő megtorlás egy fontos kérdésében foglal állást a maga eszközeivel. Tudniillik abban, mekkora volt az ifjú császár felelőssége a Magyarországon végrehajtott bosszúhadjáratban.

Köztudomású tény, hogy az 1849. októberi kivégzések miatt olyan nemzetközi felháborodás támadt, hogy az uralkodó és az osztrák kormány jónak látta egy időre felfüggeszteni a kivégzések folytatását. Így a tizenötödik aradi vértanúként emlegetett Kazinczy Lajos ezredes 1849. október 25-i kivégzését követően egészen 1850 januárjáig nem hajtottak végre újabb halálos ítéleteket. Sőt, az osztrák minisztertanács október 26-i ülésén fontosnak tartotta, hogy a közvéleményt ne hivatalos közleményekkel, hanem informális módon tájékoztassák a kivégzések felfüggesztéséről, s arról, hogy ez az uralkodó akaratából történt. Az uralkodó kegyelmességének látszatát erősítette az is, hogy 1850 májusában ő mentette fel Haynaut Magyarország teljhatalmú katonai és politikai kormányzásának tisztéből, s így – látszólag – ő akadályozta meg a bosszúhadjárat folytatását.

Jelen tanulmány célja az, hogy a már ismert, s az osztrák Hadi-levéltárból előkerült, korábban ismeretlen dokumentumok alapján rekonstruálja azt a döntési folyamatot, amely előbb 1849. augusztus 20-án a korábbi részleges amnesztiatervek elvetéséhez vezetett; illetve feltárja azokat az okokat, amelyek révén augusztus 27-31. között a halálos ítéletek előzetes jóváhagyásának előírásából azok utólagos bejelentési kötelezettsége lett.

A Schwarzenberg-kormány és a lázadók – a megtorlás koncepciójának alakulása az orosz intervenció kezdetétől augusztus közepéig

Az osztrák kormány 1849. május 14-én – immáron az orosz segítség biztos tudatában – megtárgyalta a magyar „lázaság elfogott vezetőivel úgyszintén közelebbi és távolabbi résztvevőivel szemben foganatosítandó eljárást.” Alexander Bach belügyminiszter a halál-, a börtön- és pénzbüntetést, vagyonelkobzást, sőt, még az, egy Európán kívüli országba való elszállítását is javasolta, „minthogy a bűnösök nagy száma azok őrzését nehezé tenné.” Ezt a hadijog és a szükséges védelem állása is igazolná. Schwarzenberg úgy vélte, a bűnösök Amerikába szállítása sem nyújtana számára biztosítékot azok rövidesen történő visszatérése ellen, ezért az Észak-Ázsiába: Kamcsatkára vagy Szibériába történő szállítást tartotta egyedül megnyugtatónak. Bach és Krauss pénzügyminiszter ehhez a javaslatához hozzáfűzték, miszerint osztrák bűnösök orosz büntetőtelepekre szállítása sok szempontból „nem lenne aggályok nélküli”, s ezért – még ha az oroszok erre netán hajlandóak is lennének – jobb lenne Oroszországtól megfelelő területet kérni, hogy ekképp a magyar száműzöttek „osztrák területen és osztrák csapatok őrzete alatt tartózkodjanak ott.” Kraus pénzügyminiszter ugyanakkor kijelentette, hogy az osztrák kormány szelíd szellemének jobban megfelelne, ha a kevésbé büntetendő esetekben, ahol vagyonelkobzást nem lehet alkalmazni, felfüggesztett börtönbüntetést szabnának ki. Ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy akár az orosz területre történő deportálás, akár az Észak-Ázsiában orosz felségterületté alakítandó büntetőtelep ötletét az orosz-osztrák tárgyalásokon hivatalosan felvetették volna.

Bach a május 14-i minisztertanácsi határozat alapján június 28-án terjesztette elő közvetlenül az uralkodónak azt a proklamációt, amely a magyar felkelőkkel szembeni rögtönítélő és haditörvényszéki eljárások szabályairól intézkedett. A császár július 2-án vette tudomásul a szöveget, amely aztán Haynau aláírásával, 1849. július 1-jei dátummal jelent meg. A kiáltvány értelmében gyakorlatilag mindenki, aki nem segítette a cs. kir. és orosz intervenciók erőket, vagy nem húzódott teljes passzivitásba, büntethető volt. A kiáltvány célja a lakosság elrettentése, a forradalom közigazgatásának megbénítása volt, s Haynau és beosztott parancsnokai a továbbiakban ebben a szellemben cselekedtek.

Az első amnesztia-javaslat – furcsa módon – éppen az orosz intervenciót, ezzel a katonai megoldást a leglelkesebben támogató Ludwig Welden tábornagytól, a magyarországi cs. kir. csapatok fővezéré-
től érkezett. Welden május 14-én mind Schwarzenberg miniszterrel-

nöknek, mind Cordon hadügyminiszternek azt javasolta, hogy amnesztiát kellene ígérni a cs. kir. zászlóhoz visszatérő, a magyarok oldalán harcoló volt cs. kir. csapatoknak, s azt is meg kellene vizsgálni, milyen módon vegyék rá a magyar oldalon szolgáló tiszteket az átlépésre. Az ügyet Schwarzenberg miniszterelnök május 16-án a minisztertanács elé vitte, ahol is az az általános vélemény alakult ki, hogy az amnesztiának jelenleg nincs még itt az ideje; „majd ha egy sikeres csapást mértünk és előnyomultunk, akkor lehet szó amnesztiáról. Jelenleg az a gyengeség aktusa lenne, s nem találna hitelre, ezért most folytatni kell a háborút.”

Az orosz intervenció részleteiről folytatott 1849. májusi varsói tárgyalások során a két fél abban állapodott meg, hogy az oroszok foglyaikat átadják az osztrák főhadiszállásnak. A június 10-én Varsóban kötött, 31 cikkelyből álló egyezménynek csupán az utolsó cikkelye foglalkozik a hadifoglykérdéssel: „Ha a foglyul ejtett lázadók között a két szövetséges hatalom alattvalói találtak, kölcsönösen kiadják őket egymásnak. Ugyanez történik a hadiszökevényekkel is.”

A foglyokkal való bánásmód, illetve a magukat megadóknak és az átállóknak nyújtandó kedvezmények kérdését először az oroszok vetették fel. Rüdiger lovassági tábornok, a III. orosz hadtest parancsnoka megkérdezte Paszkevicset, mi történjen azokkal a felkelő tisztekkel, akik vissza akarnak térni törvényes uralkodójuk zászlaja alá? Kegyelmet ígérhetnek-e ezeknek az orosz tábornokok? Maga I. Miklós cár is úgy vélte, hasznos lenne, ha egyetlen eszközt sem hagynának kihasználatlanul az ellenséges hadsereg gyengítésére, és helyes lenne megcsillogatni a császári kegyelem reményét azok előtt, akik hajlandók harcolni a felkelők ellen, vagy rábírní társaikat az elpártolásra. Paszkeviccs tábornagy május 30-án ebben az ügyben írt Berg tábornoknak, a bécsi orosz katonai összekötőnek, Nesselrode orosz kancellár pedig Medem bécsi orosz nagykövetnek azzal, hogy tárgyalja meg a kérdést Schwarzenberggel, s kérje ki I. Ferenc József végleges döntését.

Medem június 2-án tájékoztatta Nesselrodét, hogy tárgyalt Schwarzenberggel, aki elismerte az amnesztia nagy erkölcsi hatását, de úgy vélte, ezt az osztrák kormány mégsem határozhatja el, mert a hadsereg elégedetlenségét hívná ki vele. A cs. kir. hadsereg helyzete nehéz, s ez lehetetlenné teszi a megbocsátást, mert ebben óhatatlanul a gyengeség jelét látnák. Ezt jelentékeny katonai sikereknek kellene megelőzniük ahhoz, hogy ebben a türelem aktusát lássák. Az uralkodó biztonnal megragadja majd az első lehetőséget arra, hogy alkalmat adjon félrevezetett alattvalóinak a visszatérésre. Schwarzenberg hasonló értelemben válaszolt Berg bárónak, a cs. kir. főhadiszállásra beosztott orosz összekötő tábornoknak is. Mint látható, az óvatos orosz ta-

pogatózás az átállókra vonatkozott, de még itt is merev osztrák elutasításba ütközött.

Az amnesztia kérdése nemcsak a magyarországi, hanem az itáliai hadszíntérrel kapcsolatban is felmerült. Schwarzenberg rosszalta, amikor Radetzky az elfoglalt anconai erődben szolgáló volt cs. kir. katonákat amnesztiában részesítette, s intette őt a hasonló kompromittáló megállapodás megismétlésétől. Június közepén a minisztertanácsnak kifejtette: a velencei felkelőkkel szemben erélyesebb katonai akciókra, s kevesebb tárgyalásra van szükség. A piemonti-szárd királysággal Milánóban folytatott fegyverszüneti tárgyalásokon azonban a piemontiak ragaszkodtak az egész Észak-Itáliára kiterjesztendő amnesztiához. Schwarzenberg ezt már csak azért is elutasította, mert úgy vélte, ez megkötné Ausztria kezét. „Vajon meg lehetne-e tagadni a kompromittáltaktól Bécsben, Prágában, Magyarországon, amit az olaszoknak megadnánk?” – írta. „Különleges elbírálás alkalmazása megbénítaná tevékenységünket Magyarországon, és hatalmas mértékben megingatná a rend híveinek bizalmát a kormányban...” Hasonló értelemben érvelt Bach belügyminiszter a minisztertanács július 7-i ülésén.

Július 22-én a minisztertanács elé került az 1848. november elejéig a magyar hadseregben szolgáló Móga János és Teleki Ádám tábornokok ügye, akiket a haditörvényszék rangvesztéssel, Mógát ezen felül öt év várfogsággal sújtotta. Gyulai Ferenc hadügyminiszter úgy vélte, mindkét ítéletet kegyelmi felterjesztéssel kellene eljuttatni az uralkodóhoz: Móga büntetését egy évre lehetne mérsékelni, Telekit pedig teljes kegyelemben részesíteni. Schmerling igazságügy-miniszter azonban úgy vélekedett, „jelenleg még nem alkalmas az idő arra, hogy egyesekkel szemben kegyelmet gyakoroljanak, amikor még sokakkal szemben vizsgálat van folyamatban, illetőleg még többen állanak előtt.” Célszerűbb lenne az uralkodónak az ítéletek jóváhagyását javasolni, s az elítéltek kegyelmi kérvényeit egy későbbi időpontra halasztani.

Július 26-án Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy, a pesti katonai kerület újonnan kinevezett parancsnoka felkereste a császárt. Naplója szerint az uralkodó „szorgalmazta a szigort a kompromittáltakkal szemben, s nagyon helyesen megjegyezte, hogy a magasabban állók azért is büntetendők, mert egyszerre rosszul és bután jártak el.” Schwarzenberg is a legnagyobb szigorúságot ajánlotta Kempennek, s úgy vélte: „még sok főnek kell lehullania, mint a kiálló mákfefeknek, amikor az ember végigszágul rajtuk.”

Július végén az itáliai amnesztia ügyében fordulat következett be. Július 28-án Schwarzenberg értesítette a milánói tárgyalásokat vezető Karl Ludwig Bruck minisztert, hogy a kormány „tekintettel a

számos és nyomós okra, amely a béke mielőbbi megkötését sürgőssé látszik tenni, úgyszintén a politikai bonyodalmakra, amelyekhez az ellenségeskedések felújítása esetleg vezethet”, elfogadta a lombardiai és velencei forradalmároknak adandó általános amnesztia gondolatát. Schwarzenberg úgy vélte, „Ófelsége Magyarország pacifikációja után abba a helyzetbe kerülhet, hogy ilyenfajta korlátozott amnesztiát engedélyez.”

Augusztus 6-án aláírták a piemonti-szárd királysággal a közkegyelmet is tartalmazó békeszerződést. Eszerint meghosszabbították Radetzky 1848 szeptemberében kiadott, a közkegyelemre vonatkozó proklamációjának érvényességét. Az amnesztia alól egyelőre kivettek 90 személyt, ami azt jelentette, hogy nem térhettek vissza otthonukba, s ha osztrák területen rekedtek, kérvényezhették kivándorlásukat.

Augusztus elején az osztrák kormány foglalkozott a Magyarországon követendő politika kérdéseivel is. Ezt részint a háború közelebbi befejezésével kapcsolatos remények, részint pedig a komáromi magyar várórség augusztus 3-i kitörése által okozott zavar magyarázta. Ennek híre augusztus 4-én este 9-kor érkezett az osztrák fővárosba, s a veszteségek meglehetősen súlyosaknak tűntek (amint azok is voltak.) A jelentést azonnal továbbították a császárnak, aki személyesen intézkedett a fenyegető veszély ellensúlyozása érdekében.

Augusztus 5-én Bach belügyminiszter hívta fel a minisztertanács figyelmét arra, hogy „mennyire végletes önkénnyel és gyakran milyen mértéktelenül szabják ki a katonai bíróságok a büntetéseket politikai bűncselekményekre.” A kedvezőtlen hatás miatt is sajnálná, mondta, „ha továbbra is halálra ítélnének alantos tiszteket, miközben felkelő tábornokok, mint Móga, öt évi várfogsággal megússzák a dolgot.” Schmerling igazságügy-miniszter is hasonló értelemben nyilatkozott.

Augusztus 10-én Bach ismét beszámolt a bécsi Militärzentral-untersuchungs Kommission által négy al- és főtiszt ellen hozott halálos ítéletről, s kérte az iratok megküldését annak megítélésére, „nem tesz-e magasabb politikai szempontok megengedhetetlenné ezeket a tervezett kivégzéseket.” Úgy vélte, nehéz dolog egyesek ellen ilyen szigorúan eljárni, „ha Mógával enyhébben bántak, Olaszországban amnesztiát hirdetnek meg stb.; ez csak izgalmat keltene, és különben is tekintettel kell lenni a császár ittlétére.” Ugyanezen a napon Schmerling igazságügy-miniszter a katonai hatóságok által a polgári személyekre kiszabott botbüntetések miatt emelte fel szavát, mondván, hogy a törvények tiltják polgári személyek ilyen büntetését, s még a katonáknál is korlátozzák azt. Közölte, hogy erről jegyzeteket készít, s a következő minisztertanácson előterjeszti azokat. (Erre 1849 végéig

nem került sor). Az osztrák kormány érzékenységét nyilván nagyban növelte, hogy Klapka Komáromból kitört csapatai ekkor még Győrben és környékén állomásoztak.

Az augusztus 13-i minisztertanácson Bach véleményt kért Schmerlingtől három, korábban magyar szolgálatban álló tiszt halálos ítéletével kapcsolatban: „végre kell-e hajtani ezeket az ítéleteket, vagy a halálos büntetés helyett börtönbüntetést kell kiszabni, tekintetbe véve azt a tényt, hogy előreláthatólag sajnos sok hasonló eset fog még előfordulni.”

Augusztus 14-én a minisztertanács ismét foglalkozott két magyar tiszt halálos ítéletével. Schmerling azt javasolta, hogy szólítsák fel Welden táborszernagyot, Bécs katonai kormányzóját, éljen kegyelmezési jogával. A minisztertanács már csak azért is egyetértett a javaslattal, mert 1. a közelmúltban két „esküszegő” tábornokot (Franz Holtschét és Mógát) csak néhány év várfogsággal sújtottak; 2. „lehetetlen volna végrehajtani a halálos ítéletet az ezernyi magyarországi és velencei esküszegő katonai személy esetében; és 3. az ilyen szigorú büntetés arra kényszerítené a felkelők soraiban álló, de a visszatérésre hajló volt cs. kir. katonákat, hogy kétségbeesetten, életre-haláira harcoljanak.” Ez az ülés foglalkozott a Militärzentraluntersuchungs Kommission által eddig hozott ítéletekkel, és Bach előterjesztésére úgy határozott, hogy nincs elegendő alap arra, miszerint az uralkodónak a kiszabott börtönbüntetések enyhítését javasolják, mert ez inkább a gyengeség, mint a kegyelem jele lenne.

A részleges amnesztia terve

Augusztus 15-én megjött Haynau augusztus 9-én éjjel fél 3-kor Lovrinból írott jelentése, amelyben közölte, hogy hihetőleg a nap folyamán felmenti Temesvárt; illetve hogy a Jablonowski-dandárt visszaküldte Pestre, hogy a Pest-Győr összeköttetés megteremtésében segédkezzék. Ugyanezen a napon megérkezett Paszkevics átírtja, miszerint a nála békeajánlással jelentkező magyar hadikövetekeket el-, illetve törvényes felsőbbbségükhöz utasította. Bach ezek után úgy vélte, „hogy Haynau bárót talán fel lehetne hatalmazni, hogy ilyen tárgyalásokba bocsátkozzon.”

Schwarzenberg ennek alapján előterjesztést fogalmazott meg I. Ferenc Józsefhez. Ebben úgy vélte, a magyarok tárgyalási kísérletei azt bizonyítják, „hogy lehetetlen a háborút tovább folytatniuk.” E körülmények közepette maga az uralkodó is alkalmasnak ítélné, hogy Haynaut olyan utasításokkal lássák el, „melyek lehetővé teszik, hogy a lázadóvezérek hozzá intézett várható kezdeményezéseire megfelelőképp

válaszolhasson.” Schwarzenberg véleménye szerint ezek a következők lehetnének: „Tárgyalásokat a lázadó kormánynak semmilyen szervével sem szabad folytatni – csak a fegyveres erő vezetőivel, akik az alájuk tartozó csapatok nevében nyilatkozhatnak. Politikai kérdések és bármilyen kormányzati ügyre vonatkozó kérdések minden tárgyalásból kirekesztendők.” A megszabandó feltételek: minden fegyver és lőszer kiszolgáltatása és minden katonai kötelék felosztása. A megadandó engedmények: „büntetlenség biztosítása minden egyén számára örmeszertől lefelé.

Szabad külföldre távozás meghatározott időn belül a felkelők vezetői számára, és mindazoknak a tiszteknek, akik el akarnak menni.

Viszonylag enyhe igazolási feltételek azoknak a tiszteknek, akik az országban kívánnak maradni.

Azokkal az egyénekkal, akik a lázadó kormány kormányzati tevékenységében részt vettek, semmiféle tárgyalásba sem szabad bocsátkozni, és ellenük a hadsereg-főparancsnok 1849. július 1-i kiáltványának határozmányai szerint kell eljárni.”

Az első pillantásra nagyvonalúnak tűnő ajánlat elfogadásához persze a minisztertanács és az uralkodó jóváhagyása is kellett. Az uralkodó augusztus 17-én Ischlben kézhez is kapta az előterjesztést, de semmilyen módon nem intézkedett vele kapcsolatban; nyilván azért sem, mert meg akarta várni Schwarzenberg végleges előterjesztését. Az ajánlat értékéből azonban sokat levon, hogy két nappal Görgei fegyverletétele után, s attól több száz kilométernyi távolságban született. Azaz: legalább egy hét kellett volna ahhoz, hogy Haynau temesvári főhadiszállására érkezzen. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a terv csak részleges amnesztiát irányzott elő: azaz a politikai vétkesekre (kormánytagok, képviselők, kormánybiztosok) nem terjedt volna ki.

Augusztus 16-án megérkezett a hír, hogy a cs. kir. csapatok megkezdtek előnyomulásukat Győr felé, tehát várható volt, hogy Klapka komáromi mozgó csapatai rövidesen visszakényszerülnek az erőd falai mögé. A „Wiener Zeitung” aznapi különkiadása Haynau augusztus 10-i jelentése alapján beszámolt arról, hogy Temesvár erődjét előző nap 12 órás küzdelem után sikerült felmenteni, az ellenség rendetlenül menekült Lugos felé, s a cs. kir. csapatok kezébe 6000 fogoly és szökevény került. A jelentés alapján a győzelem nagy, de nem döntőnek tűnt.

Nem tudni, hogy a temesvári csata híre az aznapi minisztertanács előtt, vagy az után érkezett-e meg Bécsbe? Tény viszont, hogy a minisztertanács lényegében Schwarzenberg előző napi előterjesztésének szellemében tárgyalt a magyaroknak adható engedményekről. A határozat indokló részében arról volt szó, hogy „a felkelők most már seregestől megadják magukat”, s Paszkevicz Görgeinek adott

válasza után feltételezhető, „hogy a lázadók vezetői most már az osztrák vezénylő tábornokhoz fordulnak.” Emiatt kell mérlegelni, milyen utasításokat adjanak Haynaunak. A minisztertanács néhány ponton pontosabbá tette, másutt szűkítette a Schwarzenberg előterjesztésében foglaltakat. Így megtiltotta a tárgyalást a lázadó kormány bármilyen szervével. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az amnesztia hatályát a hadügyi igazgatás más vezetőire sem terjesztette volna ki. (A későbbi aradi vértanúk közül ebbe a kategóriába esett Aulich Lajos, Láhner György, Kiss Ernő). A legénységi állományból csak a magyar királyság területén születettek kaptak volna büntetlenséget: a nem osztrák alattvalókat kiutasításra ítélték volna, a Habsburg-birodalom nem magyar területein születettekből pedig büntetőszázadokat kellett volna létrehozni. Kivételt csak a volt cs. kir. seregekben szolgáló osztrák alattvalók képeztek volna. A tisztikarnál a cs. kir. seregrei alakulatok soraiban magyar oldalra kerültek, „ha a katonai szolgálat ellátásán kívül nem róható fel nekik büntetendő cselekmény”, nyugdíjazni, vagy 1848 szeptemberi rangjukkal újraalkalmazni lehetett volna. Az amnesztia nem vonatkozott volna a polgári személyekre. A többi pontban a határozat Schwarzenberg előterjesztését követte.

Hozzáteendő, hogy a minisztertanács ugyanezen a napon tárgyalta Radetzky előterjesztését is, amelyben azt javasolta, hogy a Velence megadásáról folytatott tárgyalások sikere érdekében hatalmazza őt fel arra, hogy – a korábbi utasításokkal ellentétben – büntetlenséget ígérjen a velencei forradalmárok oldalán szolgáló volt cs. kir. katonáknak és tiszteknek. A minisztertanács ezen a napon foglalkozott a Velencének adandó feltételekkel. Az adriai kikötőváros ekkor már hónapok óta tartott, s komoly ember- és anyagi áldozatokat követelt. A minisztertanács ezért arra utasította Radetzkyt, hogy hasonlóan a Piemonttal kötött béke feltételeihez, ajánlja fel a szabad elvonulást a velencei forradalmárok számára. A város védelmében részt vett volt cs. kir. tiszteknek egy bizottság előtt kellett volna megjelenniük, s ha tisztázták, hogy az Ausztria elleni katonai ténykedésen kívül más nem terheli őket, minden további következmény nélkül szabadon engedték volna őket.

Schwarzenberg e napon válaszolt Paszkevicus augusztus 9-i levelére. Válaszában közölte, hogy a császár minden bizonnyal hajlandó kegyelmet gyakorolni abban a pillanatban amikor Magyarország visszatér az engedelmesség útjára. „Ófelsége maga óhajtana, hogy a felkelők afelelől kétségbe ne hagyassanak, mert ez a bizonyosság talán hozzájárulna ahhoz, hogy megkönnyítse a kötelességükhöz való visszatérést. Amíg azonban a magyarok fegyvereiket le nem teszik, és azt követelik, hogy törvényes kormányukkal úgy tárgyalhassanak, mint hatalom a hata-

lommal, az idő előtti engedékenységeknek valószínűleg nem lenne más eredménye, mint a forradalom forrásának állandósítása, hogy az az első alkalommal újra kitörhessen.”

Schwarzenberg szintén e napon a minisztertanácson elfogadtak és az előző napi előterjesztésben foglaltak alapján újabb felterjesztést írt Ferenc Józsefhez a magyar felkelőknek adandó amnesztiával kapcsolatban. Ebben ismét hangsúlyozta: „Magától értetődik, hogy bármelyik kategóriába tartozó egyének ellen nem katonai természetű cselekedeteikért különleges esetben vizsgálat indítása nem elképzelhetetlen.” Már befejezte az előterjesztést, amikor levelet kapott Bach belügyminisztertől, aki este fél 10-kor arról értesítette őt, hogy futár jött Pestről, aki Podolsky pesti városkapitánysági hivatalnok levelét hozta. Eszerint „a felkelők felhatalmazták Görgeit, közölje az oroszokkal, hogy készek megadni magukat és letenni előttük a fegyvert.” „Éppen most kaptam meg Bach miniszter úrtól a mellékelt feljegyzést – vezette rá Schwarzenberg utóiratként az uralkodónak szóló aznapi előterjesztésre –, ezt sietek Felsőged legmagasabb tudomására hozni, mint ami a legteljesebb mértékben alátámasztja a tárgy sürgősségét.”

Az augusztus 17-i minisztertanács résztvevői már ismerték a temesvári csata hírét, ám megjegyzés nélkül tudomásul vették az uralkodónak az előző napi minisztertanácsi határozat alapján megfogalmazott előterjesztés tervezetét. A minisztertanácson a temesvári csata – a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint – szóba sem került. Haynaunak a szőlősi (világosi) fegyverletétel hírét tudatónak jelentése, amelyet Roman Soltyk huszárszázados hozott Bécsbe, valószínűleg már a minisztertanács után érkezett meg, s a „Wiener Zeitung” különkiadásban közölte azt. A fegyverletétel hírét hozó Soltyk századost Schwarzenberg továbbküldte Ischlbe, hogy első kézből közölje az uralkodóval – születésnap ajándékként – a hírt. Ugyanezen a napon megérkezett a hír, hogy a cs. kir. csapatok ismét megszállták Győrt, azaz immáron a komáromi magyar haderőtől sem kell tartani.

Augusztus 18-án megérkezett Lüders orosz gyalogsági tábornok augusztus 6-i nagyszeben-nagycsúri győzelmének híre is: ennek alapján biztosra lehetett venni, hogy rövidesen Erdélyben is véget ér a háború. Az aznapi minisztertanács – immár e hírek ismeretében – nem tartotta szükségesnek bármilyen módon intézkedni a magukat megadókkal kapcsolatban, s átsiklott a Görgeinek adandó, a cár által kért kegyelem ügyén is; egyedül Paszkevics és Lüders kitüntetésének ügyével foglalkozott. Az est folyamán megérkezett az aradi vár megadásának híre is.

Az augusztus 19-i minisztertanácson az ügy nem került szóba. Ez a minisztertanács foglalkozott Radetzkynek azzal a kiáltványá-

val, amelyet itáliai politikai menekültek hazatérési idejének kitolásával kapcsolatban adott ki. Radetzky a kiáltvány kísérfiratában megjegyezte, hogy az engedményből többeket név szerint kizárt, s ezek között olyanok is vannak, akik magas méltósággal és rendjelekkel rendelkeznek. A tábornagy javasolta, hogy az illetőket ünnepélyesen fosszák meg ezektől; azt a minisztertanács el is fogadta. Szintén ez az ülés tárgyalta Schwarzenberg azon előterjesztését, hogy a politikai menekültek és kiutasítottak ellen azonnal felségárulási pereket kellene indítani, mert ezáltal vissza lehetne őket tartani a visszatéréstől; s az erre vonatkozó részletes előterjesztés kidolgozásával Schmerling igazságügy-minisztert bízták meg. Schmerling erre hajlandónak is mutatkozott, hozzátéve, hogy a dolognak úgy kell tünnie, mintha az említett eljárásokat a rendes bíróságok előtt, a hadbíróságok által gyakorolt túlzottan szigorú ítélkezés meggátolására folytatnák le.

Az amnesztia ügye közben valahogy elaludt, sőt, augusztus 18-20. között az osztrák álláspont hirtelen megkeményedett. (Nem győzzük hangsúlyozni, hogy a minisztertanács állásfoglalásának mindaddig csak teoretikus jelentősége volt, amíg azt I. Ferenc József jóvá nem hagyja, s Haynau meg nem kapja az ennek alapján megfogalmazott utasítást). A kérdést bonyolítja, hogy Schwarzenbergnek augusztus 16-án este, a minisztertanács után már tudomása volt a magyar fegyverletéleti ajánlatról, tehát Görgei augusztus 11-én Rüdigerhez intézett leveléről. Azonban úgy vélhette, ez csak sürgeti az augusztus 16-i minisztertanácsi határozat alapján megfogalmazott utasítás mielőbbi kiadását. Augusztus 17-én – nem tudni, hogy a fegyverletélet hírének vétele előtt-e, vagy után – pedig arról írt Radetzkynek, hogy Magyarországon a harcok gyors léptekkel közelednek a végkifejlethez; azaz valóban úgy látta, hogy a háborúnak rövidesen vége.

Mi történhetett tehát? Hiszen ha Schwarzenberg az oroszok előtti magyar megadási szándék ismerete után is elfogadandónak tartotta az enyhébb igazolási feltételeket tartalmazó előterjesztést, s a temesvári csata hírének vétele után sem javasolta a minisztertanácsnak annak félretételét, az augusztus 20-i minisztertanács miért döntött sokkal keményebb rendszabályok mellett? Vajon nem a szőlői (világosi) fegyverletélet híre okozta-e az utasítás „pihentetését”, mint ezt korábban Andics Erzsébet feltételezte? De ha a „pihentést” magyarázza is a Világosról érkező hír, mi magyarázza az osztrák magatartás augusztus 18-20. között bekövetkező megkeményedését? Megváltozott volna Schwarzenberg véleménye, vagy valami más történt? A kérdést tovább bonyolítja, hogy a korábban ismert okmányok alapján nem volt világos, vajon az augusztus 16-i, 17-én elfogadott előterjesztés mikor került az uralkodó elé.

Schwarzenberg 1849. augusztus 18-án Gyulai Ferenc hadügy-miniszterhez intézett sajátkezü átirata alapján legalább annyit bizonyosan állíthatunk, hogy a miniszterelnök *a magyar fegyverletétel híre ellenére is megmaradt korábbi előterjesztése mellett*. „Az Őfelsége nevében közzendő engedményeket sietni fogok Nagyméltóságod tudomására hozni, amint választ kapok ezzel kapcsolatos, a minisztertanács által előterjesztett legalázatosabb előterjesztésekre, ami valószínűleg a holnapi napon megtörténik” – írta. Ezek az engedmények pedig nem lehettek mások, mint az augusztus 16-án megfogalmazott és elfogadott, s a 17-i minisztertanács által jóváhagyott előterjesztésben foglaltak, hiszen a minisztertanács 17-én vagy 18-án nem foglalkozott újabb, a korábbiaknál keményebb feltételek megfogalmazásával. Azaz Schwarzenberg a temesvári győzelem és a szőlősi fegyverletétel ellenére is azon a véleményen volt, hogy a magukat megadó magyar tisztekkel szemben kíméletesen kell eljárni.

Véleményünk szerint a részleges amnesztiaterv elvetésének egyetlen oka volt: az uralkodó, I. Ferenc József személyes fellépése. Erre mutat Schwarzenberg Haynauhoz intézett augusztus 20-i levele: „*Őfelsége a Magyarországról érkező fontos hírek hallatára legmagasabb elnökletével mára minisztertanácsot hívott össze....*” *Mindebből az következik, hogy a kemény megtorlás politikáját nem annyira az osztrák kormánynak, mint inkább magának az uralkodónak kell tulajdonítanunk.*

Az orosz dilemma

Az oroszok Görgei augusztus 13-i szőlősi fegyverletétele után némileg kínos helyzetbe kerültek. Még július végén, majd augusztus elején megpróbálták határozott ígéreteket kihúzni Haynauból, illetve Schwarzenbergből arra nézve, hogy milyen bánásmódot ígérhetnek a magukat megadó magyaroknak, de Haynau – talán nem véletlenül – félreértve a kérdést, csak arra az esetre vonatkozóan nyilatkozott, ha a fegyverletétel a cs. kir. csapatok előtt történik; Schwarzenberg pedig csak a fegyverek feltétele utánra ígérte a kegyelem lehetőségét – ha az uralkodó is úgy akarja.

Ebben a helyzetben az oroszok korrekt szövetségesként, de a magyarokkal szemben nem korrekt tárgyalópartnerként viselkedtek. Paszkevics mind Haynaut, mind Schwarzenberget tájékoztatta a magyarok tárgyalási kísérleteiről, valamint az ő visszautasító válaszárol. Ugyanakkor a magyarokkal nem közölték egyértelműen, hogy nem tudják biztosítani az életüket; s vagy félreértve az osztrák álláspontról

kapott tájékoztatást, vagy a győzelem dicsőségére vágyva – amire Paszkevicznek a Görgeivel szemben elszenvedett eddigi harcászati és hadászati kudarcok után igencsak szüksége volt – nem tudatták a magyarokkal Haynau feltételeit.

A fegyverletétel után Paszkevics zavarban volt. Görgei a cár nagylelkűségére számít, írta augusztus 15-én I. Miklósnak. „Akasztófára juttathatom-e mindazokat, akik felséged jóságában reménykednek? Csak azért, mert Felséged hadainak adták meg magukat, szigorúbban büntessék őket? Megmondtam Schwarzenberg hercegnek, megeshet, hogy a magyar hadsereg Felséged hadai, s nem az osztrákok előtt teszi le a fegyvert. Akkor mit tegyek? Nem akart felhatalmazni erre az esetre.” Közben ez történt, s ezzel véget ért a háború. A tábornagy úgy vélte, most Miklósnak kell döntenie. „Mi lesz, ha a többi lázadó alakulat megtudja, hogy társaikat kegyetlenül átadtuk az osztrákoknak, akik már csak azért is bosszút állnak rajtuk, mert felséged nagylelkűségében bízva tették le a fegyvert. Beleegyezhetem-e én ebbe? Az egyezmény értelmében jogaim nincsenek.” Paszkevics úgy vélte, a császár nem teheti meg, hogy ne egyezzek bele az amnesztiába, ami megnyugtatóná az országot, hiszen a politika ezt követeli meg. „Bízom benne, nem sok embert fognak megbüntetni.”

Paszkevics becsületére legyen mondva, hogy augusztus 16-án előterjesztést intézett Ferenc Józsefhez is, a fegyvert letevők érdekében: „Legyen szabad Felséged nagylelkűségéhez folyamodnom azoknak érdekében, akik elsőként szakítottak korábbi hibáikkal, és példát mutatnak az engedelmséghez való visszatérésre. – hangozzanak el Felséged trónusának magasából a megbocsátás és feledés szavai.” Paszkevics szerint ez semmivé teheti „a még mindig a forradalom szellemét lehelő néhány lázadóvezér és a külföldiek erőfeszítéseit”, s „megkönnyíthetik és általánossá tehetik a lefegyverzést.” Hasonló szellemben írt Scharzenberg miniszterelnöknek is.

I. Miklós cár augusztus 16-án Varsóban értesült a fegyverletételről. Aznap két levelet is írt Ferenc Józsefnek. Az elsőben úgy vélte, a fegyverletétel alkalmat ad Ferenc Józsefnek, hogy „uralkodói jogaink legszebbikét, a helyesen értelmezett kegyelmet gyakorolhasd. (...) *Kegyelmet a megtévedteknek*, barátod kéri ezt számukra; és érdemük szerint bánni a felbujtókkal, az országot nyomasztó bajok okozóival.” Az ugyanezen a napon írott második levélben határozott formában már csak Görgeinek kért kegyelmet; az ország megbékítésével kapcsolatban csupán annyit írt, hogy ez „a bölcs szigorral párosított kegyelem rendszerével lenne biztosítható.” A levelekkel fia, Sándor trónörökös utazott Bécsbe.

Ischltől Bécsig

Ferenc József 1849. augusztus 15-én még Schönbrunnban volt, s aznap utazott el Bad Ischlbe, hogy ott ünnepelje a születésnapját. A Bécs és Ischl közötti út általában két napig tartott, de 16-án az uralkodó már ott volt. Követte őt a kabinetirodaként működő Katonai Iroda (vagy legalább is az iroda munkatársainak egy része) is. A császár augusztus 17-én itt kapta meg Schwarzenberg augusztus 15-i előterjesztését, de – mint láttuk – egyelőre nem foglalkozott vele.

Augusztus 18-án a születésnap ebéd után jött az osztrák kormány távirata Bécsből, hogy Görgei 30-40.000 ember élén letette a fegyvert. Ferenc József rövidesen elhagyta az ebédet, majd egyenruhát öltve tért vissza, s közölte, hogy visszautazik Bécsbe. Még aznap el is indult. Útközben elkerülték egymást a cár augusztus 16-i levelét hozó Sándor orosz trónörökössel, aki 18-án délelőtt 11-kor ért Bécsbe, de miután nem találta ott a császárt, utána indult Ischlbe. Sándor végül 18-áról 19-ére virradó éjjel Strengbergnél találkozott a császárral, és 19-én délután 5 órakor együtt érkeztek meg Bécsbe.

A császár augusztus 20-án reggel 7 órára minisztertanácsot hívott össze. Ezen Schwarzenberg felolvasta a korábbi minisztertanácsokon a magyar felkelőkkel való bánásmódról megfogalmazott tervezeteket, s a miniszterek „a figyelembe veendő körülmények érett megfontolása után” a következő eljárást javasolták I. Ferenc Józsefnek:

A honvédsereg valamennyi, a Magyar Királyság területén született legénységi állományú tagja büntetlenséget kap; a katonai szolgálatra alkalmatlanok elbocsátandók. A további legénység felhasználásával kapcsolatban Haynaunak kell ideiglenes intézkedéseket tennie, s a végleges rendszabályokra javaslatot tennie. A birodalom más koronatarományjaiból beállt altisztekből és közvitézekből büntetőszázadokat kell létrehozni, s erősítési munkákra kell őket felhasználni.

Azokat a nem osztrák alattvalókat, akik nem törzstiszti vagy tábornoki rangban szolgáltak a magyar hadseregben, át kell adni szülőhazájuk hatóságainak; azokat, akiknek átadása nehézségekbe ütközne, szintén be kell sorozni a büntetőszázadokba.

A felkelők vezetőit (tábornokait) és törzstiszteket őrizetbe kell venni, és ellenük az eljárást haladéktalanul meg kell indítani. Ugyanígy kell eljárni azokkal a főtisztekkel szemben, akik „a fegyveres lázadás előtt tisztként szolgáltak a cs. kir. hadseregben.” A többi tiszteket úgy kell kezelni, mint a legénységet.

Bármely kategóriába tartozó személyek ellen nem katonai természetű cselekedeteikért „különleges esetekben vizsgálat megindítása nem elképzelhetetlen.” Azokkal szemben, akik a „lázadó kormány” kor-

mányzati tevékenységében részt vettek, Haynau július 1-jei kiáltványa szellemében kell eljárni. A császár még a minisztertanácson megadta jóváhagyását ezekhez az elvekhez, azzal a kiegészítéssel, „hogy Haynau a már meghozott ítéletek végrehajtásával várjon, míg az erre vonatkozó legfelsőbb különleges utasítások meg nem érkeznek.” Egyben utasította Schwarzenberget, hogy a fentiek értelmében fogalmazza meg a Haynau-nak szóló értesítést. A miniszterelnök még aznap megírta a minisztertanácsi határozat szövegét szinte szó szerint átvevő levelét, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodó a leg-rövidebb időn belül várja a javaslatot, „hogy az időközben bekövetkezett megadást figyelembe véve a büntethetőségre vonatkozóan milyen kategóriákba kellene osztani a hadbírószági eljárás során azokat az egyéneket, akik a felkelésben – akár a lázadó kormány, akár a felkelő hadsereg soraiban – részt vettek, és eszerint az utasítás szerint büntetlen nem maradhatnak.”

Az augusztus 20-i minisztertanács határozatai alapján fogalmazott instrukciót Grünne vitte Aradra. Miután az utasításban arról volt szó, hogy a halálos ítéleteket egyelőre ne hajtsák végre, elterjedt a hír, hogy Grünnét egyenesen a kivégzések megakadályozására küldte volna a császár.

A szigorúságot az uralkodó lelki alkatával magyarázza Angyal Dávid. Szerinte Ferenc Józsefben volt hajlam az irgalomra, de csak közönséges bűnösök iránt. „Mihelyt hadserege becsületének, fegyelmének s állama nyugalmanak megzavarása került szóba, Isten kegyelméből reá ruházott hatalmának megtorlását [sic!] szent kötelességének hitte. A politikai bűnök elrettentő büntetésével úgy vélte, tartozik alattvalóinak is, akik szenvedtek e bűnök miatt.”

Mik lehettek azok a konkrét okok, amelyek a császárt erre az elhatározásra vezették? Angyal Dávid monográfiájában kiemeli, hogy I. Ferenc József milyen hihetetlenül erős bizalommal volt hadserege iránt; de ugyanilyen mértékben megkövetelte a hadsereg feltélen engedelmességét is. Egy 1849. szeptemberi bécsi díszszemle alkalmával, amikor valamely manőver nem úgy sikerült, ahogy elgondolta, magához intette a 69 éves Ludwig Welden tábornagyot, „Bécs rémét”, s bosszúsán így kiáltott rá: „Ha valamit megparancsolok, az úgy is történik!” Mire Welden vágtában sietett az adott alakulathoz, s röviddel ezután a legalázatosabb hangon jelentette: „Felsőged parancsai végrehajtottak.” A szemtanúi beszámoló szerint a császár az említett szavaiban és arckifejezésében „valami kimondhatatlanul imponáló volt.” Anyjához írott leveleiben is állandóan említi, hogy megismerlélte a bécsi helyőrség csapatait, s hogy az alakulatok hogyan teljesítették parancsait. A császár számára tehát aligha volt nagyobb

vétek e földön, mint a katonák lázadása az általa képviselt isteni rend ellen. Ez volt az általános lelki alap.

A konkrét tények is a magyarok ellen szóltak. I. Ferenc József és családja kétségkívül a márciusi forradalmakban látta minden baj kútfejét, s e forradalmakban kitüntetett szerepet játszottak a magyar rebellisek. A Zsófia főhercegnő által képviselt udvari klikk a kezdetektől fogva Jellačićot támogatta, s alapvető fontosságúnak tekintette a magyar önállósági törekvések megregulázását. 1848. október 5-én Zsófia és I. Ferenc József is ott voltak a szeptember 28-án a pesti hajóhídon népítélet áldozatául esett Lamberg Ferenc báró, altábornagy, kinevezett magyarországi főparancsnok bécsi gyászmiséjén; október 6-án aztán az újabb forradalom elől kénytelenek voltak – 1848. márciusa óta immár másodszor – menekülni. Márpedig a bécsi októberi forradalmat legalább annyira a magyar ármányok, mint a bécsi radikális demagógok agitációja következményének tekintették; s a forradalom leverésének egyik utolsó aktusa az esküszegő tisztek által vezetett magyar hadsereg Schwechatnál a törvényes hatalmat képviselő Windisch-Grätz serege ellen vívott csatája volt. Magának a december 2-i trónváltásnak is az egyik oka a magyar lázadás volt: hiszen V. Ferdinánd szentesítette azokat a magyar törvényeket, amelyek alapján s amelyek védelmében a magyar lázadás folyt.

Hiába foglalta el Windisch-Grätz 1848-49 telén Magyarország kétharmadát, tavasszal a maradék egyharmadról kiindulva a volt cs. kir. tisztek által vezetett magyar hadsereg a határig űzte a büszke osztrák ármádiát. Miközben Radetzky hadserege száz óra alatt mért végzetes vereséget 1849 tavaszán a reguláris piemonti-szárd hadsereg, a szedett-vedett csürhének tekintett magyar haderő elől a cs. kir. csapatok minden hadszíntéren hátrálni voltak kénytelenek. A Prágát és Bécsét megregulázó Windisch-Grätz csődöt mondott, az itáliai hadszíntéren kiválóan szereplő Ludwig Welden is csak a visszavonulást tudta elrendelni, s a császár és kormánya a háború gyors befejezését már csak úgy remélte elérni, ha katonai segítséget kér Oroszországtól. Márpedig a világtörténelemben addig és azóta is példa nélkül álló esemény volt, hogy egy nagyhatalom egy, a saját jogértelmezése szerint belső ügynek tekintendő lázadás ellen egy másik nagyhatalom fegyveres segítségét legyen kénytelen igénybe venni.

I. Ferenc József konkrét élményei sem voltak kedvezőek. 1849. májusi magyarországi útja alkalmával tanúja lehetett a Poeltenberg Ernő vezette VII. hadtest ténykedésének; június 28-án a Győr elleni támadás alkalmával, majd július 2-án Komáromnál is láthatta, hogy milyen szívós ellenállásra képesek a magyar csapatok; az utóbbi alkalmával Görgei herkálypusztai lovasrohama miatt környezete egy

ideig őt magát is veszélyben hitte, s a minisztertanács is sietett visszahívni őt a császárvárosba. A legdühösebb kétségkívül a Görgei vezette hadseregre és annak tisztjeire lehetett, hiszen az ő 1849 tavaszi teljesítményük miatt volt kénytelen az orosz segítséghez folyamodni, s az ő nyári működésük miatt húzódott el az orosz segítség ismeretében rövidnek remélt hadjárat.

És most e hadsereg tisztjei nem előtte, törvényes uralkodójuk előtt hódolnak meg, hanem az előtt a haderő előtt, amelyet miattuk volt kénytelen segítségül hívni; azaz még annak látszatát is el akarták kerülni, hogy megbánták volna bűneiket, s beismerték volna, hogy az isteni rend ellen vétkeztek. S úgy tűnik, megátalkodottságukkal nem állnak egyedül, hiszen Arad vára is az oroszok előtt kapitulált, Komárom védői pedig még jelét sem adják annak, hogy a megadásra gondolnának. A cár pedig ezeknek a lázadóknak kér kegyelmet.

Az augusztus 21-i minisztertanács tárgyalta Paszkevicz két, Schwarzenberghhez intézett átiratát, amelyben azt tanácsolta, hogy Komárom őrségének kedvező feltételeket kell adni, „és általában az önként meghódoló felkelőkkel kegyesen kell bánni.” Lényegében ugyanígy értelmezte a minisztertanács Zichy Ferenc két, augusztus 7-én és 8-án kelt levelét is. A minisztertanács kommentár nélkül tért napirendre a javaslatok felett.

Komolyabb vitára csupán a Görgeinek adandó amnesztia ügye adott alkalmat, augusztus 22-én. A kérdés – mint láttuk – már a 18-i minisztertanácson is szóba került, és I. Miklós Ferenc Józsefhez írott levele még sürgetőbbé tette. Ezúttal az uralkodó utasította Schwarzenberget, hogy írjon Haynaunak a megkegyelmezés ügyében. A többség a megkegyelmezés mellett, és amellett nyilatkozott, hogy Görgeit egy karintiai városba internálják. Az indokok között szerepelt maga a fegyverletétel; az a tény, hogy ezt Görgei diktátori minőségében tette, tehát mintegy törvényesítette az eljárást, s végül, de alighanem elsősorban I. Miklós kívánsága és ajánlása. Még így is volt azonban két miniszter, maga Schmerling és Leo Thun, aki a korántsem marciális vallás- és közoktatásügyi tárca gazdája volt, akik azt javasolták, hogy Görgeinek csak egy vizsgálat megtörténte után kellene kegyelmet adni. Úgy vélték, így lehet eloszlatni a nagyközönség Görgei iránti rokonszenvét, s utaltak Zichy Ödön kivégzésére, valamint arra, hogy az oroszoknak történt megadás „arcátlanságnak tetszik.” A két miniszter azt javasolta, hogy írják meg Haynaunak: a császár hajlandó kegyelmet adni, de csak előzetes vizsgálat után. A két miniszter érvelése kétségkívül logikus következménye volt az augusztus 20-i minisztertanácsi határozatoknak. Talán ezzel a közvetett módszerrel próbálták ráébreszteni kollégáikat a többi vádlott elleni tömeges perek képtelenségére is.

Ferdinand Thinn von Thinnfeld lovag, földművelés- és bányászati miniszter azonban figyelmeztette minisztértársait, „hogy a Görgei elleni vizsgálat során olyan tények kerülhetnek napvilágra, amelyek megnehezítenék őfelsége számára a kegyelem megadását, most viszont minden további nélkül megadható, és ha a Görgeinek adandó kegyelem politikai szükségszerűség, minden előzetes vizsgálat nélkül meg kell adni neki.” Thinnfeld ugyanis – Thunnál és Schmerlingnél kevésbé teoretikus politikus lévén – felismerte azt a tényt, hogy ha Görgeit előzetes vizsgálat után felmentik, akkor alárendeltjei ellen sem lehet súlyos ítéletet hozni. Másként fogalmazva, azt tudatosította kollégáiban, hogy a politikai elvek és a politikai szükségszerűség csatájában ezúttal (is) célszerűbb az utóbbi mellett dönteni.

A minisztertanács emellett megtárgyalta Haynau egy, nagy valószínűséggel augusztus 18-án Schwarzenberghez intézett beadványát. Haynau ebben panaszkodott Paszkevics eljárására, mondván, hogy az mindmáig nem szolgáltatta ki neki a Görgei fegyverletétele alkalmával kezére került hadianyagot, hanem Nagyváradra szállította; hogy az oroszok öt-hat húszasért (azaz 1,5-2 forintért) vásároltak magyar huszárlovakat a foglyoktól. Aggasztó jelként számolt be arról, hogy az oroszok rokonszenvet mutatnak a magyar lázadókkal szemben. Tudatta, hogy Komáromba és Péterváradra futárokat küldött a két erőd megadása érdekében. Berg orosz tábornok, a főhadiszállásán lévő összekötő megkérdezte tőle, mikor lesznek a cs. kir. csapatok eléggé erősek ahhoz, hogy az oroszok megkezdhessék kivonulásukat az országból, mire Haynau augusztus 15-én levélben közölte vele, hogy amint Pétervárad és Komárom megadja magát, s a csapatok elfoglalják új diszlokációjukat, többé nincs szükség az orosz jelenlétre.

I. Ferenc József ugyanezen a napon Paszkevicshez írott válaszában néhány szépen hangzó általánosság után tudatta: „Bizonyos, tábornagy úr, hogy ha csak szívem sugallatát kellene követnem, örömet borítanék áthatolhatatlan fátylat a múltra, és csakis azoknak az eszközöknek keresésével foglalkoznék, melyek begyógyíthatnák a kegyetlen forradalom által a szerencsétlen Magyarországon ejtett sebeket. Nem felejtetem el azonban, hogy szent kötelességeim vannak többi népeim iránt is, és hogy birodalmam közjáva olyan kötelességeket és megfontolásokat kényszerít rám, melyeket nem szabad szem elől tévesztenem.” Végezetül megjegyezte, Paszkevics igazságot szolgáltatott érzelmeinek, amikor előre feltételezte: annál teljesebb lesz az öröme, minél tágabb tért engedhet a kegyelem gyakorlásának, azonban egyszersmind mindig fontolóra veszi azokat a komoly okokat, amelyek elválaszthatatlanok a közbiztonság kérdéseitől.

Ugyanezen a napon a cárnak is írt, méghozzá három levelet is. Az elsőben megköszönte a magyarországi pacifikációval kapcsolatos bölcs és nagylelkű tanácsait, s biztosította arról, hogy már az az érdeklődés, amellyel a cár Görgei iránt viseltetik, biztosítaná számára a kegyelmet. Ugyanakkor kérte a cárt, hogy a varsói egyezmény értelmében adja át neki Görgeit. A második levélben I. Ferenc József a cár kegyelmet ajánló levelére meglehetősen kétértelműen válaszolt: „Ha magam nem lettem volna meggyőződve arról, hogy a törvény szigorát a forradalom vezetői részére fenn kell tartani, és hogy a tévútra vezetett tömegeket mással nem lehet megnyugtatni, mint a bocsánat hangjával, – úgy atyai tanácsaid elégségesek lettek volna, hogy e felfogás részére megnyerjenek. Remélem, kedves barátom, hogy az intézkedések, melyek e tárgyban elhatározottak, helyesléssel fognak találkozni.” Noha I. Miklós levelében kegyelmet kért a megtévedteknek, s csupán a felbujtók megbüntetését ajánlotta, I. Ferenc József a megtévedtek kategóriájába csupán a tévútra vezetett tömegeket sorolta. A harmadik levélben arról értesítette a cárt, hogy – kívánságának megfelelően – a továbbiakban nem a magyar lázadók oldalán küzdött 9. huszárezred, hanem az 5. vértesezred ezredtulajdonosa lesz.

Ezzel egy időben Schwarzenberg közölte Paszkeviccsel, hogy az osztrák kormány figyelembe fogja venni tanácsait. „A kegyelmet bölcs szigorral párosítani – íme így határozta meg őfelsége, Miklós császár az általunk megoldandó kérdést” – hivatkozott a cár levelére, majd hozzátette: azzal hízeleg magának, hogy a cél elérésére vonatkozó intézkedések el fogják nyerni Paszkevics helyeslését. A konkrétumokra áttérve sürgette a hadifoglyok átadását, „hogy Haynau tábornok őfelsége szándékai szerint mielőbb megindíthassa az eljárást ügyükben.”

A levelek egyértelműen jelezték: az uralkodó és az osztrák kormány köszöni szépen, de nem kér az orosz tanácsokból. Ugyanakkor Ferenc József még augusztus 27-én is kérte a cár tapasztalatából fakadó jó tanácsait az újjászervezés munkájához. Miklós augusztus 31-én kelt válaszában még az eddigi homályossággal fogalmazott: „Igazságos szigort a vezetőkkel szemben, és kegyelmet a megtévedteknek, ezt látom egyedül megbízható módszernek a nyugodt stabilitás megteremtésére, ez minden, amit mondhatok.”

Nincs kegyelem – az 1849. augusztus 27-i és 31-i minisztertanácsok és I. Ferenc József augusztus 29-i utasítása Haynauhoz

Haynautól 1849. augusztus 27-éig nem érkezett felterjesztés a foglyok kategorizálásával kapcsolatban. Ezért Schmerling igazságügy-miniszter – Haynau kezdeményezési jogát hangoztatva – az aznapi – *I. Fe-*

renc József elnöklete alatt tartott – minisztertanácson javasolta a „vezérfonalul szolgáló alapelvek” megállapítását. Úgy vélte, Haynau július 1-jei kiáltványának érvényben kell maradnia a jövőbeli átállások esetére. „Ezeknek az eseteknek a megítélésében nincs ok az enyhítésre; reguláris magyar csapatok nincsenek már, tehát minden jövőbeli átállást rögtönítélő bíróság elé kell utalni.” A jelenleg vizsgálat alá vonandóknál el kellene egymástól választani a polgári és katonai egyéneket, és mindkét csoport számára más-más minősítést kellene meghatározni. A polgáriaknál, „mivel lehetetlen vizsgálatot indítani sok ezernyi vétkes ellen, négy kategóriát kellene meghatározni, mint a legvétkesebbeket, és ezeket a törvény teljes szigorával kellene megítélni.” E négy kategóriába tartoznak: 1.) az ideiglenes (Szemere-)kormány tagjai; 2.) az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjai; 3.) az április 14-i határozat részesei (azaz a Debrecenben ekkor jelen volt képviselők és felsőházi tagok) 4.) a forradalmi kormány kormánybiztosai. Mivel azonban e kategória tagjain kívül polgári egyének is véthettek súlyosan „őfelsége kormánya ellen, azt az általános határozatot is ki kellene mondani, hogy a törvények szigora sújtsa mindazokat a polgári hivatalnokokat és lelkipásztorokat, akik április 14-e után kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki a lázadó kormány érdekében.”

Ami a katonákat illeti, Ferenc József máris kijelentette, hogy a tábornokok és törzstisztek kivételével „el kell bocsátani századostól lefelé minden tisztet, aki nem szolgált korábban tisztként a cs. kir. hadseregben”, Schmerling szerint a legfelsőbb kegyelmet itt is tovább ki lehetne terjeszteni. A kegyelem alól kivett kb. 500 tiszt ellen ugyanis fizikai lehetetlenség vizsgálatot lefolytatni, s valamennyiüket elítélni. Itt is azt az általános határozatot kellene kimondani, „hogy mindazok megkapják megérdemelt büntetésüket, akik a forradalmi kormány szolgálatában vagy érdekében kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki. Ezt a büntetést kivétel nélkül ki kell szabni mindazokra a tábornokokra és tisztekre, akik korábban az osztrák hadseregben szolgáltak, és átálltak a lázadók oldalára.” Tehát amit Schmerling egyik kezével adott, azt a másikkal visszavette volna. A bonyolult megfogalmazás ugyanis csak azt a réteget mentesítette volna, aki úgy lett törzstiszt a honvédseregben, hogy korábban nem szolgált a cs. kir. hadseregben – feltéve, hogy nem fejtett ki kiemelkedő tevékenységet a forradalmi kormány szolgálatában vagy érdekében. Ez a megfogalmazás a törzstisztek közel felét érintette volna.

Schmerling szerint a legnehezebb kérdés az, hogy „a törvények teljes szigorával, halálbüntetéssel kell-e sújtani minden vizsgálat alá kerülőt, vagy halálbüntetés helyett másfajta büntetést kelljen elszenvadniük a kevésbé vétkeseknek.” Úgy vélte, a legvétkesebbeknek a törvény értelmében kellene lakolniuk, a többiek esetében Haynaura kellene

bízni, hogy másfajta büntetést szabjon ki rájuk. Végül javasolta, hogy Haynau „a legvétkesebbek névsorát (...) a halálos ítéletek végrehajtása előtt felterjessze hogy meg lehessen állapítani, vajon minden egyes esetben érvényesíteni kell-e a törvények teljes szigorát vagy sem.” Az előterjesztéssel kapcsolatban senki sem tett ellenvetést, csupán Bach jegyezte meg, hogy Haynaut megfelelő hatalommal kell felruházni, „hogy a megérdemelt büntetést, ha szükséges, gyorsan végre tudja hajtani.” Ez a határozat, amely a császár elnöklete alatt tartott minisztertanácson született, mind a megtorlás méreteit, mind súlyosságát tekintve megkötötte volna Haynau kezét, hiszen nem hajthatta volna végre azonnal a halálos ítéleteket; igaz, Schmerling előterjesztésének tónusa és Bach megjegyzése nem a legjobb előjeleket mutatta a halálos ítéletek kegyelem útján való enyhítésére.

Közben azonban Haynautól is jött több levél. A fővezér augusztus 19. óta folyamatosan panaszkodott az uralkodónak, s legalább egy ízben Schwarzenbergnek is az oroszok inkorrekt magatartására, a magyar foglyokkal való túl enyhe bánásmódjukra, s az ezáltal a magyarokban keltett politikai reményekre. A minisztertanács augusztus 20-i utasításai alaposan felborították a gyorsított eljárások révén történő megtorlással kapcsolatos számításait.

Augusztus 26-án egy hosszú, félhivatalos levelet intézett a császárhoz. Megköszönte a vele szemben gyakorolt kegyet, s tudatta, hogy ami a kezére került lázadók osztályozását illeti, már elébe ment a minisztertanács és őfelsége határozatának; csupán a büntetőszázadok felállítása nem szerepelt eddig tervei között. Ezután megütközését fejezte ki amiatt, hogy a minisztertanács határozata akadályozza őt az ítéletek végrehajtásában. Hangsúlyozta, hogy a lázadók megbüntetését mind a győztes hadsereg, mind a közhangulat követeli. Hogy hová vezetett az eddigi amnesztia politika, azt éppen a háború mutatta meg; ha nem irtják ki gyökerestül e gaz mérges gyökereit, újra és újra felüti a fejét. Nem csupán Magyarországnak, hanem a monarchiának a részvételbe olyannyira bevont többi tartományainak, sőt, egész Európának kell egy, a haditörvényeken alapuló elrettenítő példát kapnia, a felforgató pártnak el kell venni a kedvét az újabb büns izgatásoktól, az újabb zendülésektől, s a monarchia békés fennállását, Európa nyugalmaát innen többé nem szabad megrendíteni.

Felhívta a császár figyelmét arra, hogy az oroszok állandóan hirdetik, hogy ők kegyelemért folyamodtak a császárhoz, s így akarnak maguk iránt rokonszenvet kelteni. Ha már most ezek után a császár született kegyességénél fogva érdemtelen kíméletre találná indíttatni magát, ezt soha sem őfelsége atyai kegyes szívének tulajdoní-

tanák, hanem azt a bennük illetéktelenül felébresztett remények kielégítését látnák.

„Nem kicsinyes bosszúvágy, vagy nemtelen, szívtelen vérszomj indítanak azon kérésre, hogy Felséged azon feltétlen bizalmat, amellyel eddig a forradalom leküzdésére megajándékozni méltóztatott, ne vonja meg a felforgatás törvényesen bűnösnek ítélt orgánumainak és a hadsereg becsületét bemocskolóknak a megbüntetése során; ez, legbensőbb meggyőződéseim szerint magának a trónnak is érdekében áll” – folytatja. Ha ő, Haynau, szabad kezet kap, az egész világ forradalmi pártjának minden gyűlése őt fogja érni; ő mint őfelsége hűséges alattvalója, szívesen vállalja ezt magára, öntudata teljesen nyugodt marad, mert csak a törvény jogos szigorát engedi alkalmazni az emberiség javára. Ha azonban őfelsége az előzetesen közölt különleges utasításokkal kijelöli a szigor és a kímélet határait, akkor a gyűlölködők a szigort őfelségének fogják tulajdonítani, azok köszönete azonban, akik kegyelemben részesülnek, nem őt fogja illetni; ezt egész Európa lázadói és cimboráik a hívatlan külföldi közbenjárásnak fogják tulajdonítani. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy Schwarzenberg levelének két pontja között ellentmondás van: egyrésztől ugyanis megerősíti Haynau július 1-jei kiáltványának pontjait, más részről pedig megtiltja az ítéletek végrehajtását. Ezért ő utasította a hatóságokat, hogy állítsák le a rögtönítélő eljárásokat, mert ezek ítéleteinek végrehajtása nem tűr halasztást; s őfelsége további legfelsőbb határozatának megérkezétségig az egyébiránt időrabló haditörvényszéki eljárásokat kezdjek meg.

Haynau levelének különleges nyomatékot adott, hogy levele mellékleteként megküldte a császárnak a magyar kormány által 1849. augusztus 10-én az orosz fővezérséghez intézett – egyébiránt el nem küldött – államirat francia fordítását, s egyben érzékeltette, hogy az ebben foglalt ajánlat, ti. a magyar korona felajánlása a cári családnak magyarázatot ad az orosz hadsereg sok tekintetben megfoghatatlan magatartására a magyar hadjáratban. Félreismerhetetlen az oroszok eljárásának célja, írta, azaz az, hogy a fanatizált lázadó hadseregben és a nemzetben szimpátiát ébresszenek maguk iránt, s ez sikerült is nekik.

Valószínűleg ez a levél adta meg a döntő lökést ahhoz, hogy a császár a kíméletlen megtorlás politikája mellett döntsön. Szintén befolyásolhatta a döntéshozókat, különösen Schwarzenberget – s így rajta keresztül az uralkodót – Jakob Parrot altábornagynak, az orosz főhadiszállásra beosztott összekötőnek az az augusztus 20-án kelt jelentése, amely szerint az oroszok kitüntető figyelemmel bánnak a magyar hadifoglyokkal, s a magyarok is bennük bíznak. Parrot úgy vélte, attól lehet tartani, hogy „bármifajta, az esküszegőket érintő kegyesség nem a honatyai kegyelem folyományának, sokkal inkább

az orosz közbenjárás elkerülhetetlen következményének fog tekintetni.” Vele ellentétben az orosz főszereg mellé kirendelt cs. kir. főbiztos, Zichy Ferenc gróf éppen az ellenkező következtetést vonta le: szerinte az oroszbarát érzelmek csak azáltal ellensúlyozhatók, ha az uralkodó minél előbb kegyelmet gyakorol – igaz, ez alól nyomban ki is vette volna a politikai vétkeseket.

I. Ferenc József augusztus 29-én kelt utasításában elégedetten nyugtázta, hogy Haynau amnesztiát adott a magyar hadseregben szolgált legénységi állományú, illetve a cs. kir. hadseregben korábban tisztként nem szolgált tisztek számára, s hogy a volt cs. kir. tisztek ellen eljárást indított. A fenti kategorizálás alapján, három csoportba sorolta a még perbe fogandókat: 1.) az ideiglenes kormány, az OHB tagjai, az április 14-i határozat részesei és a kormánybiztosok 2.) a felkelő hadsereg minden tábornoka, még ha korábban nem is volt cs. kir. tiszt (ebbe a kategóriába a cs. kir. hadsereg kezére került tábornokok közül senki sem tartozott); 3.) az április 14. után a forradalmi kormány szolgálatában vagy érdekében „különösen kiemelkedő és veszélyes tevékenységet” kifejtett honvédtisztek, polgári hivatalnokok és lelkipásztorok. Utasította Haynaut, „hogy a halálbüntetést csak a legbűnösebb és legveszedelmesebb egyéneknek hajtsák végre”, a többiek kegyelem útján szabadságvesztéssel bűnhődjenek. Végül arra utasította Haynaut, hogy „azokról a személyekről, akiken a halálbüntetést végrehajtották, esetről esetre tegyen jelentést nekem.” Azaz, ismét az uralkodó volt az, aki a kormány által előterjesztett enyhébb irányelveket megszigorította: a halálos ítéletek előzetes felterjesztésének követeléséből így lett a végrehajtott halálos ítéletek utólagos bejelentésének kötelezettsége.

A dolog érdekessége, hogy a kéziratnak az uralkodó katonai irodája anyagában található fogalmazványa Schmerling igazságügy-miniszter keze írása. Ez már csak azért is különös, mert az ekkortájt kiadott uralkodói kéziratok között Schwarzenberg kézírásán kívül a kormány más tagjának keze vonásával nem találkozunk a fogalmazványokon.

Az augusztus 31-i minisztertanácsi ülésen – amelyen sem a császár, sem Schwarzenberg nem volt jelen – az oktrojált alkotmány horvátországi kihirdetéséről szóló tudósítás, illetve egy pénzügyminisztériumi tisztviselő Magyarországra küldése után ismét szóba került a Haynaunak adandó utasítás ügye. Schmerling igazságügy-miniszter beszámolója szerint I. Ferenc József – Haynau fent ismertetett beadványa ügyében – magához hívatta őt, hogy milyen választ adjanak Haynaunak. A minisztertanács jegyzőkönyvének eredeti szövege szerint a testület először ismét a 27-i értelemben határozott volna:

„Ez abban állana, hogy a legfelsőbb rendelkezés szerint semmiféle halálos ítéletet nem lehet végrehajtani addig, amíg azt nem jelentették, s innen jóvá nem hagyták.” A legveszélyesebbek kategóriáit meghatározták és közölték Haynauval, az uralkodó akarata az, hogy a halálbüntetést csak a legveszélyesebb és legbűnösebb személyeken hajtsák végre, a börtönbüntetésekről maga Haynau határozhat. Ám az eredeti szöveg helyébe – Schmerling sk. javításával – utóbb más szöveg került. Eszerint „valahányszor egy-egy halálos ítéletet végrehajtnak, ezt esetről esetre be kell jelenteni.” Az eredeti szöveg I. Ferenc József kérdésére hivatkozik, ugyanakkor a császár – mint láttuk – két nappal a minisztertanács előtt már intézkedett az ügyben: ő utasította Haynaut arra, hogy a halálos ítéleteket csak végrehajtsuk után kell bejelenteni.

Nem valószínű, hogy I. Ferenc József ne tudta volna, milyen utasítást adott ki. Nyilván Schmerling sem értette félre őfelségét, hiszen az említett utasítást ő maga fogalmazta, s nyilván emlékezett még a tartalmára. De akkor mi történhetett? Elképzelhető, hogy a minisztertanácsban vita folyt a Haynaunak küldendő alapelvekről, s a minisztertanácsi jegyző nem volt képes követni a vitát, illetve a hozott határozat szövege nem volt számára egyértelmű; aztán a jegyzőkönyv átnézésekor Schmerling javította ki a rosszul megfogalmazott pontot. Mindenesetre az uralkodó kabinetirodája a Haynaunak adott augusztus 29-i utasítást szeptember 10-én másolatban eljuttatta a minisztertanácsához is.

Ennek magyarázata az, hogy a szeptember 9-i minisztertanács tárgyalta Ludwig von Wohlgemuth báró, altábornagynak, Erdély katonai és politikai kormányzójának kérdését, hogy a haditörvényszéki ítéletek végrehajtásával kapcsolatban miként kellene viselkednie. A minisztertanács határozata alapján Wohlgemuthal azokat az instrukciókat kellene közölni, amelyeket Haynau kapott. A Haynaunak adott utasítást Schwarzenberg másnap, szeptember 10-én küldte meg Wohlgemuthnak, tehát azon a napon, amikor a kabinetirodától megkapta az eredeti utasítás másolatát.

A minisztertanács augusztus 31. után lényegében feladta azt a kísérletet, hogy bármilyen módon megpróbálja befolyásolni a magyarországi megtorlás menetét; ha az ügy egyáltalán szóba került a minisztertanács többnyire a szigorúbb rendszabályok mellett foglalt állást, vagy egyszerűen tudomásul vette azokat.

Mint a fentiekből is látszik, 1849 augusztusában két alkalommal is az uralkodó személyes fellépése révén került sor a magyar forradalom résztvevői ellen tervezett megtorló rendszabályok szigorítására. Igaz, elképzelései e tekintetben egybeváltak az általa kineve-

zett, s a magyarországi hadjáratot sikeresen befejező Haynauéval. De a császár – ha akarta volna – kivonhatta volna magát a táborszer-nagy érveinek hatása alól. Igaz, a birodalmát megmentő katonák iránt egész életében hálát érzett, de e hála nem akadályozta meg abban, hogy a Bécsset legyűrő Windisch-Grätzet ne menessze, s 1850 nyarán Haynauval is ez történt.

Az osztrák kormány tagjai között sem volt különösebb nézeteltérés a megtorlás szükségességéről, csak a kivitelezés módjáról. Schwarzenberg és minisztertársai azonban – tapasztaltabb politikusok lévén – kétségkívül jobban érzékelték ennek politikai kockázatait, mint a császár. De, úgy tűnik, egyikük sem szállt szembe a magas uralkodói akarral, s az I. Ferenc József politikai tanítómesterének tartott Schwarzenbergben is erősebb volt az udvaronc az önálló politikusnál. Schwarzenberg büszke volt arra, hogy az ő ura igazi szuverén, s eltérő véleményét mindig alárendelte az uralkodóénak. Abban tehát, hogy 1849 augusztusától október végéig a keményebb vonal, a minél kíméletlenebb megtorlás híveinek elképzelése érvényesült, döntő szerepe volt az ifjú császárnak. Annak a császárnak, aki Haynau menesztése után is több évet várt azzal, hogy a szabadságharcban való részvételükért Haynau bíróságai által elítéltek számára amnesztiát adjon. Arra pedig ezek az elítéltek is hiába vártak, hogy I. Ferenc József akár egyetlen szóval is kifejezze sajnálatát az 1849 után történtek miatt.

Az augusztus 31-i határozat döntötte el végső soron Batthyány Lajos miniszterelnök sorsát is. Batthyány pere és kivégzése az 1849. évi justizmordok tipikus példája. A volt miniszterelnök 1848. október 5-én éjjel hagyta el Bécsset, s ment Sopronba. Október 10-én csatlakozott a Vas megyei nemzetőrség és népfelkelés csapataihoz, hogy részt vegyen a megyén átvonuló horvát csapatok elleni hadműveletekben. Erre azonban nem került sor, mert 11-én Hegyfalunál kificamította a karját. Rövidesen lemondott képviselőségéről, december elején azonban a sárvári kerületben újjáavasztották. December 31-én részt vett az országgyűlés zárt, majd nyílt ülésén, s ő javasolta, hogy küldjenek békekövetséget Windisch-Grätzhez. Ő maga is ott volt a küldöttség soraiban, azonban a cs. kir. fővezér őt nem volt hajlandó fogadni. A bicskei főhadiszálláson már ekkor szóba került, hogy Batthyányt le kellene tartóztatni. Miután a cs. kir. csapatok elfoglalták a fővárost, 1849. január 8-án Windisch-Grätz utasítására letartóztatták, majd perbe fogták Batthyányt.

A per célja elsősorban az volt, hogy Batthyányra rábizonyítsák a bécsi forradalomban való bűnrészességet. A vádirat első változatában vádként szerepelt a külhatalmakkal (Franciaország, frakfurti parlament) történő kapcsolatfelvétel, a horvátokkal és az osztrák

kormánnyal történő megegyezés elmulasztása, reguláris cs. kir. csapatoknak zászlójuktól való elbocsátása, az uralkodói jóváhagyás nélküli 1848 szeptemberi honvédújoncozás és papírpénzkibocsátás, valamint a Jellačić elleni népfelklés szervezése; a Batthyány lemondása utáni időszakból a cs. kir. csapatokkal szembeni ellenállás és a törvénytelennek tekintett országgyűlésre való visszatérés. A vádak képtelenségét az adta, hogy többségük az 1848. október 3-i manifesztum kibocsátása előtti időszakra esett; illetve hogy Batthyány ténylegesen nem szállt szembe Jellačić hazavonuló – hordaszerű – cs. kir. csapataival, hiszen október 11-én balesetet szenvedett. Februárra kiderült, hogy Bécsben nem találtak érdemi dokumentumot, ami Batthyány bűnösségét igazolná. A Leuzendorf hadbíró által 1849 április-májusában végzett újabb kutatások sem jártak eredménnyel. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy Schwarzenberg miniszterelnök érzékelte vele: az ügy politikai szempontból nagy fontosságú. A hadbíró június 13-i előterjesztésében kifejtette, hogy Batthyány ellen az október 3. előtti vádak ügyében a hadbíroság nem illetékes; a katonai fellebbviteli törvényszék azonban úgy határozott, hogy a Batthyány elleni vádat egyetlen eljárás keretében, csak a főbb pontokra szorítkozva kell vizsgálni, hiszen a vádlott tevékenysége összefüggő egészet alkot. Június 24-én pedig az osztrák minisztertanács arra a kérdésre, hogy ha Batthyányt esetleg halálra ítélnék, végrehajtsák-e az ítéletet, úgy döntött, hogy a főbűnösöknek el kell nyerniük büntetésüket.

Batthyány védekezését nagyban megnehezítette az a tény, hogy a cs. kir. hatóságok nem voltak hajlandók szabadlábra helyezni; nem egyeztek bele abba, hogy védelmét Deák Ferenc lássa el; s megakadályozták István nádor tanúságtételét is. A volt miniszterelnököt előbb Budán, majd – a főváros kiürítése után – Olmützben hallgatták ki. Batthyány jól és szellemesen védekezett, s azt bizonygatta, hogy az ország veszélyeztetett helyzetében nemigen cselekedhetett másként; s hogy ő, mint miniszterelnök, köteles volt az áprilisi törvények értelmében eljárni.

A hadbíró augusztus 29-ére készült el a vádirattal. Eszerint Batthyány a bankjegykibocsátással, a szentesítés nélküli újoncállítással és a külhatalmakkal történő kapcsolatfelvétellel beavatkozott a felségjogokba. Vádolta még a horvátokkal való kiegyezés elmulasztásával, valamint azzal, hogy nem akadályozta meg minisztertársainak Béccsel szemben ellenséges intézkedéseit. Miniszterelnöki lemondása után bűnösnek mondta az október 6-i forradalom előidézésében játszott szerepe, a Vas megyei népfelkelésben való részvétele, az október 15. előtt Bezerédj Istvánhoz intézett hegyfalvi levél felség sértő kitételei, valamint az országgyűlésre való visszatérése miatt. A hadbíró szerint ezek a cselekedetek önmagukban, de még inkább összefüggésükben

kimerítik a felségárulás fogalmát. Ezért a hadbíróság Batthyányt augusztus 30-án az ő előterjesztésére felségárulásért egyhangúlag teljes vagyonek kobzásra és kötél általi halálra ítélte. Ugyanezen a napon viszont a hadbíró rendkívül jól megindokolt kegyelmi kérvényt terjesztett elő, amelyet a hadbíróság hasonlóan egyöntetűen támogatott. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Bécsben közölték Leuzendorffal: Batthyány elítélése politikai szükségszerűség, ugyanakkor a súlyos ítéletet uralkodói kegyelem fogja követni.

Erre a minisztertanács augusztus 31-i határozatának eredeti szövege alapján meg is lett volna a lehetőség. Ez ugyanis arra utasította volna Haynaut, hogy a halálos ítéleteket végrehajtás előtt jóváhagyásra terjessze fel a minisztertanácshoz. Azonban Ferenc József augusztus 29-i utasítása ezzel ellentétes módon, az ítéletek végrehajtása utáni utólagos bejelentésre kötelezte a cs. kir. fővezért. Ennek következtében Haynau pozíciója megerősödött, így elérte, hogy Batthyányt és a többi foglyot szállítsák Pestre. Schwarzenberg örömmel láthatta, hogy így a politikai vezetés, s maga a császár is mentesül Batthyány elítélésének ódiúmatól. Haynaunak pedig esze ágában sem volt megkegyelmezni. Október 3-án elrendelte az ítélet késedelem nélküli végrehajtását, majd úgy módosította, hogy az ítéletet október 6-án hajtsák végre.

Batthyány nem félt a haláltól, de az akasztást megalázónak tartotta. Ezért a felesége által becsempészett törrel a kivégzés előtti éjszakán felmetszette a nyaki ütőereit. Ám a tör nem volt elég hosszú és elég éles, Batthyány csupán súlyos vérvesztést szenvedett, de életben maradt. A pest-budai katonai kerület parancsnoka, Kempen altábornagy tudta, hogy Batthyány felakasztása ilyen körülmények között lehetetlen, de az ítélet végrehajtását sem akarta elhalasztani. Ezért úgy döntött, hogy agyonlöveti Batthyányt. A grófot, aki a súlyos vérvesztéstől még mindig tántorgott, ketten kísérték. A kivégzőosztag előtt fél térdre ereszkedett. „Éljen a haza! Rajta, vadászok” – kiáltotta.

Batthyány Lajos Erdély-politikája

Transylvania-policy of Lajos Batthyány

As Prime Minister of the Hungarian Government in charge, he made tireless efforts to enforce the March Laws concerning civil transformation, while being aware that union (of Hungary and Transylvania) would expand the reforms' effect to Transylvania, and trusted that their nature would facilitate alliance with Romanians

Batthyány Lajos mártír miniszterelnök jóval kevésbé ismert a magyar történelemben, mint a nagy kortársak: Széchenyi, Kossuth és Deák Ferenc. Az Erdéllyel kapcsolatos politikáját pedig alig érintette eddig a történettudomány. Batthyány Lajos születésének 200. évfordulója jó alkalom arra, hogy áttekintsük a miniszterelnök Erdélyhez való viszonyulását, ezzel is ápolva az első magyar heroikus miniszterelnök emlékét.

Magyarország és Erdély kapcsolatai a reformkorban felerősödtek, különösen az irodalom és az ellenzéki politika területén. Gyakorivá vált a magyarországi, valamint az erdélyi magyar írók, művészek és politikusok kölcsönös látogatása, levelezése, eszmecsereje. Ennek hátterében nem nehéz felismerni két nagy európai történelemformáló jelenségnek: a polgárosodásnak, valamint a modern polgári nemzet születésének előrehaladó folyamatát.

E folyamat magyarországi politikai programját konkrétan megfogalmazta a reformellenzék, amelynek Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Wesselényi Miklós mellett kiemelkedő tagja volt Batthyány Lajos (1807–1849), a későbbi mártír miniszterelnök. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a magyar reformprogramot az erdélyi magyar ellenzék is elfogadta, hozzáadva a maga szempontjait, hogy Erdély se maradjon ki az átalakulásból, a rá nagyobb súllyal nehezedő Habsburg hatalmi politika ellenére sem.

Erről b. Kemény Zsigmond, az erdélyi reformellenzék egyik legkiemelkedőbb ideológusa, az *Erdélyi Híradó*, „Magyarország és Erdély” című rovatának vezércikkében a következőket írta: „A gondviselés kegyelméből Erdély sem fekszik annyira kívül a polgárosodás zónáin, hogy nálunk semmi fagyat ne oldjon fel a míveltség azon sugára, melly másutt melegít és érlel. Kezdjük érezni, hogy papiros jogokból, vagy mint Kossuth nevezni szereti, írott malasztból nemzeti jólétet építeni nem lehet, és hogy az álladalmi törvények tulajdon-

képpen sankciója egy szám- és vagyonosság által erős nép. Sejdítjük a láncszemeket, melyek a szabadítékos osztály érdekeit a néptömeg sorsa gyarapulásával, jövődönkint nemzetiségünk terjedésével szorosan összefűzik.”¹

Az erdélyi reformkori liberalizmus tehát ugyanazon nagy eszméket és célokat követte, mint a magyarországi, az úrbéri viszonyok rendezését, a nép beemelését a nemzetbe; a program egyszerre volt társadalmi és nemzeti jellegű, hogy társadalmi reform által a modern nemzet építése előrehaladjon. Erdély az 1830-as években Széchenyire és Wesselényire figyelt, majd Kossuth Lajost és Deák Ferencet tartotta a mozgalom vezéregyéniségeink. Batthyány Lajos szerepe 1848-ban vált kiemelkedővé, miután március 17-én a felelős kormány miniszterelnökévé nevezte ki a király nevében István nádor.²

Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy Batthyány 1848 előtt ne került volna kapcsolatba Erdély problémáival, hiszen a pozsonyi országgyűlés vitáiban, a sajtóban, s a politika más fórumain bőven volt alkalma ismerkedni azokkal. A Partium (Részek) rendezetlen helyzete, s az erdélyi unió ügye már a magyar országgyűlésben is felvetődött, és Wesselényi Miklós felségsértési pere és elítélése a magyar politikai élet egyik sokat vitatott tárgyát képezte. Ennek alapján és során – ez kiderül a történeti forrásokból – Batthyáynak már a reformkorban voltak jelentős ismeretei Erdélyről, de ez a kérdés nem tartozik szorosan tanulmányunk tárgyához.

1848-ban a felelős kormánynak végre kellett hajtania azokat az átalakításokat, amelyeket a reformkorban a liberális ellenzék programjára tűzött, de a forradalom következtében változott formában és sürgősen. Miniszterelnökként elsősorban Batthyányra nehezedett a felelősség súlya azért, hogy az unió végrehajtása során a nemzetiségi ellentétek ne éleződjenek jövátéhetetlen konfliktusokká, és – amint a következőkben látni fogjuk – Batthyány ennek tudatában próbálta irányítani a magyar kormány működését: kerülni igyekezett a legradikálisabb megoldásokat, ami miatt többször került szembe Kossuth-tal, akinek az Erdély-kérdésekben az övénel olykor nagyobb volt a súlya, azért is, mert ő jobban felmérte a helyzet súlyosságát.

Konkrétabban: a Batthyány-kormánynak már megalakulása után szembe kellett néznie az erdélyi unió körül csoportosodó problémákkal, amelyeknek több elágazása és csomósodási pontja volt. Az egyik a Partium helyzete és visszacsatolása Magyarországhoz, aztán az erdélyi országgyűlés segítése abban, hogy az uralkodó hívja össze a rendeket, és hagyja jóvá az erdélyi törvényjavaslatokat, miközben a

¹ Erdélyi Híradó, 1842. augusztus 9. 63. sz.

² Bővebben Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Bp. 1986.

belső rend és az ország védelme nap mint nap új feladatokat rótt a kormányra.

I.

Észak-Partium (Kraszna, Közép-Szolnok vármegyék, Kővár-vidék és Zaránd egy része) visszacsatolásának kérdését Wesselényi Miklós vetette fel és szorgalmazta nagy kitartással. A Partiumot az Erdélyi Fejedelemség korában csatolták Erdélyhez, azonban jogilag sohasem olvadt be teljesen Erdélybe, bár követeit az erdélyi országgyűlésbe küldte. Tehát köztes terület volt Magyarország és Erdély között. Ez a kérdés a magyar politika előtt nem volt ismeretlen, hiszen már az 1830-as években foglalkozott vele a sajtó, a közélet. Wesselényi ugyan egy ügynek tartotta Erdély unióját és a Partium reincorporációját, de taktikai okokból mégis jobbnak látta külön kezelni, mivel a visszacsatolást könnyebben megvalósíthatónak vélte, mert az erdélyi országgyűlés megkérdézése nélkül elintézhető volt. Ezt az álláspontot terjesztette elő az 1833. évi pozsonyi diétán, de azt sem a felsőházi konzervatívok, sem Bécs nem fogadta el. Később azonban, 1836-ban ugyanaz az országgyűlés mégis megalkotta a Partium visszacsatolására a XXI. törvénycikket, de az sem kerülhetett akkor megvalósításra. 1848. tavaszán azonban Wesselényi elérkezettnek látta az időt terve teljesítésére, és valóban Pozsonyban sikerült megszavaztatnia az uniót, külön azt is, hogy a Partium követei megjelenhessenek a magyar országgyűlésben, ugyanakkor Wesselényi – Szemere belügyminiszter közbenjárására – megbízatást kapott mint kormánybiztos a reincorporáció törvényes végrehajtására.

Mi volt a szerepe Batthyány miniszterelnöknek Wesselényi megbízatásában?

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen jelentős kérdés rendezése csak a felelős miniszterelnök előzetes beleegyezésével történhetett. Erre vall az is, hogy április 20-án Wesselényi jelentést küldött Batthyányhoz, kifejtve véleményét az ország helyzetéről, 23-án pedig Szemere Bertalan belügyminiszter előterjesztést tett István nádornak a visszacsatolásról s egy végrehajtó bizottság kinevezéséről, amelynek elnökévé Wesselényi Miklóst javasolta. A nádor az előterjesztést jóváhagyta és így Wesselényi a kinevezés birtokában tért vissza Partiumba. Batthyány végig támogatta Wesselényit a visszacsatolásban; már április 27-én átiratot küldött a Puchner generális által irányított katonai főparancsnoksághoz, a következő szöveggel: „Hivatalos kötelességemnek ismerem a fő hadi kormányt felkérni, miszerint a Szilágy-Somlyón tanyázó gyalog századot a netalán előfordulható körülmé-

nyek esetében egészen a királyi biztos báró Wesselényi Miklós rendelkezésire utasítani szíveskedjék.”³

Batthyány széles látókörű politikus volt, kereste a békés megoldásokat, amiről működése során sokszor bizonysgot tett, de bizonyos helyzetekben kénytelen volt a belbéke és a biztonság érdekében a fegyveres erőt is igénybe venni, azonban akkor is inkább a megelőzés, semmint az erőszak alkalmazása érdekében. 1848. április 27-én viszont azért kellett Wesselényi számára fegyveres erőt kérnie, hogy a reincorporatio, amelyet országgyűlési törvény írt elő, s István nádor rendelt el, lehetőség szerint súlyosabb konfliktusok nélkül menjen végbe. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a miniszterelnöknek, aki akkor a hadügyminisztérium vezetője is volt (április 7 – május 22 között) tudomása volt a Partiumban kirobbant parasztmozgalmakról.⁴ Szemere belügyminiszter május 2-án a kormány nevében, leiratot küldött Wesselényinek, arra kérve őt, hogy „Belátás, tapintat és erély együtt” legyen, hogy a nép érezze a gondoskodást, ami meghozza a várt sikert, bár tudja, hogy „az elmék jelen lázas állapotában a közrendet és csendet nehéz fenntartani.”⁵

Wesselényi ennek a felhívásnak azzal próbált eleget tenni, hogy bejelentette: a visszacsatolással a szilágysági jobbágyság felszabadulnak jobbágyi helyzetükből, éppúgy, ahogy ez Magyarországon már megtörtént, de a bejelentés nem hozta meg a várt sikert, emiatt a mozgalom lecsendesítésére fegyveres alakulatok igénybevétele is szükségesnek tartotta Wesselényi. Batthyány és Wesselényi politikája az úrbériség felszámolásában a reformkorban lényegében azonos volt, de megvalósítása 1848-ban mégis eltért: a miniszterelnök már márciusban sietett kihirdettetni Magyarországon a jobbágyság felszabadítását, Wesselényi viszont ezt szerette volna összekötni az unió megvalósításával. Emiatt 1848 márciusában csak a jobbágyterhek könnyítését tartotta helyesnek Erdélyben és a Partiumban. Kormánybiztosként úgy módosította elképzelését, hogy a visszacsatolással együtt a Szilágyságban eltörlik az úrbériség rendszert,⁶ Erdélyben viszont az unió országgyűlés mondja ki az úrbériség felszámolását. De az erdélyi országgyűlés késve, csak május 29-én ülhetett össze. Addig Wesselényi igyekszik kormánybiztosi teendőit elvégezni, amiről május 11-én beszámolt

³ Gróf Batthyány Lajos hadügyi és nemzetőri iratai. I. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp. 1999. 406. (A továbbiakban Batthyány iratai.)

⁴ Lásd *Documente privind revoluția de la 1848 în Transilvania. II.* Szerk. Șt. Pascu, Victor Chereșteșiu, București, 1979. 195–197.

⁵ Wesselényi Miklós kormánybiztosi iratai = KvNLT.

⁶ Egyed Akos: *Wesselényi Miklós küzdelme az unióért és a jobbágyság felszabadításért 1848-ban.* In: Uő. Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században. I. Csíkszereda, 2004. 122–135.

Batthyánynak. Érdekes, hogy a levél nem is annyira a Partiumról, mint a történeti Erdélyről szól, mert, amint írja, „Erdélynek Magyarhon s Corona számára meg vagy meg nem tartása forog kérdésben.” Kifogásolja Teleki József kormányzó erélytelen működését, Puchner katonai főparancsnokot azért marasztalja el, mert a béke és engedelmesség fenntartására egy parasztháború megelőzésére „minek ott szélén állanak” székely katonacsapatot nem enged igénybe venni. Mindezekért teljhatalmú királyi biztos küldését kéri Erdélybe: „királyi biztosnak – írja Wesselényi Batthyánynak – legjobb lenne Perényi Zsigmond, Vay Miklós vagy Vay Ábrahám is betöltenék helyöket.” Wesselényi ugyan erről már előzőleg írt Szemere belügyminiszternek, amelyben az erélyesebb fellépést azért is szükségesnek tartja, mert a Partiumba kért katonai segítség sem érkezett meg.⁷

Tanulmányunk tárgya szempontjából különösen fontos hangsúlyoznunk: Wesselényi azt javasolta a magyar miniszterelnöknek, hogy küldjenek teljhatalmú megbízottat Erdélybe, lehetőleg az előbb említettek közül. És mint ismeretes, a magyar kormány éppen Perényi Zsigmondot, majd utána Vay Miklóst nevezte ki erdélyi kormánybiztosnak. *Világos tehát, hogy Batthyány miniszterelnök erdélyi politikáját Wesselényi Miklós jelentős mértékben befolyásolta.* Ezen mit sem változtat az, hogy 1848 nyarán Széchenyit is javasolta erdélyi királyi biztosnak, akit a minisztertanács szívesen ki is nevezett volna, de ő ezt nem vállalta,⁸ s azért kapott megbízatást Vay Miklós. Batthyány és Wesselényi együttműködésének alapja a régi, már bizonyított kölcsönös bizalom lehetett, s mivel a Partium reincorporatiója is sikeres volt, az együttműködés folytatódott. A reincorporatio befejezéséről Wesselényi 1848. május 26-án a következő jelentést küldte Batthyánynak:

Miniszterelnök Úr!

Jelentem miszerént a vissza csatolt részbeli megyékben a törvényes rend és engedelmség helyre van állítva. Az új polgárok most már nyugodtan viselik magokat; s az oláhok közt sincsenek az erdélyiekhez hasonló mozgalmak, sőt főként s a csaknem mind oláhokból álló Kővárban is, s a magyarok iránt minden jóra kész szellem mutatkozik.

Ezen jelentésem nem oly siető ugyan, hogy sürgönyt igényelne, de mégis azáltal küldeni helyesnek látám, mert Deák, Klauzál, Szemere és Eötvös Minister uraknak igen fontos és nagyon sürgető tárgyról kelle a

⁷ Wesselényi Miklós Batthyány Lajosnak. Zilah, 1848. május 11. Magyar Országos Levéltár (MOL) Az 1848–49-i ministeriumi levéltár. Belügyminisztérium 159/1848.

⁸ Egyed Ákos: *Mit várt Erdély Széchenyitől 1848-ban.* In. Széchenyi Magyarországa és Európa, Budapest 2004. 179–181.

végre írnom, hogy ők azt Önnek, a fenséges helytartónak s az egész Ministeriumnak igen sietve elébe terjesszék. Könyörgök önnek e végre haladék nélkül Ministertanácsot tartani, s nekünk az erdélyi országgyűlés tagjainak sietve választ adni, mert attól, hogy *hamar és jó választ kapjunk, nagyrészt függ az Unió sikerülése vagy nem sikerülése.*⁹

Alighogy kihirdette a Partium visszacsatolását, Wesselényi gondolatai már a május 29-re Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlésre összpontosultak. Ez volt egyébként az a másik nagy esemény, amelynek története Batthyány miniszterelnök neve nélkül hiányos lenne, ezért erre valamivel részletesebben ki kell térnünk.

II.

Első kérdésünk: mi lehetett, mi volt az a sürgős ügy, amiért Wesselényi a minisztertanács összehívását kérte a miniszterelnöktől? Ezt megtudjuk abból a levélből, amelyet többek között Deák Ferenchez intézett.

Wesselényi hivatkozik a pozsonyi országgyűlésnek a VII. törvényére, amely kimondotta az uniót, s mivel bízott abban, hogy az erdélyi országgyűlés is ugyanezt teszi, tisztázandó volt, hogy az erdélyi követek milyen alapon mehetnek majd Pestre a július 5-re összehívott magyar országgyűlésbe. Wesselényi kérdése az volt, hogy az erdélyi követek csak új választások alapján jelenhetnek meg Pesten, vagy ha a kolozsvári országgyűlésben megjelenők mandátumot kapnak, nem szükséges új választásokat tartani, mivel az erdélyi országgyűlés követeinek „nagyobb része már a magyarhoni gyűlés számára is van választva.”¹⁰ Wesselényit az aggasztja, hogy új választások esetén Pestre „hű szövetségesek helyett egy jó rakás ellenség fog küldetni.”¹¹

Batthyány ezúttal is teljesítette Wesselényi kérését, összehívta a minisztertanácsot, amely meghozta az erdélyi politikus által óhajtott döntést. Ezt a miniszterelnök május 31-én közölte Wesselényivel: „... sietek főispán urat,¹² a ministeri tanács határozata következtében értesíteni: miszerint a ministerium az ellen, ha talán a már megválasztott követek fognak a magyar országgyűlésen megjelenni, részéről semmi kifogást nem teend, – a választás módjára nézve azonban, azon kívül, mit a törvény rendel, semmi szabályozó utasítást nem adhat; nem kis mér-

⁹ Wesselényi Miklós Leveleskönyve. KvNLT. 36. kötet 510. levél.

¹⁰ Wesselényi Miklós Leveleskönyve. KvNLT. 36. kötet.

¹¹ Documente ... i. m. VI. 22.

¹² Wesselényi ekkor Közép-Szolnok vármegye főispánja.

tékben óhajtván, egyébaránt, hogy ezen kérdés megoldásában az ot-tani lakosok közt minél csekélyebb súrlódás idéztessek elő.”¹³

A válasz megnyugtathatta Wesselényit, hiszen az erdélyi követek (képviselők) nehézség nélkül megjelenhetnek majd júliusban Pesten. Közben az erdélyi politika is módosította álláspontját: részben az új választási törvény előírásai szerint, részben megyei választóbizottsá-gi döntések alapján fognak Erdélyből követeket küldeni.¹⁴

Bár az erdélyi országgyűlést összehívó királyi rendelkezés, ame-lyet egyébként csak hosszú küzdelem árán sikerült elérni,¹⁵ az unió ügyét csak harmadik pontként határozta meg, Wesselényi javaslatára elsőként tűzte napirendjére s az országgyűlés s május 30-án egyhangú-lag el is fogadta az egyesülésről szóló törvényt.¹⁶ Ezt követően a tör-vényjavaslatot – a bevett szokásoknak megfelelően – az országgyűlés ki-rályi megbízottjának, Puchner tábornoknak hivatalos úton az uralkodó elé kellett terjesztenie megerősítésre. Ez megtörtént ugyan, de Wesse-lényiek nem bíztak ez unióellenességéről ismert tábornokban, ezért Pálffy János és Weér Farkas képviselőket a törvényjavaslat másodpéldá-nyával Pestre küldték a kormányhoz, hogy segítsen a törvény mielőbbi megerősítésében. Erről, valamint az Innsbruckban történekről Pálffy János tollából első kézből részletes forrás maradt ránk,¹⁷ és az Inns-bruckban június 7–8–9-én és 10-én Ferenc Károly elnökle alatt Erdély ügyeiről tárgyaló értekezlet jegyzőkönyve is. Emlékeztetünk arra, hogy az uralkodó és az udvar egy része Bécsből a forradalom elől Innsbruck-ba menekült. Az előbb említett tárgyaláson jelen volt Batthyány Lajos miniszterelnök, valamint Zsedényi Ede, aki a jegyzőkönyvet vezette.¹⁸

Az erdélyi országgyűlés küldöttei június másodikán érkeztek meg Pestre, s nyomban jelentkeztek Deák Ferencnél, majd Batthyány mi-niszterelnöknél, aki mindkettőjüket meghívta a minisztertanács ülésé-re. Azon – Batthyány mellett – jelen volt Széchenyi István, Kossuth La-jos, Deák Ferenc, Eötvös József és Klauzál Gábor. A minisztertanács Batthyányt bízta meg azzal, hogy maga menjen Innsbruckba. Batthyá-ny vállalta, hogy együtt utazik a kolozsváriakkal a királyhoz. Közben Wesselényi levélben fordult Széchenyihez és Deákhoz is, kérve támoga-tásukat a megerősítés ügyében.

¹³ Wesselényi Miklós kormánybiztosi iratai. KvNLT. Közli: Documente... i.m. V. 352.

¹⁴ Trócsányi Zsolt: i.m. 537–538.; Egyed Ákos: *Erdély utolsó rendi országgyűlése*. Marosvásárhely 2001. 98–108.

¹⁵ Bár összehívását már március 20-án kérték az erdélyi politikusok, a királyi dekrétum csak május 5-én jelent meg, miután Teleki már 29-re meghirdette az ország-gyűlést.

¹⁶ Egyed Ákos: i.m. 74–97.

¹⁷ Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár 1939. 51–64.

¹⁸ Batthyány iratai i.m. 58–62.

Emellett – mivel kitudódott, hogy szász és román delegáció is készül Innsbruckba, hogy az unióval kapcsolatos ellenvéleményeket beadják – id. Bethlen János és társai is levelet küldtek Pestre a kormány tagjainak és más politikusoknak. A levelekkel Jakab Elek fiatal publicista, a későbbi híres történész indult május 31-én Biasini gyorskocsiján Pestre. Ott először Nyáry Pált kereste fel, majd Széchenyihez és Kossuthoz kopogtatott be, hogy tőlük Batthyányhoz siessen. Jakab Elek tollából ismerjük a fogadtatást, amely nemcsak érdekes, de lényeges is a magyar nagypolitika gondolkodásáról Erdélyt illetően. Ezért valamivel részletesebben szólunk róla.

Közbevetve: Batthyány alakjának megpillantása mély benyomást tett a fiatal erdélyi küldöltre, ezért talán nem felesleges az ő szavait idézni. Miután belépett és körütekintett, „*egy magas homlokú imposáns férfialak, nyílt mellel, szépen fésült, hosszú és sűrű szakállal, találszerű, de sajátságos fekete bársony kabátban néhányat lépve előre, tőlem egy lépésnyi távolságban megállott, s jobb kezét mellette felső részén kabátja nyílásába tette, a másik balfelől egyenesen lecsüngött. Megdöbbsentem e Homeros-féle alaktól, mintha Hectort vagy Akhillest láttam volna magam előtt. Ő észrevette zavartságomat. Is-ten hozta!*, szolt röviden.”¹⁹

Legyen szabad itt azt is közbevetve megjegyezmem, hogy Pálffy János is hasonló sorokat jegyzett le a Batthyányval való találkozásáról. „*Azon sajátságos hatást, melyet a Batthyány alakja, tekintése és hangja költött fel és hagyott hátra lelkemben az első látásra, soha sem azelőtt, sem azután nem éreztem*” – írta Pálffy.²⁰

Jakab Elek sietett kijelenteni, hogy levelet és üzenetet hozott Erdélyből. Batthyány azt kérdezte tőle: „Mi újság Erdélyben?”; a válasza: „Csönd van és öröm, kegyelmes úr.” A miniszterelnök azonban rögtön kételkedő véleményének adott hangot: „Az oláhság részéről aligha” [van csönd és öröm].

Elnézést kell kérnem az Olvasótól, a most következő újabb hosszú idézetért, de nem mondhatok le róla, mert az derül ki belőle, hogy Batthyány Lajos miniszterelnök amennyire a rá jellemző komolysággal és elkötelezettséggel tekintett Erdélyre, az unió ügyére, miközben ő kérdésesnek tartotta azt, hogy az unió megnyugtatta-e a románokat, illetve a szászokat. Ennek ellenére nem tudta teljes valóságában felfogni azt a veszélyes helyzetet, amely Erdélyben kialakulóban volt, mert úgy vélte: a társnemzetek végül is meggyőzhetők arról, hogy a tervezett átalakulások előnyösek minden erdélyi nemzet számára s a márciusi törvé-

¹⁹ Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re.* Bp. 1880. 180.

²⁰ Pálffy János: *i.m.* 52.

nyek, amelyeket ő alkotmányának nevezett, alkalmasak a „kézfogásra.” A párbeszéd így zajlott le.

Batthyány: „Leveleket hozott az Unió-ügyben?

Jakab: Igen, kegyelmes úr!, és szóbeli üzenetet. Az erdélyiek kéri a mimister elnök urtól Unió-törvényük megerősítettését.”

Batthyány: „Tudom a követektől. Megpróbáljuk. És az izenet mi tárgyú?”

Jakab: „Az ország békéje és a rend érdekében intézkedést kérnek.” T.i. a küldői.

Batthyány: „Értesülve vagyok mindenről. Nem nagyítják a dolgokat Ön honfitársai? Aki az árnyéktól fél, a testben megjelenő veszélytől elszalad.”

Jakab: „Csak óvatosak, s megelőzni akarják a bekövetkező rosszat.”

Batthyány: „Helyesen. Gondoskodunk róla.”

Jakab: „Utasítva vagyok kegyelmes úr, szükség esetében szóval felvilágosításokat adni a szász és oláh gyűlésekről.”

Batthyány: „Egyebekről föl vagyok világosítva, csak a szászok valódi számát óhajtánám tudni.”

Jakab: „Százötvenezer, kegyelmes úr.”

Batthyány: „Honnan hát nagy befolyásuk?”

Jakab: „Kiváltságaik, nemzeti pénztáruk, míveltségök, és az udvarnál kedvességben létök adja, miniszterelnök úr!”

Batthyány: „A kiváltságok most megszűnnek. Hát a magyaroknak nincs hasonló nemzeti alapjuk?”

Jakab: „Nincs, kegyelmes úr!”

Batthyány: „S míveltségben hogy állnak?”

Jakab: „Az megvan, de a szászokét a nagy Németország gazdag irodalma teszi intensívve.”

Batthyány: „Közintézményeink reformja, az iskolák s idővel gyarapodó irodalmunk majd segítnek ezen. És az oláhok? Mi voltaképen az ő sérelmök?”

Jakab: „Hogy nem ők az uralkodó nemzet, mint voltak Decebal korában a dákok.”

Batthyány: „Ez phantom. [...] Nem igen kihívók-e önök irányukban? Nem követelnek igen sokat tőlük? Vessenek önök véget a viszálynak. Az új alkotmányban alkalom van kézfogásra. Igyekezzenek kiengesztelődni. Tegyétek ezt. Isten önnel, levélben majd többet, mondjon minden jót otthon.”²¹

²¹ Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re.* Bp. 1880. 180–182.

Világos, hogy Batthyány – aggodalmai ellenére – bízott az unió békés megvalósításának lehetőségében, s ezzel a meggyőződéssel indult Innsbruckba, hogy az Unió-törvényt megerősítse V. Ferdinánd királlyal.

Innsbruckban Batthyány először is Ferenc Károly főherceget kereste fel, akinek a Puchner által küldött futár már át kellett volna, hogy adja a törvényjavaslat eredeti példányát. A főherceg szerint azonban a futár még nem érkezett meg, és ugyanezt ismételte több napon át, sőt az említett értekezlet első napjaiban is. Így Batthyány és Pálffyék számára „világos volt, hogy valami úton ki akarják játszani a törvény megerősítését, hiszen tisztában voltak azzal, hogy a hivatalos személyeknek már jelentkeznie kellett a megjelölt helyen”. Erre fel Pálffy azt javasolta Batthyánynak, hogy terjesszék be szentesítésre az általuk hozott másolati példányt, azonban a miniszterelnök erre nemet mondott, mert „ő jobban szeretné, hogy ezen mindkét országra oly fontos ügy egészen törvényszerűleg menne végbe, megtartva még a törvény formalitását is.” Ezért meg kellett találni a bújókó futárt, akit egy kocsmában tényleg felismertek Pálffyék. A küldött, Puchner generális egyik tisztje végül is a miniszterelnök érélyes fellépésére kénytelen volt beismerni, hogy már korábban átadta a főhercegnek a törvényjavaslatot. Miután ezt Batthyány „élesen lobbantotta a főherceg szeméire”, követelte, hogy terjessze a törvényjavaslatot a király elé. Ha nem teszi ezt, „én nem vagyok többé miniszterelnök”²² – jelentette ki Batthyány –, aminek sejtethető következményeit a főherceg nem vállalhatta, ezért teljesítette Batthyány kérését. Zsedényi jegyzőkönyve kitér arra is, hogy Batthyány azt is kérte: az előterjesztéssel „tévedésből” késelekedő Czillich udvari tanácsost büntessék meg. Végül néhány napos huzavona után 1848. június 10-én Pálffyék a király által aláírt unió-törvénnyel indulhattak vissza Kolozsvárra. Legyen szabad itt megemlíteni, hogy a törvényjavaslat királyi megerősítésében az Innsbruckban tartózkodó gróf Mikó Imrének is szerepe volt.

Batthyány miniszterelnök teljesítette tehát Wesselényi kérését azért is, mert híve volt az uniónak, amelynek törvényességéhez végig ragaszkodott. Tette mindezt olyan körülmények között, amikor olyan sürgető és életbe vágó kérdést kellett a kormánynak megoldania, mint a határok védelme a déli országrészt fenyegető szerb felkelők s Jellačić készülő felléptetése ellen. Meg kellett tehát szervezni a határvédelmet, s ebben Batthyány Erdélyre, nevezetesen a székelyekre is számított.

²² Pálffy János: *i.m.* 55.

Ezt a kérdést azonban itt nem tartjuk szükségesnek tárgyalni, mert máshol Urbán Aladár már kifejtette, és magam is foglalkoztam vele.

III.

Wesselényi és idősb Bethlen János 1848. június 14-én drámai hangú levelet írtak Batthyánynak: „Minister Elnök Úr! Erdély elhatározott veszélyben forog”, mert a megbukott kamarilla és a bürokrácia „Erdélyben gondolta Vendejét találhatni fel”.²³ Mivel a románok és a szászok mozgalma egyre erőteljesebben az Unió ellen irányult, húzta meg a vészjelet Wesselényi és Bethlen János.

Amint már június 9-én írta Wesselényi Deáknak, Erdély magyar vezetői alkalmatlanok arra, hogy a végveszély bekövetkezésének elejét vegyék. Perényi Zsigmond kormánybiztos nem jelent meg *királyi biztos* színben, márpedig a miniszteri biztosnak nem lehet kellő sikere. „Nem is lépett fel elég innepélyességgel [...] olly bureocratico-aristocraticus országban, mint Erdély, köztársasági egyszerű modor által hatni s imponálni nem lehet ; itt cím, fény, pompa kell.”²⁴

Wesselényinek ennél a megállapításánál meg kell állnunk, mert teljesen téves kritériumokat jelölt meg az új politika bizonyos külsőségeit illetően. Ugyanis akkor már Erdélyben úgyszólván a teljes jobbság lázadásban volt, s a többségi románság csak Balászfalvára és Nagyszebenre volt hajlandó hallgatni, a magyar kormány képviselőjének négylovas-hintós pompás megjelenése a letűnt, s vissza nem kívánt múltat idézte, és merő ellentétben volt a forradalmi idővel. Anál feltűnőbb Wesselényinek előbb említett nézete, mivel éppen Széchenyit kérte kormánybiztosnak kinevezni, akinek neve pedig Erdélyben is sokkal inkább a civilizátor jelképe volt, semmint a feudalizmusé. Egyébiránt valószínű, hogy az összes lehetőségek közül mégis Széchenyi lehetett volna, ismert múltja és eszméi által, a legmegfelelőbb „békéltető” az erdélyi nemzetek között.

A Batthyánynak küldött levél megismétli a Deáknak már kifejtetteket: „*kell ide polgári és katonai ismeretekkel bíró, mindkét mezőn működni képes férfi, kell ismert és nagy nevű, fényes című s megjelenésének külsőleg is dísz és fényt adni tudó egyén [...]. Úgy látszik nekünk, hogy a magyarok istene rendelt számunkra illy férfit, Gr. Széchenyi Istvánban.*”²⁵

²³ Wesselényi Miklós és id. Bethlen János Batthyány Lajosnak. Kolozsvár 1848. június 14. = KvNLT. Wesselényi Leveleskönyve 36. köt. 557. levél.

²⁴ Uo. 545. levél.

²⁵ Egyed Ákos: *Széchenyi István hatása Erdélyben.* = Széchenyi és Erdély. Tanulmányok. Kolozsvár. 2002. 36–41.

Wesselényi levélben kérte Széchenyit: vállalja el a megbízatást, s erről a magyar minisztertanács próbálta is meggyőzni őt, de vonakodott vállalni a számára igen nehéznek ígérkező megbízatást, pontosabban csak, és esetleg bizonyos feltételekkel vállalta volna.²⁶ Így esett a választás a koronaőr Vay Miklósrá, akit – amint az előbbieken már szó volt róla –, előzőleg Wesselényi javasolt volt alternatívaként Perényi Zsigmond mellé. Wesselényi egyébként megpróbálta befolyását érvényesíteni Vay erdélyi tevékenységében; mihelyt megtudta kinevezését, gyorsan tanácsadó testületet kívánt létrehozni számára, amelynek vezetőjéül id. Bethlen Jánost gondolta, de a körülmények másfelé tereltek a magyar kormány erdélyi politikájának irányát.

A magyar kormány új Erdély-politikájának alapelveit Szemere belügyminiszter körvonalazta. Eszerint Erdélyben továbbra is fennmarad a főkormány, vagyis a Gubernium, de a magyar kormány kormánybiztos által közvetlen kapcsolatot létesít Erdéllyel; Vay kormánybiztos (akit gyakran királyi biztosnak neveztek) a közigazgatás csúcán fog állni.²⁷ Ez „kettős hatalmat” jelentett, holott Puchner fő hadi parancsnoksága is önálló politikai erőt képviselt, és egyre inkább erre törekedett a nagyszebeni román nemzeti Komité is.

Ez az új koncepció, bár nem rendelkezünk közvetlen bizonyítékkal rá, láthatóan Kemény Dénes belügyminiszteri államtitkártól származott, s ez nem kis mértékben eltért Wesselényi és társai elképzelésétől. Wesselényiek meg szeretnék volna szüntetni a Guberniumot, amelyet – helyesen – túlhaladottnak tartottak, s arra törekedtek, hogy az Unió-törvényt minél hatásosabban és gyorsabban alkalmazzák, erre a célra szolgált az erdélyi országgyűlésen létrehozott Unióbizottság. De Wesselényi befolyása az új helyzetben egyre csökkent. Ezt már egy szeptember elsején a belügyminiszternek küldött levelében maga fogalmazta meg: több beadványára nem kapott választ a belügyminisztériumtól, s Mihályi Gábor máramarosi alispánt több megyében, így Közép-Szolnokban is királyi biztosnak nevezték ki, holott – írja Wesselényi – ő „ott még folytonosan [...] királyi biztosnak” tekinti magát s mint ilyen működik.²⁸ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Szemere belügyminiszter, akivel Wesselényi baráti viszonyban volt, szeptember 12-ig töltötte be ezt a funkciót, Kemény Dénes pedig csak 28-tól vette át a hivatal vezetését. Mivel Wesselényi említett leveleit ebben az időben küldte, lehet, hogy emiatt nem kapott válaszokat. De ez nem vonja kétségbe azt a megállapításunkat, hogy az ő befolyása már nem érvényesült olyan mértékben, mint korábban, sőt erősen csökkenően volt.

²⁶ Uo. 36–41.

²⁷ Egyed Ákos: *Erdély 1848–49*. I. Csíkszereda, 1998. 145.

²⁸ MOL Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Belügyminisztérium 4. csomó. 9500/B.

Vay mégis megpróbált a kapott utasítások szerint eljárni, de Erdély sem tudta elkerülni a szeptember 11-i fordulat következményeit, vagyis azt, hogy Bécs a magyar forradalom vívmányai ellen Jellačić által fegyveres akciót indított. Különösen súlyosbító tényezőként jelentkezett a román nemzeti Komité elhatározása, hogy 195 000 főből álló fegyveres erőt állít fel, valamint az is, hogy Urban alezredes az első román gyalogezred parancsnoka nyíltan felmondta az engedelmisséget a magyar kormánynak.

Érthető, hogy Batthyány is keményebb fellépést helyezett kilátásba, amit maga a miniszterelnök közölt szeptember 21-én Vay Miklós főkormánybiztossal. Leiratában arról szólt, hogy Urban felmondta az engedelmisséget, s nyilvánvalóan „második Jellasich akar Erdélyben lenni”.²⁹ Ajánlja Urban elfogatását, mert „most közönséges rendszabályok már célra nem vezetnek”. Vaynak tudomására hozza, hogy a főkormánybiztos mellé segítségül újabb kormánybiztosokat nevezett ki Erdélybe.

Batthyány erősíteni kívánta az erdélyi haderőt is. Már ezt megelőzően négy honvéd zászlóalj kiállítását rendelte el a kormány Erdélyben, amelyből kettőt sikerült felszerelni. Ezzel egyidőben Kossuth kezdeményezésére Berzenczey László kormánybiztos megkezdte egy önkéntes székely huszáregység megalakításának szervezését. Ez azonban ellentétet szült Vay kormánybiztossal, aki Berzenczey fellépését veszélyesnek tartotta, radikálisabb nézetei miatt. Batthyány ebben a kérdésben Vayt pártolta.³⁰ De a vészhelyzetben visszavonta a Berzenczeyvel kapcsolatos megszorító intézkedéseit.

Vayt a továbbiakban arra szólította fel Batthyány miniszterelnök, hogy általános hadfelkelést szervezzen Erdélyben megbízható elemekből: székelyekből, volt nemesekből, városi polgárokból; „*Nem rendes fegyverviselés ez – írta – hanem egy rendkívüli veszély elhárítására intézett lépése ez az önfenntartásnak; nincs itt helye elmélni sérelmekről, arányról, jogról: az önfenntartás iránti természeti ösztön itt a fő parancsoló.*”³¹ A miniszterelnök 5000 fegyver küldését ígéri, s azt ajánlja, hogy vegyék igénybe a Gyulafehérvárt őrzött fegyvereket is. Jellačić támadásának hatása alatt írta befejezésül: „*Árulás örvénye és anarchia szörnye fenyegetik e hazát, a hon egységének erélyeli védeése, okos, de gyors és hatályos intézkedések háríthatják csak el a közeledő veszélyt.*”³²

²⁹ MOL Báró Wesselényi Miklós kormánybiztosi iratai. 1213/1848.

³⁰ Egyed Ákos: *Kossuth és a székelyek 1848-ban*. Századok. 1994. 5. sz. 860–864.

³¹ MOL Vay Miklós kormánybiztosi iratai 1213/1848.

³² Uo.

De Batthyány nemcsak a fegyveres önvédelemre szólította fel Erdélyt, hanem a békességre hajlandóságot mutató románokkal való szorosabb együttműködést is kezdeményezte. Mivel ez egy kevésbé ismert törekvése Batthyánynak, a következőkben erről szólunk.

IV.

Emlékezünk arra, hogy Batthyány Jakab Elek kolozsvári publicistát azzal az ajánlattal bocsátotta vissza Kolozsvárra, hogy a magyarok egyezzenek ki a románokkal az új törvények alapján. Ez a nemes felszólítása azonban különböző okok miatt nem következett be, sőt 1848 őszén már polgárháborús állapotok kezdtek kialakulni. Az új helyzetben is Batthyány növelni szeretne volna az országgyűlésben és a hivatalokban a románok részvételét, sőt szorgalmazta, hogy törvényjavaslatot készítsenek a román kérdés megoldására, ebben Wesselényit és Kossuthot támogatva, akik már korábban tettek javaslatot egy nemzetiségi törvény kidolgozására.

Wesselényi már 1848 augusztusában törvényjavaslatot nyújtott be az országgyűlés felsőházában, amelyben az egyházi autonómiát, a román nyelv tanítását és használatát a közigazgatásban ajánlotta az országgyűlés figyelmébe.³³ Aztán szeptember 19-én a képviselőház egy olyan nemzetiségi törvényjavaslatról tárgyalt, amelynek kidolgozásában, Kossuth kérésére, részt vettek a magyar országgyűlés román követői (képviselői) is.

Amint említettük, Batthyány is siettetni szeretne volna a megegyezést, újabb fellépésére alkalmat adott az, hogy a szeptemberi balázsfalvi román nagygyűlés után az ott megválasztott bizottság (Simion Bărnuțiu, Treboniu Laurian, Nicolae Bălășescu, Timotei Cipariu, Florian Micaș, Ioan Bran) szeptember 16-án beadványt juttatott el Batthyány miniszterelnöknek. Kéri, hogy a magyar kormány legyen velük igazságos, szüntesse be a katonai összeírást, az elítélteket engedjék szabadon, alkalmazzanak képzett románokat a közigazgatás minden ágában, a románok tarthassanak szabadon gyűléseket. Ehhez a beadványhoz egy általuk összeállított törvénytervezetet csatoltak, a Román nemzet polgári jogainak egyenlőségének biztosításáról.³⁴

³³ MOL R31 csomó. Napló, feljegyzések. Wesselényi Miklós beszédeinek másolati gyűjteménye.

³⁴ Spira György: *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Bp. 1959. 349.

Szeptember 19-én öt román politikus (közülük ketten a Nemzeti Bizottság tagjai) a maguk nevében is eljuttatták a miniszterelnököknek ugyanazt a tervezetet az emlékirattal együtt.³⁵

Batthyány késlekedés nélkül intézkedett: megbízta Kemény Dénes államtitkárt az ügy továbbvitelével. Az államtitkár már szeptember 22-én „a miniszterelnök nevében” felkérte Teleki Józsefet, az Unióbizottság elnökét, hogy a románok beadványának megtárgyalására „méltóztassék az unió iránt országgyűlésen választott bizottmányt még ma összehívni és megjelenésre tanácskozásközbenei részvételre felhívni azon románokégyéneket is, kik ezen bizottmányhoz a ministerium által pótlólagosan kinevezettek.”³⁶

Teleki József szeptember 23-ra hívta össze az unióbizottságot, amelyben valóban részt vettek az említett román politikusok is. Ők először kijelentették, hogy „mint egyes polgárok jelennek meg és kívánnak nézetni, nem pedig mint a román nemzet meghatalmazott képviselői”, de furcsamód mégis a balázsfalvi nemzeti Komité májusi határozatát és az ezzel kapcsolatos királyi válaszokat kívánták volna vitára bocsátani, nem pedig a miniszterelnökhöz eljuttatott beadványukat. (Nyilvánvaló, hogy itt politikai húzásról volt szó, amely később be is bizonyosodott.)

Az Unióbizottság viszont azokat a pontokat, amelyeket a román képviselők megemlítettek, „elenyészettnek” tartotta, mert azok az Unió előttiék, és a román képviselők törvényjavaslatának tárgyalására tértek rá. A gyűlés jegyzőkönyve szerint, a románok jelenlétében „olvastatott az általuk szeptember 19-én aláírt és a minister elnökhöz szóló folyamodvány, úgy az általuk, mint egyes személyek által a román nemzetet illetőleg négy fejezetben és húsz pontban készített törvényjavaslat.”³⁷

Ennek alapján készült el a „Törvényjavaslat az Erdélyi románokról” című tervezet, már szeptember 23-án. Ebből kimaradtak azok a pontok, amelyekkel a bizottság nem értett egyet. Azokról a pontokról volt szó, amelyek „a magyar nyelv diplomaticai állását” és fenntartását kérdőjelezték meg. De biztosította a románok nemzetiségi és nyelvi jogainak fenntartását s nagyrészt a román tervezetet fogadta el.

Az öt román politikus azonban továbbra is elégedetlen volt a változtatások miatt, és már szeptember 24-én újabb „folyamodványt” juttatott el Batthyány miniszterelnökhöz, megjelölve a kifogásolt részeket. Az említett törvényjavaslatot – írták a román politikusok – csak

³⁵ MOL Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Belügyminiszter. 4. csomó 10254/B sz.

³⁶ Uo.

³⁷ MOL Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Belügyminiszter. 4. csomó 10985/Országlat 1848.

némi módosítások mellett fogadtatták el, és pedig a 3. § szerint a jegyzőkönyveket a román nyelv mellett magyarul is vezetni kell, ahol a románok többségben vannak; kifogásolták azt a paragrafust is, amely az új választási törvényre vonatkozott.³⁸

Ezzel tulajdonképpen megszakadtak a tárgyalások, a román politikusok rövidesen elhagyták Pestet, Batthyány miniszterelnök pedig a közismert politikai viszonyok miatt ezzel a kérdéssel már nem tudott foglalkozni. Azonban amit eddig tett, bizonyította, hogy a megegyezést őszintén kívánja, és ennek érdekében minden törvényes eljárást hajlandó volt támogatni.

*

Vázlatosan ugyan, de végigkísértük Batthyány Lajos Erdély-politikáját. Láttuk, hogy a rá jellemző határozottsággal és felelősséggel, de kellő körültekintéssel látta el miniszterelnöki feladatait erdélyi politikájában is. Azt tette, amit hivatala szerint tennie kellett, ti. az országgyűlés törvényei és határozatai alapján. Ezekhez mindig megpróbálta megszerezni a királyi megerősítést, hogy Magyarországnak a bécsi vezetéssel való viszonyában valahogyan a konfliktusok kieleződése elkerülhető legyen. De a hivatali elkötelezettségen túl Batthyány őszintén bízott az áprilisi törvények jótékony hatásában az ország polgári átalakítása terén, tudván azt, hogy az unió által az átalakulások Erdélyre is kiterjednek és bízott abban, hogy ezek természete lehetővé teszi az összefogást a románokkal.

Batthyány miniszterelnök az Unió-törvény megerősítéséig főként Wesselényi Miklóstra figyelt, aztán inkább Kemény Dénes belügyminiszeri államtitkár javaslatai befolyásolták erdélyi politikáját. De mindig a békés átalakítások érdekében cselekedett, amíg erre lehetőség volt, de nem volt hajlandó lemondani semmilyen törvényen már kivívott nemzeti szabadságjogról. Tiszta ember, rendkívül bátor politikusként a haza boldogulását mindenek felettinek tartotta. Mártírhalálával 1849. október 6-án ezt meg is pecsételte.

³⁸ MOL Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Belügyminiszter. 4. csomó 10985/E 1848.

Batthyány Lajos egyházpolitikai nézetei a reformkorban

Church Policy Views of Lajos Batthyány between 1843 and 1848

As a liberal opposition politician and member of the House of Lords of the Hungarian Parliament Lajos Batthyány consistently supported the separation of state and church. He always addressed church issues (abolishment of tithe, legitimacy of the monarch concerning church issues, interchurch marriages etc.) by keeping an eye on the interests of civic transformation, and made sixteen speeches during the course of discussion of the Church Law.

Batthyány Lajos a reformkor kiemelkedő politikai személyiségeitől abban is különbözött, hogy a fennmaradt forrásokból jóval nehezebben rajzolható meg egy-egy kérdéskörrel alkotott véleménye, mint mondjuk, Kossuth, Deák vagy Széchenyi esetében. Utóbbiaktól megkülönböztette, hogy nem vezetett naplót, nem írt politikai tárgyú cikkeket a sajtóban, nem folytatott kiterjedt levelezést, és kevéssé dokumentált a korszak legfőbb fóruma, a vármegye nemesi közgyűlése elé került belpolitikai kérdésekben megfogalmazott álláspontja. Nem meglepő, hogy az említettek esetén a kutatás – a gazdaság- és társadalompolitikai reformok, a politikai intézményrendszer átalakítása stb. tárgyában alkotott egyes nézeteik feltárása mellett – figyelmet fordíthatott 1848 előtti egyházpolitikai felfogásuk elemzésére is, Batthyány esetében erről nem beszélhetünk.¹ Felfogását az országgyűlések egyházpolitikai vitái során elhangzott felszólalásai alapján rekonstruálhatjuk, alábbiakban erre teszünk kísérletet a Batthyány-életrajzokban szereplő megállapítások² részletesebb kibontásával, első sorban az 1843–44. évi diéta vonatkozásában.³

¹ A nagyobb lélegzetvételű, önálló feldolgozásokra ld. pl.: Fekete Antal: *Gróf Széchenyi István vallásossága*. Bp. 1936. (Palaestra Calasanciana, 16.); Zakar Péter: *Kossuth Lajos egyházpolitikai elvei a reformkorban*. In: *Tanulmányok a történettudomány köréből*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2002. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Új sorozat. XXVII.) 129–141. p.; *Kossuth és az egyházak*. Szerk.: Kertész Botond. Bp., 2004. (Evangelikus Gyűjteményi Kiadványok, I.) (különösen Zakar Péter, Fazekas Csaba és Fabiny Tibor tanulmányai); Csizmadia Andor: *Deák Ferenc egyházpolitikája*. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai Gyűjtemény, 5.) 11–60. p.; Fazekas Csaba: *Deák Ferenc az 1841. évi egyházpolitikai vitában*. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szerk.: Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 1.) 83–163. p. stb.

² Molnár András: *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg, 1996. (továbbiakban: Molnár, 1996.) 82–83. p.; Üő: *Batthyány Lajos életútja*. In: *Batthyány Lajos gróf, első magyar miniszterelnök emlékezete*. Szerk.: Körmöczy Katalin. Bp., 1998. 7–85. p. (továbbiakban: Molnár, 1998.) 44–45. p.; Erdődy Gábor: *Batthyány Lajos*. In: *Erdődy Gábor: Batthyány*. – Hermann Róbert: *Szemere*. Bp., 2002. (Pannonica – Fekete-fehér.) 44–45. p.

³ Batthyány beszédeire az alábbi forrásokat használtuk: Mailáth János: *Valóság-mozgalmak Magyarországon*. I–II. köt. Pest, 1844–1846. (továbbiakban: Majláth,

Az országgyűlést megelőző időszak egyik legnagyobb vihart kavart belpolitikai kérdése a vegyes házasságokhoz, azon keresztül pedig az állam-egyház viszony reformjához, a katolikus egyház privilégiumainak felszámolásához kapcsolódott. Még az 1830-as évek diétáin tette szóvá a formálódó reformellenzék, hogy a katolikus egyház törvénytelen gyakorlatot folytat a vallás ügyéről szóló 1791/26. tc. értelmezése kapcsán. Ez utóbbi kimondta, hogy vegyes (protestáns-katolikus) házasságot csak katolikus pap előtt lehet kötni, utóbbi azt ugyanakkor semmilyen szín alatt nem akadályozhatja. Az egyház viszont gyakran kötötte a protestáns fél előzetes nyilatkozatához (reverzálishoz) az egyházi áldás kiszolgáltatását, mely a születendő gyermekek katolikus keresztelésére vonatkozott. A törvény viszont protestáns apa esetén a születendő fiúgyermekek számára lehetővé tette, hogy apjuk vallását kövessék. 1839-ben Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök megtiltotta papjainak a reverzális nélküli vegyes házasságok megáldását, ami az 1839–1840. évi országgyűlésen hatalmas vihart kavart. A Deák Ferenc vezette ellenzéknek sikerült elérnie egy törvénytervezet megfogalmazását, sőt a főrendekkel való elfogadtatását is, mely ha átmenetileg is, de megnyugtatóan, liberális alapon rendezte volna a vegyes házasságok és a felekezetváltoztatások (áttérések) szintén a protestánsokra nézve diszkriminatív szabályozását. Az uralkodói szentesítés azonban elmaradt, s amikor az országgyűlés után a püspöki kar az egész magyar katolikus egyházban a Lajcsák-féle körlevél eljárását tette magáévá, heves – nemzetközi dimenziókat is felvető – egyházpolitikai vita bontakozott ki Magyarországon. A vármegyék többsége a reverzális nélküli házasságokat meg nem áldó katolikus papokat perbe fogatta, és egymás után fogalmazta meg különböző liberális egyházpolitikai indítványait, például még a kötelező polgári házasság törvénybe iktatását is. A konzervatívokkal szövetséget kereső katolikus egyház ugyanakkor vallásüldözésnek minősítette a felmerült indítványokat és minden követ meg kívánt mozgatni az előző országgyűlésről elhalasztott vallásügyi törvény megakadályozásáért. Batthyány a belpolitikát ekkor „tematizáló” kérdésekben (gazdasági reform, Béccsel való viszony, magyar nyelv ügye stb.) markánsan ellenzéki, helyenként radikális nézeteket vallott.

1843-ban, az országgyűlés kezdete után kiderült, hogy Bécsben – a katolikus egyház számára csalódást jelentő módon – nem akarnak egy újabb egyházpolitikai konfliktust és hajlandók a vegyes házasságok ügyében a liberálisok korábbi törvényjavaslatát „finomítva” tudomásul venni. Ezt pontosan meg is fogalmazta az uralkodó július 5-én kelt leirata, mely kilátásba helyezte a szülők gyermekeik vallásáról való szabad megegyezésének lehetőségét, illetve ennek elmar-

dása esetén azt, hogy a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A királyi leiratról kibontakozott válaszfelirati vitában már Batthyány Lajos is szót kért a felső tábla július 11-i ülésén. Az alsó tábla liberális szellemiségű, a korábbi törvényjavaslatot változtatlanul fenntartani kívánó üzenetét élesen kritizálták a katolikus főpásztorok. Kopácsy József esztergomi érsek még a királyi leiratot is megütközéssel fogadta, mondván, az „a katolika religiónak elveivel összehangzónak” semmiképp sem tekinthető,⁴ és többen próbálták határozott ellenállással a törvényalkotás útját elzárni, az ingadozókat az egyház érdekeinek megnyerni. A liberálisok vezérszónokai sorában azonban olyanok tettek hitet az alsó tábla üzenete mellett, mint Eötvös József, Teleki László és Széchenyi István. Utóbbi megállapította, hogy a királyi leirat nemcsak a katolikus egyháznak volt elfogadhatatlan, de más oldalról – az abban foglaltakat kevesellve – sok vármegyei követ is elégedetlenségét fejezte ki.⁵ Széchenyi ugyanakkor üdvözölte a leirat szellemiségét, nyugalomra intette a radikális álláspontok híveit, és határozottan kiállt az általa jó kompromisszumnak tartott uralkodói szándék törvénybe iktatása mellett, remélve, hogy nem fognak felhevülni „a már nagyobb higgadtságra tért kedélyek”. Batthyány rövid hozzászólásában először is azt szögezte le, hogy a főrendek ülésén már többször élesen kritizálta a bécsi kormányzatot, s ahogy ezeket a beszédeit az őszinteség vezette, úgy ez alkalommal ugyanígy vallotta meg: „kedvesen meg voltam lepetve ezen királyi leirat által, és azt egy jobb jövőendő zálogának tekintem”.⁶ Minden egyéb kérdésben Széchenyi felszólalásához csatlakozott.

A legfontosabb, Batthyányt is többször (kisebb-nagyobb hozzászólásokkal együtt 16 alkalommal) állásfoglalásra készítő egyházpolitikai vita a főrendeknél 1843 szeptemberében folyt. (Csak legfontosabb beszédeit idézzük fel.) Ekkor vették tárgyalás alá az alsó tábla által összeállított, az előző országgyűlés által megoldatlanul hagyott „vallásbeli súlyok és nehézségek” fenntartott pontjait összegző üzenetet. Ez nemcsak a legfontosabb kérdéseket foglalta össze (reverzálisok, áttérések, vegyes házassági válóperek, nem katolikusok letelepedése Horvátországban), hanem igyekezett figyelembe venni a királyi leirat kívánalmait, továbbá elhárítani a főrendek – várhatóan a katolikus egyház ellenállását megfogalmazó – ellenérveit, továbbá

1844–1846.); Fenséges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartott országos ülések naplója. I–V. köt. Pozsonyban, 1843–1844. (továbbiakban: Főrendi napló, 1843–1844.)

⁴ Majláth, 1844. I. 186. p.

⁵ Majláth, 1844. I. 210–211. p.

⁶ Majláth, 1844. I. 238. p.

konkrét törvényjavaslatot is tartalmazott.⁷ A szeptember 4-i tanácskozásán heves vita bontakozott ki a reverzálisok ügye körül. A püspökök és konzervatív politikai szövetségeseik az egyház jogát hangoztatták arra, hogy ilyen nyilatkozatot kérjen a protestáns féltől, az ellenzéki főrendek pedig annak törvénytelen voltát és az egyháznak a magánéletbe való beavatkozását hangoztatták. Sokáig Apponyi György beszéde határozta meg a felszólalásokat, aki törvényesnek minősítette az egyház eljárását, és javasolta, hogy az 1791/26. tc.-t változatlan formában tartsák fenn, sőt – az ellenzék törekvésével ellentétben – a múltban kiadott reverzálisokat mindenképp kötelező erejűnek minősítsék. Azon gyermekeket pedig, kik annak következtében katolikusnak kereszteltettek, felnőtt korukig továbbra is a katolikus egyházhoz tartozzanak.⁸ Amikor Batthyány szót kapott, egyes főrendek elmentmondásos magatartását kritizálta.⁹ (Teleki Sámuel gróf például törvénytelennek és igazságtalannak nevezte a reverzálisokat, ugyanakkor támogatta Apponyi javaslatát, igaz, Teleki László megszorításával együtt, aki ki akarta mondani, hogy a reverzálisok csak magán-szerződések lehetnek.¹⁰) Batthyány határozottan leszögezte, hogy a reverzálisok törvénytelenek, ha pedig azok, akkor azok semmiféle „kibékítéssel” nem törvényesíthetők a múltra és a jövőre nézve egyaránt. Amikor „egyenesen és kizárólag” az alsó tábla üzenetének elfogadása mellett voksolt, egyben az egyházpolitikai reform következetes végigvitelét, az egyházzal szembeni vitatkozás alternatíváját is magáévá tette. Másnap, szeptember 5-én a folytatódó vitában Széchenyi István Batthyáynak épp ezt az elszánt következetességét kritizálta: „in thesi kezét fogok öméltóságával, de a jelen esetben megvallom, hogy mégis egy különbözést látok, ti. azt, miszerint az, mi nem törvényes, azért még nem törvénytelen”.¹¹ Széchenyi Apponyi mellé állt, és az általa javasolt kompromisszumot támogatta. Hasonlóan nyilatkozott Teleki József gróf, Szabolcs vármegye főispánja is, aki a múltra nézve a reverzálisok eltörlését szorgalmazta, egyebekben az Apponyi szövegének elfogadását javasolta.¹² Maga Apponyi is reflektált az elhangzottakra, kimondatlanul az őt következetlenséggel illető Batthyány szavait is visszautasította.¹³ Batthyány csak Teleki Józsefhez intézte válaszát, és fenntartotta, hogy vitapartnere következetlen volt, az ellenzéki és a katolikus egyházi álláspont között értelmetlen kompromisszumot keres.¹⁴

⁷ Majláth, 1844. I. 248–264. p.

⁸ Majláth, 1846. II. 9–12. p.

⁹ Majláth, 1846. II. 33. p.

¹⁰ Majláth, 1846. II. 24–27., 32. p.

¹¹ Majláth, 1846. II. 48–50. p.

¹² Majláth, 1846. II. 61. p.

¹³ Majláth, 1846. II. 65–67. p.

¹⁴ Majláth, 1846. II. 74. p.

Ugyanakkor úgy vélte, „bizonyosan csak igen nagy honszeretete és hazafiúsága bírhatta” rá a főispánt ilyen hiba elkövetésére.

Szeptember 6-án a vallásváltoztatás (átmenet) kérdése került napirendre, Apponyi György ekkor is saját javaslattal állt elő, mely első-sorban a felekezeti hovatartozás – uralkodói, illetve állami szervek által lebonyolított – adminisztrációjával foglalkozott.¹⁵ (Konkrétan azt javasolta, hogy a vallásváltoztatás megtörténte előtt kelljen az uralkodónak bejelentést tenni, s csak legfelsőbb jóváhagyással történhessen meg az áttérés.) Batthyány ekkor nem szólt hozzá, másnap azonban ismét éles kritika alá vette a konzervatívok Apponyi által képviselt egyházpolitikáját. Hozzászólása¹⁶ egyben azt is megmutatta, hogy Batthyány az állam-egyház viszonyt nem önmagában álló kérdésnek tekinti, hanem szoros összefüggésben a polgári átalakulás általános ügyével. Apponyi indítványában „egy nehézséget” jelölt meg, nevezetesen, hogy a magyar alkotmányosságot képviselő vármegyék megkerülésével kívánta a vallásváltoztatással kapcsolatos ügyeket az uralkodó elé terjeszteni. „Alkotmányos kérdés forog itt fenn véleményem szerint – mondta –, s oly magyarázatát látom ismét a királyi felügyelési jognak, mely mellett nem maradhat épségben megyei rendszerünk.” Rámutatott arra, mennyire veszélyes a vallásügy kapcsán egy kivételből szabályt alkotni, melyet ha az országgyűlés elfogadna, a vármegyékkel szembeni bizalmatlanságot maga nyilvánítaná ki, önmagát (ezáltal a vármegyei képviseletre alapozott törvényhozást) gyengítve a kormányservekkel szemben: „municipalitásunk rovására ünnepelné a hatalom centralizációjának ügye egy új győzelmét”. Batthyány hangsúlyozta, hogy nem volna ellenére a vármegyrendszer átfogó reformja (érezve azon határozatok igazságtalanságát, „melyekben a tömeg szenvedélye játszá fő szerepét”), de a konzervatívok aktuális törekvéseit nem ilyen irányúnak, hanem ellenkezőleg: az alkotmányos intézmények megnyirbálásának tekintette. „Tagadom, hogy polgári biztosítást nyújthasson oly rend, mely az alkotmányos szabadság romján épül! Tagadom, hogy olyféle rendnek, mely csak alkotmányos szabadságunk mellett létezhet, fog még másképpen biztos támasza maradni, mihelyt mi magunk municípiumunkat többé annak nem valljuk! És azt állítom: hogy ámbár a közjólétnek gyümölcsét csak ott élvezhetni, hol minden egyén szabadságának egy részét a jó rend oltárára teszi le, mégis maga ellen hűtlen azon nemzet, mely rend utáni törekvéseiben nemzeti szabadsága tőkéhez mer nyúlni!” Szenvedélyes felszólalása végén – egyébként remek szónoki fogással – hallgatói megítélésére bízta, hogy elméleti fejtegetései milyen kapcsolatban állnak az

¹⁵ Majláth, 1846. II. 80–84. p.

¹⁶ Majláth, 1846. II. 131–132. p., idézi: Molnár, 1996. 82. p.; Molnár, 1998. 44. p.

által képviselt gyakorlattal, támaszkodik-e történelmi tapasztalatokra, illetve hogy ezek a tapasztalatok az aktuális helyzetben felhasználhatók-e. Határozottan kijelentette: „én szavazok a tekintetes karok és rendek izenetjére”, és név említése nélkül Széchenynek címzett bírálatot, mondván: bizonyára népszerűség-keresésnek fogja felszólalását tulajdonítani. Batthyány szerint „e tábla egy igen elmés tagja” megveti a politikai eszmék népszerűsítésének programját, de téved, mert – hangsúlyozottan hivatkozva – Wesselényi Miklóst idézte: „Trója falai talán most is állnának, ha népszerűséggel bírt volna Kasszandra”. Széchenyi azonnal magára is vette, és visszautasította Batthyány megjegyzését.¹⁷ Elismerte, hogy nem sokra tartja a népszerűséget, mert kétélű fegyvernek tartja, inkább elveihez akar hű maradni, és óva intette Batthyányt, nehogy saját bőrén kelljen tapasztalni a tömeg indulatait, mint az a „népszerű” Deák Ferencsel történt. (1843 áprilisában a felheccelt kisnemesi tömeg megbuktatta a követválasztáson.) „Ily népszerűségre, megvallom, semmit sem adok” – mondta. Utóbbi szavaival Teleki László is szembeszállt, mondván, hogy Deák bukását nem a népszerűségnek lehet tulajdonítani, éppen ellenkezőleg: „egyes személyeknek, kik magány érdekeik előmozdításának vágyától vezéreltetve [...] minden lehető eszközöket a legnemtelenebbekig fölhasználtak”.¹⁸ Deák most is a haza legnépszerűbb embere – jelentette ki, majd igyekezett visszaterelni a szót az áttéréssel kapcsolatos vitára. Apponyival szemben határozottan Batthyány mellé állt, kijelentve, hogy az elv elfogadása esetén „alkotmányunk ki lesz forgatva sarkából”, sőt a kormányzás is lehetetlenné válik, mert az elvet más egyházügyi területre is ki lehetne terjeszteni. (Például egy házasság törvényességének előzetes megállapítása is az uralkodó – pontosabban a kormánysszervek – dolga lenne stb.) A 9-én folytatódó vita bizonyítja, hogy Batthyány erőteljes felszólalásának komoly visszhangja volt, sokak figyelmét felhívta az egyházügyi törvény általános politikai vonatkozásaira. (Zichy Ottó gróf külön köszönetet szavazott neki „ezen elvnek alkotmányos szempontbóli jeles fejtegetéséért”.¹⁹) Még ugyanezen az ülésen a válaszok kérdése is szóba került. Az ellenzéki főrendek a házaspárok szabadságjogait értelemszerűen szélesíteni, az egyházi befolyást visszaszorítani akarták, a püspöki kar képviselői éppen ellenkezőleg. Az élesen szemben álló álláspontokra Batthyány ismét sokkal általánosabb érvényű, rá gyakran jellemző módon, csupán néhány mondatos hozzászólással reagált: „Véleményem szerint nem kisebb a zsarnokság ott, hol a más hitű arra kényszerítte-

¹⁷ Majláth, 1846. II. 132–133. p.

¹⁸ Majláth, 1846. II. 136–137. p.

¹⁹ Majláth, 1846. II. 154. p.

tik, hogy ő az idegen hit dogmáit tartsa meg, mint ott, hol ő a maga dogmáinak gyakorlatában eddig volt. Én pedig azt látom, hogy a jelen esetben protestáns atyánkfiai ezen zsarnokság alatt sinlődnek.”²⁰ Majd bejelentette, hogy ezúttal is az alsó tábla üzenetét pártolja változtatás nélkül.

Szeptember 12-én az egyik legfontosabb liberális egyházpolitikai alapelv, a felekezetek viszonyossága került előtérbe. A katolikus egyház privilegizált helyzetének megszüntetése és a bevett vallások jogegyenlőségének elve kapcsán Liptó megye főispánja, Majthényi Antal báró a törvények határozatlansága, kétértelmű megfogalmazásai ellen, a lehetséges kikapuk bezárása érdekében szólalt fel. Batthyány hozzá kapcsolódóan ismét az egyházpolitika általánosságaira, a polgári átalakulásban betöltött integráns szerepére utalt, illetve arra, hogy a szükséges reformokat – az érintett kiváltságosok ellenállása miatt – átfogó, állami szerepvállalással kell végrehajtani: „Nincsen reményem, hogy azt, úgy, mint látjuk, már most a törvényhozó test oly könnyen elfogadná a viszonyosság szent elvét. Hasonló ok hasonló következményt szül. A megyei nemesség el nem fogadja az adót, és ezen tábla el nem fogadja a viszonyosság elvét mindaddig, míg kénytelenítve nem lesz arra, mit az úristen adjon minél előbb.”²¹ A főrendi ellenzék vezére előrelátónak bizonyult, hiszen 1848-ban az áprilisi törvények szüntették meg a nemesség adómentességét, illetve kényszerítette a katolikus püspöki kart a felekezeti egyenjogúság tudomásul vételére. Ehhez szorosan kapcsolódott, hogy szeptember 16-i hozzászólásában szorgalmazta, hogy a felekezeti egyenjogúság elvét a görögkeleti vallásúakra is ugyanúgy terjesszék ki.²²

Szeptember 26-án, az egyre elmérgesedőbb egyházpolitikai vitára jellemző az az epizód, amikor az ellenzéki Pálffy József gróf már így fogalmazott: „Méltóztassanak az az egyházi rendnek érdemes tagjai tekintetbe venni, hogy nekik is, mint honunk többi polgártársainak, kötelességükben áll hazánk boldogságán munkálodni, nem pedig szofizmatikus okoskodások által a vallás ürügye alatt sérteni a törvényt.” Az elnöklő nádor ezt az egyházzal szembeni „becstelenítésnek” minősítve közbeszólt és rendreutasította Pálffyt, de ő kitarított álláspontja mellett. Batthyány ekkor szót kért és – mint mondta, anélkül, hogy az elnöki jogkörbe akarna avatkozni – védelmébe vette Pálffyt, sőt emlékeztette a nádort: korábban az alsó tábla ellenzékét vádolták „szofizmákkal”, vagyis azzal, hogy elméleti okoskodásokkal töltötték meg törvényjavaslatuk indoklását, és akkor nem élt elnöki

²⁰ Majláth, 1846. II. 177. p., vö. Molnár, 1996. 82. p.; Molnár, 1998. 44. p.

²¹ Majláth, 1846. II. 235. p.

²² Ld. erről: Molnár, 1996. 82. p.; Molnár, 1998. 44. p.

jogkörével.²³ „Ha ezen kiejtés a tekintetes rendek ellenében szabad, az szintűgy szabad a méltóságos klérus ellenében. Mi egyiknek szabad, másiknak is szabad legyen.” Majd immáron politikai színezettel fűzve tovább az elfogulatlan elnökséggel kapcsolatos gondolatát: „Mi azt követelhetjük, hogy a mi pártunkra ugyanazon gyakorlat alkalmaztassék, mi a másik pártnak szól.” József főherceg nádor értette is Batthyány éles célzását, és emlékeztette a jelenlévőket, hogy a korábbi országgyűléseken „a méltóságos főrendeknél nem voltak különböző pártok, csak egy részből állott ezen tábla, mely egyedül a haza javát tartá szem előtt”. Épp Batthyány tevékenységének volt köszönhető ugyanis a főrendi ellenzék létrejötte, melyet a nádor sajátosan a megosztottság súlyos jeleként aposztrofált, és reményét fejezte ki, hogy a „pártok” egybeolvadásával valamiféle idillikus politikai egység jöhet létre.

Batthyány Lajos egyházpolitikai nézeteinek legalaposabb összefoglalását a szeptember 28-i főrendi ülés első felszólalójaként adta.²⁴ Nem csupán a konkrét vallásügyi kérdés kapcsán fejtette ki álláspontját, hanem általában szólt az állam-egyház viszonyról, az elválasztás és az összefonódás politikai hátteréről. Az 1791. évi, a vegyes házasságok akadályoztatását tiltó 26. törvényről – a vármegyék liberális álláspontját visszhangozva – megállapította, hogy fél évszázadig nem voltak egyházpolitikai konfliktusok, mert az egyház betartotta a törvényt és az „adott szó szentségét”. A vihar abból fakadt, hogy „a magyar főpapság kedvezőknek vélte az időszaki körülményeket annak megszegésére”, vagyis a jogszabályokat és egyházi tevékenységét mindenkor hatalmi érdekeinek rendelte alá. Már beszéde elején rámutatott arra, hogy a katolikus egyház a magyarországi polgári átalakulást akadályozó bécsi udvar politikai szövetségese. (Mint mondta, a püspöki kar a vegyes házasságok megáldását tiltó intézkedést addig nem foganatosította, „míg biztos reménnyel nem számíthatott arra, hogy többet fog nyomni Bécsben az apostoli, mintsem az alkotmányos királyság”). Szükséges, hogy épp a hívő katolikusok ítéljék el a főpapok magatartását – fejtegette, mivel utóbbiak törvényszegésre és a lelkiismeretükkel szembeni állásfoglalásra bujtogatják az embereket. A magyar főpapság viszont nem a zsarnoksággal szembeszálló vértanúi példáját követi, hanem „előbb keres magának cimborát [ti. a bécsi kormányt], aztán pedig mentegeti tetteit, magyarázgatja a

²³ Főrendi napló, 1843. II. 50–51. p.; Majláth, 1846. II. 324–325. p.

²⁴ Főrendi napló, 1843. II. 77–78. p.; Majláth, 1846. II. 374–376. p. A beszédet újabban közölte: Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 72–74. p.; Batthyány Lajos. Szerk.: Erdődy Gábor. Bp., 1998. (Magyar Szabadelvűek.) 75–77. p.; vö. Molnár, 1996. 82–83. p.; Molnár, 1998. 44–45. p.

törvény szavait, különbözőzeti az akadályozás nemeit, [...] egy kormány büntársaságával keresik fel igazolásukat”. Batthyány nem rettent vissza szavainak súlyától, minden bizonnal tudatában volt annak, hogy tekintélyével nagyobb nyomatókat adhat a vármegyei ellenzék által képviselt radikális álláspontnak. Kifogásolta, hogy a püspöki kar egyetlen tagja sem volt hajlandó „úgy érteni a törvény szavait, mint érti azt majdnem az egész ország, és [...] akarja megvallani, miszerint az egyházi törvény kedvéért megszegte a polgárit”. Hangsúlyozta, hogy Magyarország „vegyes vallású ország”, vagyis az állam nem teheti meg, hogy egy felekezet érdekeit képviselje a többi ellenében, márpedig a katolikus egyház éppen ezt, kiváltságolt helyzetét kívánja fenntartani – a gunyorosan „annyifélet oltalma alá vevő úgynevezett alkotmányos kormány”-nak nevezett – bécsi udvarral kötött politikai szövetség útján. Éles szavait felváltva intézte a kormányzat és az egyház felé, előbbi – mint mondta – „fölmenté a papságot öntettei felelőssége felelősségétől és via facti eldönté a dolgot inye szerint, megfosztva így ismét a nemzetet kevés garanciái egyikétől, de szaporítva ismét eggyel a már számtalan sérelmek sorát”. Batthyány itt arról beszélt, hogy a püspöki kar küldötte, Lonovics József csanádi püspök 1841-ben római útján elérte, hogy XVI. Gergely pápa külön brevét intézzen Magyarországhoz (ebben elvben elfogadta a nem katolikus papok előtt kötetendő vegyes házasság lehetőségét, ugyanakkor továbbra is tiltotta a reverzális nélküli frigyek katolikus templomban történő megáldását – vagyis mindkét intézkedésével szembefordult a hatályos magyar törvényekkel), s Bécsben hozzájárultak a breve kihirdetéséhez. Ez súlyos sérelem volt a reformellenzék szemében, hiszen korábban a vármegyék épp arra kérték az uralkodót, hogy tiltsa el a papságot a törvényellenes és erkölcstelen magatartástól, ekkor azonban világossá vált, hogy a kormány az egyház érdekei mellé áll. „Avagy nem fosztatik-e meg a a nemzet és főképp annak katolikus része garanciái egyikétől – kérdezte hallgatóságát Batthyány – midőn az ország kénytelen túrni a papság azon rosszul fedett tanját, miszerint papi meggyőződésétől függeszti fel törvényeink iránti hódolatát? Vagy nem sérelem-e, ha place-tumát adja a kormány egy oly brevének, mely hazai törvényeink ellenére akadályoztatja a vegyes házasságokat?” Batthyány le is leplezte az egész breve ügyet: az 1791/26. tc. „torz magyarázatában” a kormány jóval többet lát, mint „diplomáciai ügyeskedést”, bár kétségtelen, hogy a katolikus egyház a római pápára hivatkozva próbálta ily módon kijátszani a hazai törvényhozást. Ismét élt a gúny szónoki eszkö-zével, amikor arról beszélt, hogy a „kormány roppant következetes-ségén mindnyájan annyira épülünk”, hiszen a katolikus egyház és a konzervatív államhatalom politikai szövetségéből ezek után az is ki-

telne, hogy ha Rómában minden vegyes házasságban élőt kiátkoznának, Bécsben akár ehhez is hozzájárulnának.

Majd ismét felhívta a figyelmet arra, hogy az egyházpolitikai kérdés jóval többet jelent, általános érvénnyel ágyazódik be a bécsi udvar és a reformkori Magyarország kapcsolatrendszerébe. A vallás-szabadságot biztosító 1606. évi bécsi, illetve 1645. évi linzi békékre utalva így fogalmazott: „Kiki bírálja meg, mit várhatna az akatolikus [= nem katolikus] egy ily kormánytól, mely efféle magyarázatokat divatoztatván, maholnap mindent kérdés alá vonathatna, s nem emlékezve annyi vérontásról, lábbal tapodhatna minden köteéseket és egy országnak legszentebb törvényeit?” Majd az állam-egyház összefonódásának fenntartásában érdekelt udvari politikát kritizálva így folytatta: „Katolika szimpátiájánál fogva szívesen megfelejtkezett ismét a kormány arról, miképp álláspontjának nem szabad Magyarország irányában tisztán katolikusnak lenni [...], s elmulasztva a papi ellentállásnak első szimptomáit illő szigorúsággal rendreutasítani.” A katolikus egyház iránti elfogultságot azért is veszélyesnek tartotta, mert a kormányzat eddigi lépéseivel akár további törvénysértésekre, illetve a felekezeti jogegyenlőséget erősítő lépésekre is bátorított. „Minthogy e bonyolódott ügynek rendbeszedését távul sem reménylhetem mostani kormányunktól, melynek – nézetem szerint – ehhez minden tulajdoni hibáznak, eleget véltem tenni köteleességemnek, midőn mind a papság, mind pedig a kormány ebbeli eljárását érdeme szerint rosszalottam.” A jövőt illetően pesszimista hangütéssel zárta szavait, a kormány és a katolikus egyház álláspontját végtelesen merevnek és a változásokban teljesen érdektelennek ítélve: „nem szeretek kérni attól, ki adni sem nem tud, sem nem akar”.²⁵ Utóbbi szavainak súlyát az elnöklő nádor is felismerte, rendre is utasította Batthyányt, felszólítva, hogy „jövendőre nagyobb ügyelettel legyen arra, mit fejedelmünk iránti helyzetünk megkíván, mert többet adott elő [...], melyek részint olyanok, melyekre nézve igen kívánatos lett volna, ha azok e helyen elő nem adattak volna”. Ennél világosabb jelzés a kortársak számára aligha kellett arra vonatkozóan, hogy Batthyány radikális véleményében világosan tapintott rá a magyar rendek és a kormányzat közötti viszony fontosságára, és abban – többek között – az egyházpolitikai kérdés megoldásának szükségességére. A főrendek tanácskozásában a liberálisoknak Batthyány beszéde fontos bátorítást adott, az őt követő Teleki László például hosszú és szenvedé-

²⁵ Megjegyezzük ugyanakkor, hogy az 1844/3. tc.-ben végül is az ellenzék jelentős részben elérte célját, hiszen az uralkodó végül – a vegyes házasságokból és az áttérések ügyéből fakadó újabb viták elkerülése céljából – hajlandó volt szentesíteni a vallásügyi törvényt. Más kérdés, hogy a katolikus püspöki kar még erre is merev elutasítással reagált.

lyes beszédben ostromozta a katolikus egyház törvénysértését, államilag támogatott felekezeti intoleranciáját, és ebben a mederben folyt a vita hosszan – kiegészítve az egyházi illetve konzervatív világi oldal által képviselt ellenérvekkel – még másnap, szeptember 29-én is.

A következő két napon a vallásügy egy másik fontos területe, az unitárius vallás Magyarországon bevett egyházzá való nyilvánítása volt a fő téma. Batthyány többször hozzászólt a nemcsak a vallásszabadság szélesítése, hanem Erdély és Magyarország uniójának ügye szempontjából is fontos kérdéshez. Először csak azért kért szót, hogy – korábban már megfigyelhető elveinek megfelelően – az egyházpolitikában a következetességre emlékeztessen. Az 1836/21. tc. rendelkezett a Partium Magyarországhoz csatolásáról, más kérdés, hogy ezt 1848-ig – a reformellenzék számára állandóan hangoztatott sérelemként – nem hajtották végre. Batthyány arra emlékeztetett, hogy ha az unitáriusok magyarországi egyenjogúsítását az országgyűlés károsnak vélte volna, nem alkották volna meg az említett törvényt, vagyis ezúttal sem lehet akadályozni.²⁶ Kicsit később Majthényi Antalnak, Liptó megye főispánjának egyik megjegyzésére reagált, aki azt mondta, hogy még a zsidó iratok között is előfordul olyan utalás, miszerint a keresztényeknek ártani kell. Batthyány arra figyelmeztetett, hogy ha van is ilyen utalás a Talmudban, az csak marginális jelentőségű, s „minden vallásnak vagnak kinövései, melyeket a felvilágosodott kor megszüntet”.²⁷ Megjegyzése mutatja, hogy a szóban forgó tárgy mellett is megragadta az alkalmat, hogy emlékeztessen: a vallási szélsőségeknek az azt képviselő felekezet egészével való azonosítása veszélyes és elfogadhatatlan. Reményét fejezte ki továbbá, hogy még azon az országgyűlésen szóba fog kerülni a zsidóság egyenjogúsításának ügye is.

Az országgyűlés vallásügyi vitáiban a későbbiekben már kevesebbszer szólalt fel, akkor is inkább valamely kapcsolódó kérdésben. 1843. október 31-én például a főrendek indítványozási joga mellett állt ki, szorgalmazva, hogy a főrendek is fogalmazhassák meg törvényjavaslataikat.²⁸ A vallásügyi törvény vitájának utolsó szakaszában inkább csak bejelentette a szavazatát, általában az alsó tábla üzenete, vagy valamely liberális szemléletű módosító indítvány mellett.²⁹ Mint horvátországi birtokos kért szót egy alkalommal, hogy hangsúlyozza: voltak olyanok, akik támogatták a protestánsok horvátországi letelepedését a többség ellenkezésével szemben.³⁰ Ugyan-

²⁶ Főrendi napló, 1843. II. 134. p.; vö. Molnár, 1996. 82. p.

²⁷ Főrendi napló, 1843. II. 137. p.

²⁸ Főrendi napló, 1843. II. 188. p.; idézi: Molnár, 1996. 82. p.

²⁹ Például 1844. június 19-én és 21-én. Főrendi napló, 1844. IV. 396. p.; V. köt. 33. p.

³⁰ Főrendi napló, 1844. V. köt. 36. p.

ezzel kapcsolatosan csatlakozott Teleki László szavaihoz, aki – Lonovics József csanádi püspökkel vitázva – állította, hogy a protestánsok vallásszabadságát biztosító 1606. évi bécsi békekötés hatálya Horvátországra is kiterjed. Batthyány is rámutatott, hogy azt a békét a protestánsok és a katolikusok kötötték, így a Magyar Királyságra és az ahhoz tartozó országokra vonatkozik.³¹ 1844. július 13-án, a sérelmek és kívánatok vitatása között merült fel Bereg vármegye 1841. évi panasza, amikor a cenzúra megtiltotta a vegyes házasságok ügyében készült határozatának kinyomtatását. Batthyány hosszú beszédben állt ki a megyei körlevelek előzetes cenzúrázása ellen, általában az előzetes könyvvizsgálat ellen, valamint a sajtószabadságért.³² Beszédének inkább csak apropóját adta a Bereg megyei sérelem, a többi főrend sokkal inkább a radikális Bereg megyei határozatot vitatta, mégis később többen visszatértek Batthyány szavaira. Egyet nem értését fejezte ki például Apponyi György és Andrassy György sárosi főispán is, akiknek Batthyány részletesebben válaszolt is, arra használva fel az alkalmat, hogy rámutasson: „ezen táblának állása precarius [= önkényes] már most a nemzet életében”.³³

1844–1847 között Batthyány figyelme és politikai energiái az ellenzéki pártalakulásra, a Védegyelet stb. által teremtett belpolitikai helyzetre koncentráálódtak, egyházpolitikai kérdésben vallott felfogásáról – pontosabban annak 1843–1844 utáni megváltozásáról – nem tudunk. Az utolsó rendi országgyűlésen Batthyány alig szólalt fel egyházpolitikai kérdésekben. Erőit sokkal inkább lekötötték az új polgári állam berendezkedésének egyes, fontosabb ügyei. Miniszterelnöki kinevezése után, az áprilisi törvények vitáiban néhány hozzászólása ugyanakkor arra utal, hogy következetesen és méltányosan kívánta az állam-egyház viszonyának átalakítását a modernizáció ügyéhez kapcsolni. A nagyobb horderejű vallási kérdésekben (például az 1848/20. tc. elfogadásában) más liberális politikusoké volt a kezdeményező szerep. 1848. március 18-án, a polgári átalakulás folyamatában nagy jelentőségű napon került sor a papi tized eltörlésére. Az alsó táblán a káptalani követek, a felső táblán a püspökök – félve az esetleges súlyosabb következményektől, a forradalmi helyzet kényszerének hatása alatt – egyaránt lemondtak a tizedről. Az esti órákban a főrendeknél tartott, feszült hangulatú ülésen a konzervatívok és a főpapok megpróbálták az intézkedés súlyának mérséklését is kieszközölni. Például a világi földesurak tizedbérletének kapcsán ki akarták terjesztetni a kárpótlás hatályát erre is. Batthyány megnyugtatólag igyekezett fel-

³¹ Főrendi napló, 1844. V. köt. 46. p.

³² Főrendi napló, 1844. V. köt. 220. p.

³³ Főrendi napló, 1844. V. köt. 226. p.

lépni, bár kormányának hatásköre még nem volt kijelölve, biztos volt abban, hogy a következő (népképviselési) országgyűlésen figyelembe fogják venni a felvetéseket, „melyek elintézése a népre nézve nagyon szükséges, [...] igen sok plébánia van, melynek jövedelme csak egyedül a dézsmából áll, ez intézkedés nélkül nem maradhat”. Személyes garanciát vállalt kormánya nevében arra, hogy a püspökök aggodalmait „rövid idő alatt tökéletesen meg fognak szüntetni”.³⁴ Batthyáynak a liberális reformhoz következetesen ragaszkodó (ezért az egyházzal politikai konfliktusokat is vállaló), ugyanakkor a kompromisszum útját kereső, és részletkérdésekben engedményekre is képes alkata mutatkozott meg, amikor Szécheny Antal – a tizeddel kapcsolatos kérdéseknek az általános kárpoztási eljárás keretében történő felvételére vonatkozó – indítványát elfogadta.³⁵ Az alsó táblának küldendő válasza ily érelemben történt elfogadása után Batthyány újólá kijelentette: „Megnyugtatásukra a méltóságos főrendeknek azt mondom, miszerint én is úgy értem, úgy fogom fel, s úgy fogom beváltani szavamot.” Ehhez az álláspontjához pedig a miniszterelnök akkor is ragaszkodott, amikor az alsó tábla újra megpróbálta a főrendek által e részletkérdésben módosított szöveget visszaállítani.³⁶

A független magyar kormány jogköréről szóló törvény vitájában az egyházi rend képviselői a felső tábla 1848. március 23-i ülésén vitatták a tervezet 6. pontját, melyben a király kegyúri jogainak korlátozását látták.³⁷ A paragrafus ugyanis azt mondta ki, hogy az uralkodó ezentúl a végrehajtó hatalmat – többek közt – egyházi ügyekben is kizárólag a kormány által fogja gyakorolni. A püspökök (főleg Lonovics József csanádi püspök) ebben a király főkegyúri jogainak átruházását látták, ezért tiltakoztak ellene. (Valójában arról volt szó, hogy a korábbi kormányservekben – kancellária, helytartótanács – az egyházi ügyekben a katolikus főpapságnak széles körű, személyes beavatkozási lehetősége volt.) Batthyány úgy vélte, a szöveg „szerkezete igen világos”, és a főpapok aggodalma teljesen alaptalan. A törvény egyházi ügyekben is az uralkodó és a kormány együttműködését szorgalmazza, vagyis „őfelségének minisztériuma csak őfelsége

³⁴ Felséges Első Ferdinánd osztrák császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. királya által Szabad Királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett Magyar-országgyűlésen a mélt.[óság]g[os] Fő Rendeknél tartott országos ülések naplója. Pozsonyban, 1848. (továbbiakban: Főrendi napló, 1848.) 344. p.; *A magyar egyházpolitika, 1847–1894*. Szerk.: Zeller Árpád. I. köt. Bp., 1894. (továbbiakban: Zeller, 1894.) 57–58. p.

³⁵ Főrendi napló, 1848. 352. p.; Zeller, 1894. 63. p.

³⁶ Zeller, 1894. 77–78. p.

³⁷ Főrendi napló, 1848. 395. p.; Zeller, 1894. 80–85. p.; *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetéri iratai*. Szerk.: Urbán Aladár. I–II. köt. Bp., 1999. (továbbiakban: Urbán, 1999.) I. 152–153. p. A következményekre ld. pl.: Uo. 209–210., 233. p.

nevében s az ő helybenhagyásával fogja kormányozni az országot, s tenni a kinevezéseket, s egyáltalában gyakorolni a neki delegált hatalmat”. A főpásztorok (Lonovics mellett Hám János szatmári, Ocskay Antal kassai és Rudnyánszky József besztercebányai püspökök) azonban nem nyugodtak meg, hangot adtak azon aggodalmuknak, hogy akár protestáns személy is lehet ezentúl vallás- és közoktatási miniszter, s egy ilyennek a katolikus egyház ügyeiben való intézkedését eleve elképzelhetetlennek tartották. Különösen aggódtak a főpapok kinevezése, vagyis abban a végrehajtó hatalom beleszólási lehetősége miatt, és szorgalmazták, hogy a törvény külön emelje ki: hogy a kormány leendő intézkedései a csak a katolikus egyház tanainak tiszteletben tartásával foganatosíthatók. Batthyány másodszer is igyekezett megnyugtatni a főpapokat, hogy leendő kormánya nem készül egyházellenes intézkedésekre, ami pedig a püspöki kinevezéseket illeti, azokat „őfelsége nem csupán saját ösztönéből nevezte ki” korábban sem, hanem a végrehajtó hatalom képviselőivel való egyeztetés nyomán. „Ezentúl is szintén így lesz – hangsúlyozta –, őfelségének az illető miniszter elő fogja terjeszteni vallásos ügyekben a dolgokat, s őfelsége bölcsessége szerint az előterjesztést el fogja fogadni, vagy nem.” Az április törvények vonatkozó passzusa változatlan maradt, Batthyány hatására a többség a katolikus egyház újabb – a kiváltságörzés tendenciáját őrizni akaró – próbálkozását hiúsította meg.

Kormányának hivatalba lépését követően az egyházpolitika ügyeit elsősorban Eötvös Józsefre és a kultusztárcára bízta, maga ritkán foglalt állást. (Az egyházaktól hozzá érkezett leveleket a miniszterelnökség rendszerint a vallás- és közoktatási minisztériumhoz továbbította megválaszolás céljából.³⁸) Batthyány 1848-as miniszterelnöki tevékenysége e téren is megfelelt a reformkorban megfogalmazott politikai irányvonalának, például a megüresedett püspöki székek betöltése tárgyában, a papság nemzetőri szolgálata vonatkozásában stb. Ugyanakkor a honvédelem szervezőjeként is számított arra, hogy a lelkészek, kik „közvetlen érintkezésben állnak a néppel”, segítenek megértetni a lakossággal a béke és a nyugalom fontosságát, a magyar kormány szándékait.³⁹

³⁸ Ld. pl.: *1848/49 és ami utána következett... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából.* Szerk.: Lakatos Andor – Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa, 2001. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 1.) 42. p.

³⁹ 1848. szeptember 20-i felhívását: Urbán, 1999. II. 1482. p.

„Ezen gyászünnepélynek kiválóan városi jelleggel kell bírnia..”

Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újratemetésének háttere

Background of the Repeated Funeral of Prime Minister Earl Lajos Batthyány in 1870

Repeated funeral of the martyr Prime Minister indicates the double-faced character of the era: He was given the act of shrine, which is deserved by all (namely: a marked grave), while in order to avoid any harm to the interests of power, moral tribute was not granted.

„Ilyen parancs fut szét a város népe közt, hogy eltemetni, sem siratni nem szabad, hagyják, heverjen ott megkönnyezetlenül.” (Szophoklész: Antigoné. Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

„Június 9-én tartatott meg a Barátok kriptájából¹ a forradalmi áldozat gróf Batthyány Lajos hamvainak a Kerepesi temetőbe nagy ünnepélyességű eltemetése.”² Ezekkel a szavakkal emlékezett meg az első magyar kormányfő újratemetéséről Nagy Iván³ 1870. évi naplójában. Ez a lakonikus tömörség jellemezte a miskolci Szűcs Sámuel⁴ naplóbejegyzését is: „Ezen hónapban ment végre Pesten, az 1849-ben kivégzett gróf Batthyány Lajos miniszterelnök hamvainak ünnepélyes eltakarítása.”⁵ Elsőre talán meglepően hat, hogy a két naplóíró milyen puritán visszafogottsággal hajtott fejet a későbbiekben a magyar történelmi emlékezetben oly kiemelt helyre emelt Batthyány Lajos megidézt emléke előtt. Ám ha kicsit alaposabban vesszük szemügyre az újratemetés körülményeit, legfőbbképpen pedig annak hátterét, mindjárt érthetőbbé válik a hangzatos jelzők később olyannyira megszozott használatának mellőzése. Az alábbiakban tehát Batthyány Lajos 1870. évi újratemetésének lényegi mozzanatait szándékozom felvázolni, jobbára az ünnepélyes aktust előidéző okokra, illetve az újratemetés körülményeit befolyásoló háttértényezőkre fókuszálva,

¹ A Ferenciek terén álló ferences templom.

² Nagy Iván naplója (*Visszaemlékezések*). Szerk.: Tyekviczka Árpád. Társ.szerk.: Andor Csaba. Balassagyarmat, 1998. (Nagy Iván Könyvek, 1.) 220.

³ Nagy Iván (1824–1898), történész, genealógus, az Akadémia tagja.

⁴ Szűcs Sámuel (1819–1889), 1848 előtt megyei hivatalokat viselt Borsodban, a szabadságharc után birtokán gazdálkodott, majd állami és megyei hivatalokat töltött be ismét.

⁵ Szűcs Sámuel naplói (1865–1889). S. a. r.: Kilián István. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2003. 43.

semmint magának az eseménynek az apró részleteit körüljárva,⁶ rámutatva arra, hogy egy kétségtől országos jelentőségű esemény miképp és miért vált formai kereteit tekintve állami helyett városi ünnepséggé.

A kivégzés

„Nincsen becstelenség és nincsen megcsúfolás, amit ne lát-nánk rajtunk teljesedni be.” (Szophoklész: Antigoné)

Gróf Batthyány Lajost – aki 1848. március 17-én elsőként kapott miniszterelnöki kinevezést Magyarországon⁷ – 1849. október 6-án, az aradi vértanú tábornokokkal egy napon végezték ki a pesti Újépület (Neugebäude) udvarán „por és golyó által”, azt követően, hogy a fogoly késsel elkövetett öngyilkossági kísérlete dugába dőlt. Batthyány azért próbálkozott meg életének kioltásával, hogy a megszegyenítő akasztást elkerülhesse. Erre végül nem került sor, az első magyar miniszterelnökkel sortűz végzett.⁸ Talán nem hiábavaló felidézni Johann Franz Kempen von Fichtenstamm⁹ altábornagynak, a kivégzés elrendelőjének érzéketlenséget tükröző szavait a történekekről: „Valahogy – még nem tudni, hogyan – egy kis tompa tör birtokába jutott, s ezzel a jobb álcsonat alatt megsértette a verőeret, ezáltal elvérzett volna. Miután a vérzést elállították, s minden akadályt sikerült megszüntetnem, este agyonlövettem. Nekem az ezekből az akadályokból adódó tárgyalások rossz érzést okoztak, ezt akárhogy igyekeztem is, nem tudtam lerázni.”¹⁰

⁶ Megtette ezt példás pontossággal: Stéfán Ildikó: Batthyány Lajos halála és temetése. *Sic Itur ad Astra*, 7. (1993) 2–4. sz. 6–17. és Urbán Aladár: Gróf Batthyány Lajos emlékezete. *Aetas*, 15. (2000) 1–2. sz. 132–158.

⁷ Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezése. Bécs, 1848. március 17. Magyar Országos Levéltár (= MOL) H 2. Az 1848–49-iki minisztériumi levéltár. Miniszterelnökség. Általános iratok. 1848. Nr. 208.

⁸ Talán nem teljesen ideillő, de mégis meglepően aktuális Heltai Jenő (1871–1957) egyik versének néhány sora. A költő által rímekbe szedett, maró gúnnyal megírt történet szerint az orosz cár ellen merényletet elkövető férfi kórházi ágyban haldoklik, ám: „Körötte gondos ápolónők / Nagy tömege sűrög-forog, / Metélik, varrják, operálják / Tudós, humánus orvosok. Végül a főorvos jelenti, / (Ez a bulletin, a mai:) / ”Hálisten, túl van a veszélyen, / már föl lehet akasztani.” Heltai Jenő: Orosz merénylet. *Heltai Jenő versei*. Vál.: GÁBOR GYÖRGY. Bp., 1983. 285.

⁹ Johann Franz Kempen von Fichtenstamm (1793–1863), katona, 1848-tól altábornagy, több hónapon át budai kerületi parancsnok, 1849-től Bécsben a csendőrség főfelügyelője, 1851-ben Bécs katonai kormányzója, 1855-től 1859-ig rendőrminiszter.

¹⁰ Kempen von Fichtenstamm, Johann Franz: Az ostorsuhogató. *Küzdelem, bukács, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjaiból*. Szerk. stb.: Tóth Gyula. Bp., 1978. 2. köt. 116.

Az Újépületben őrzött fogolytársak megdöbbenve értesültek előbb az ítéletről, majd a kivégzésről, amint azt számos visszaemlékezés is tanúsítja.¹¹ Hasonlóképp köztudott, hogy külföldön mekkora felháborodást keltett Batthyány és politikustársai (Csány László, Szacsvey Imre stb.) pesti, illetve a honvédtábornokok aradi kivégzése,¹² ugyanakkor igencsak jellemző, hogy Kempen mit írt naplójában erről: „Október 5. Batthyány Lajos ítéletének kihirdetése semmiféle szimpátiát nem keltett iránta: még rokona, Károlyi Lajos¹³ is ezt mondta, s a közvélemény élesebben ítélte el, mint a törvény.”¹⁴

A titkos temetés

„Te mernéd eltemetni őt, akit tilos?” (Szophoklész: Antigoné)

A holttest az ítélet végrehajtása után három órán át a helyszínen maradt a „szabályoknak” megfelelően, majd ezt követően szállították át a Rókus Kórház halottasházába, ahol az a sors várt volna rá, hogy a kórházban elhunyt nincstelenekkel egyetemben közös sírba vessék a Józsefvárosi temetőben.¹⁵ A földi maradványokról azonban az özvegy, Zichy Antónia grófnő¹⁶ megbízásából a Batthyány család orvosának, Hausmann Ferencnek¹⁷ kellett gondoskodnia, aki korántsem veszélytelen feladatát lelkiismeretesen látta el. Megbízataása ugyanis nem merült ki abban, hogy Batthyány holttestét végsőnek szánt nyughelyére kísérje. Szántóffy Antal¹⁸ józsefvárosi plébánossal együtt

¹¹ A visszaemlékezések közül példa gyanánt Földy Jánost (1811–1886) idézem, aki arra is rámutatott, hogy mennyire durva túlzás volt Batthyányt halálos ítélettel sújtani: „Leírhatatlan volt az általános megdöbbenés és rémület. Egy öreg társunk így szólt hozzánk: gróf Batthyányival, a béke emberével kezdődik az osztrák bosszú.” Földy János: *Olmütz kazamatáiban. Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjaiból*. Szerk. stb.: Tóth Gyula. Bp., 1978. 2. köt. 211.

¹² Csupán példaként idézném Szűcs Sámuel: „Irtóztató ingerültséget szült ezen barbarizmus, a bécsi lapok is megrótták érte az ausztriai kormányt, annyival inkább a külföldiek.” *Szűcs Sámuel naplója (1835–1864)*. S. a. r.: Kilián István. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2003. 261.

¹³ Károlyi Lajos gróf (1779–1865), Bécs iránt mindvégig lojális magatartást tanúsító nagybirtokos, testvére, Károlyi György gróf (1802–1877), Batthyány sógora volt. Utóbbi pesti palotájában – amely ma a Petőfi Irodalmi Múzeumnak ad otthon – fogatta el Julius von Haynau tábornok Batthyány Lajost, majd itt alakította ki saját főhadiszállását.

¹⁴ Kempen von Fichtenstamm, J. F.: i. m. 116.

¹⁵ M. Lovas Krisztina: *Titokban búcsúztatta Batthyányt a dualizmus elitje*. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=17592&page=2>

¹⁶ Zichy Antónia grófnő (1816–1888), Batthyány Lajos özvegye.

¹⁷ Hausmann Ferenc (1812–1876), homeopata orvos, egyetemi tanár.

¹⁸ Szántóffy (Ackermann) Antal (1813–1880), előbb budavári, majd 1846-tól józsefvárosi plébános, később lipótvárosi, majd újra budavári plébános, 1861-től esztergomi kanonok, idővel a központi papnevelő kormányzója, székesegyházi plébános.

ugyan a temetőbe vitték a kórházból a maradványokat, ám a temetésre nem került sor, mert a plébános úgymond nem találta „megfelelőnek” a sírgödrot. Utasítására a kórház kocsisa a holttestet tovább szállította a pesti ferences templomba.

Szántóffy erről a bátor akcióról az alábbiakat vetette papírra: „Miután színleg plébániám temetőjében sírt ásattam volna, Hausmann orvostudor és Bártfayné¹⁹ kíséretében esti 10 óra felé bérkocsiban megjelentem a rókusi kóroda kapuja előtt, mely egynehány perc múlva kinyílván, a boldogult miniszterelnök tetemeit egy egészen közönséges, mint nevezni szokták, létrásszekér vitte kifelé, mint rendelve volt, a józsefvárosi temetőbe. Hárman a fiákerben nyomban követők minden akadály nélkül, csak a vámháznál a katonai őrség vizsgálta a halottas kocsi tartalmát, míg végre a temetőbe érve, leszálltam a kocsirol, és mint a hely ura, színleltén kissé szigorúbb szavakban kifejezést adva tettettél elégedetlenségemnek az ásott sír nem elegendő mélysége s egyéb célszerűsége felett, ez ürügy alatt a halottas kocsinak megparancsoltam, hogy miután éjjel új ásás által a dolgon segíteni nem lehet, forduljon vissza, s hajtson, amerre parancsolni fogom. S így történt, hogy ismét a vámház mellett el – hol többé kérdőre sem vontak – egyenesen a Szent Ferenciek zárdája felé hajtattam, hol mintegy éjjel 11 óra felé érkezünk meg, s hol már vártak bennünket. Boldogult Dank Agáp²⁰ néhány csak öregebb páter kíséretében, kik a titokba be voltak avatva, égő fáklyákkal fogadott bennünket. A halottaskocsi hazarobogott, a holttetemek pedig a sírboltba vitettek, és egyházi szertartás mellett néhány atya és segédkező jelenlétében ünnepélyesen beszenteltettek.”²¹

Az önkényuralom évei alatt

„Hát városszerte meghirdetni rendelem, hogy eltemetni s megsíratni sem szabad.” (Szophoklész: Antigoné)

A szerény sírt a titkos temetést követően mindössze egy vörösmárvány tábla fedte, amelynek felirata ez volt: „1849-ben okt. 6-án az Úrban elhunyt G. B. L. Áldás és béke hamvaira.”²² Ezt a kőlapot be-

¹⁹ Mauks Josephine, Bártfay László (1797–1858), gróf Károlyi György titkárának felesége.

²⁰ Dank Agáp (1810–1870), a ferences rend pesti házfőnöke, 1860–1863 között tartományfőnöke, később fődefinitora. Emléktáblája ma is látható a Ferenciek terén álló templomban. Fejes Antal: *Egy beszédes márványtábla*. <http://pestiferences.ofm.hu/hirek/cikkek/2005gbl.html>

²¹ Idézi: Katona Tamás: Batthyány és az aradi vértanúk temetése. *História*, 11. (1989) 3. sz. 16–18.

²² Székely Imre: *Templomunk bemutatása*. <http://pestiferences.ofm.hu/templom/bemutat.html>

felé fordítva helyezték el, így a sírban nyugvó azonossága – legalábbis elvileg – rejtve maradt. A befalazott, jel nélküli üreg ma is látható a mellé helyezett kőtáblával együtt a templomban. A temetést követően Batthyány Lajos özvegye előbb Franciaországban, majd – számos más emigránshoz hasonlóan – Svájcban, közelebbről Genfben telepedett le gyermekeivel, ahogy azt Klapka György tábornok is megemlíttette emlékirataiban: „Míg ezek történtek vala, honfitársaim száma Genfben mindegyre gyarapodott. Gróf Batthyányné, a szerencsétlen Batthyány Lajos özvegye, gyermekeivel²³ együtt ideköltözött, s a gyönyörű Boissière-villát vette bérbe, hol mély gyászba merülve, gyermekei nevelésének élt.”²⁴

Maga az özvegy, Zichy Antónia grófnő ekképp emlékezett meg a ferences rend áldozatkészségéről: „... a rend akkori főnöke, dacára az uralkodó zsarnokság s kegyetlenségnek, félretevén minden félelmet, saját személyem kérésére hallgatván, megengedte az üdvözült hamvait örök nyugalomra tetetni.”²⁵ Be kell azonban látni, igen naiv elképzelésnek hat az, hogy Batthyány holttestének holléte nem került nyilvánosságra igen hamar és a hatalom ne tudott volna róla. Ma már persze nehéz lenne megmondani, hogy valóban sikerült-e megőriznie az érintetteknek az akció titkát, illetve ezzel párhuzamosan azt, hogy hol nyugszanak valójában a miniszterelnök maradványai, vagy pedig a hatalom egész egyszerűen csak elnézte, és hallgatólag tudomásul vette a történeteket, mivel nem akarta tovább élezni az egyébként is erősfelfojtott feszültséget? Itt és most ennek talán nincs is jelentősége, bár az a tény már önmagában erős kétségekre ad okot,²⁶ hogy az Aradon Batthyányival egy napon kivégzett honvédtábornok, Damjanich János²⁷ özvegye²⁸ minden évben október 6-án misét mondattott a forradalom és szabadságharc vértanúinak emlékére a templomban.²⁹

²³ Gróf Batthyány Amália/Emília (sz.: 1837), Ilona (sz.: 1842) és Elemér (sz.: 1846).

²⁴ Klapka György: *Emlékeimből*. A szöveget gondozta stb.: Katona Tamás. Bp., 1986. 353.

²⁵ Gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia grófnő levele Gamperl Alajoshoz, Pest város főpolgármesteréhez. Egyed, 1870. február 10. Budapesti Történeti Múzeum (= BTM) Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár (= Tknyt.) 14 056. 1–2.

²⁶ Vö.: „Batthyány kivégzésekor megfordult a halál és a temetés rendje: az előbbi publicitását követően a nyilvánosság elől elzárva csempészték a templomba (a temetést megtiltó és a gróftól jeltelen sírba eltemettetni kívánó osztrákok *állítólagos kijátszásának* története közismert).” Tóth Vilmos: A kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*, 7. (1999) 2. sz. – Kiemelés tőlem – K. Cs.

²⁷ Damjanich János (1804–1849), szerb határőrcsaládból származó katona, honvédtábornok, a 13 aradi vértanú egyike.

²⁸ Csernovics Emília (1819–1909), az 1862-ben létrehozott Magyar Gazdasszonyok Egyesületének elnöknője.

²⁹ M. Lovas K.: i. m.

1856-ban Zichy Antónia és gyermekei hazatértek svájci emigrációjukból, de nem Pesten, hanem vidéken, a Pápához közel eső, Veszprém vármegyei Dákán telepedtek le. Az özvegy a nyilvánosság előtt mindig gyászfátyollal mutatkozott, az őt övező tiszteletet kellőképp jellemzi Halász Imre³⁰ emlékezése: „Három évvel Batthyány temetése előtt, 1867. június 8-án, a koronázási nap estéjén fényárban úszott a főváros. Éjfélig bolyongtam az utcákon. Egy titokzatos nap glóriája sugározta be az akkor még nemigen nagyvárosias Budapestet. Minden ablak ki volt világítva. Csak egy előkelő úri lakásnak ablaksora volt sötét. Ki lehet az, aki tüntetni merészel a nemzet nagy öröme-nepén? E kérdés hangzott fel egy felháborodott csoportból. Egy korosabb úr odaszólt: azok özvegy gróf Batthyány Lajosné ablakai. A megilletődés hallgatása vonult végig az emberek arcán. [...] Ha igaz volna a régiék naiv hite, hogy éjfélnélkor a halottak néha felkelnek sírjaikból, akkor ezen az éjszakán egy szétroncsolt homlokú férfiú szellemárnya bizonyára ott lebegne hosszasan mélázva ama sötét ablakok előtt.”³¹

A kiegyezés után

„S temesd el illőn azt, ki már holtan hever.” (Szophoklész: Antigoné)

A Magyarországra visszatért özvegy többször ellátogatott férje sírjához, a hivatalos és méltó újratemetés kérdése azonban csak a kiegyezést követően jöhetett szóba. Ekkor viszont mind aktuálisabbá vált, hiszen Batthyány személye megkerülhetetlen volt a dualista államban, amelynek azonban egyszerre kellett lojálisnak lennie 1848–1849. forradalmi szellemiségéhez és az uralkodóhoz, I. Ferenc Józsefhez. A miniszterelnök emléke egyre nagyobb súllyal nehezedett a politikai élet szereplőire, mind világosabbá vált, hogy kivégzése nem „csupán” embertelenség, de súlyos politikai baklövés is volt. A forradalom és szabadságharc „főszerelői” közül azok, akik később a magyar nemzeti panteon kiemelt személyiségeivé lettek, élve vagy holtan szinte mind „meglelték a helyüket” az új rendszer kánonjában: Deák Ferenc a kiegyezés atyjaként az ország első számú szellemi/politikai tekintélye volt, Kossuth Lajos torinói emigrációjában a függetlenség és 1848 kikezdetlenségének szimbólumává lett,³² Széchenyi István gróf – a

³⁰ Halász Imre (1841–1918), újságíró, 1871-ben a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője.

³¹ Idézi: Katona T.: i. m. 17.

³² Vö.: „A századvég és századelő magyar közéletének ez a vonulata az ugyancsak historizált nemzeti függetlenségi küzdelmek vezetőiből, résztvevőiből, eredményeiből

legnagyobb magyar – a nemzet halottjaként³³ nyugodott immár évek óta. Batthyány Lajost azonban álszemérmes hallgatás övezte egészen addig, amíg annyira kínossá nem vált mindez, hogy valamit lépni kellett.

Az azonban, hogy a helyzet lassan mind tarthatatlanabbá vált, korántsem azt jelenti, hogy feloldása könnyű feladat lett volna. 1849-ben, Batthyány kivégzése idején ugyanaz az uralkodó ült a magyar trónon (igaz, nem épp törvényes viszonyok közepette, hiszen nem véletlenül került sor 1867-ben is I. Ferenc József megkoronázására), mint a kiegyezés évében. A magyar miniszterelnök posztját ekkor Batthyány hivatali utódjaként – harmadikként az ország történelmében – gróf Andrássy Gyula³⁴ töltötte be, akit 1848–1849. évi viselt dolgaiért ugyanazon király regnálásának kezdetén ítélték halálra, mint Batthyányt. Hogy az ítélet végrehajtására csupán in effigie került sor, az annak volt köszönhető, hogy Andrássynak lehetősége volt konstantinápolyi követként külföldön maradnia. A „dramatis personae” sora még hosszasan kígyózik, elég csak azt megemlíteni, hogy a Batthyány-kormány egykori miniszterei közül báró Eötvös József³⁵ Andrássy Gyula kormányában ugyanazt a tárcát irányította, mint 1848-ban a gróf vezette kabinetben, a kiegyezés atyja, a „haza bölcse”, azaz Deák Ferenc pedig igazságügy-minisztere volt 1848-ban az első magyar miniszterelnöknek.

Egy erőszakos halállal elhunyt politikus újratemetése olyan korban, amikor egykori ellenfelei és harcos-, valamint eszmetársai az adott állam vezetői pozícióit töltik be, nem lehetett más, mint politikai kérdés. Hogy a politika milyen mértékű szerepet játszott egy ilyen aktus esetében, azt megvilágítják Fejérváry Géza³⁶ miniszterelnöknek II. Rákóczi Ferenc 1906. évi újratemetése³⁷ kapcsán papírra

teremtett kultuszt, szakrális viszonyítási pontot. [...] Így történt ez 1848–49, a forradalom emlékével; s így történt ez a forradalom vezető államférfijával, az 1894-ben Torinóban elhunyt Kossuth Lajossal. Már emigrációjában kultusz tárgya lett – véleményére ellenben nem sokat adtak.” Gerő András: Volt egyszer egy Magyarország. Nagyság és dicsőség büvkörében. *Rubicon*, 6. (1996) 1–2. sz. 34.

³³ Vö.: „Az ember meghalt, de az élő Széchenyi története, az újkori magyar történelem talán leghatasosabb mítosza elindult hódító útjára.” Csorba László: A Hídember halála. Széchenyi István öngyilkossága, 1860. április 8. *Rubicon*, 13. (2002) 3. sz. 44.

³⁴ Andrássy Gyula, gróf, idősebb (1823–1890), 1848 előtt Zemplén vármegye országgyűlési követe és főispánja, 1848–1849-ben tiszt a forradalom és szabadságharc seeregében majd konstantinápolyi követ, emigrál, 1858-tól hazatér, 1867-től magyar miniszterelnök (és honvédelmi miniszter), 1871-től az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere 1879-ig.

³⁵ Eötvös József, báró (1813–1871), író, politikus, az Akadémia tagja, 1848 előtt a centralista ellenzék egyik vezetője, 1848-ban vallás- és nevelésügyi miniszter, 1849-ben Münchenbe emigrál, 1853-ban hazatér, 1867-től haláláig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

³⁶ Fejérváry Géza, báró (1833–1914), katona, 1884–1903 között honvédelmi miniszter majd az uralkodó testőrségének kapitánya, 1905–1906-ban miniszterelnök.

³⁷ Az újratemetés forrásai közül legújabban megjelent válogatás: *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez, (1873–1906)*. Szerk.: Halász Hajnal–Katona Csaba–Ólmosi Zoltán. Bp., 2004.

vetett sorai is: „Miótán végül a jelenlegi politikai viszonyok ezen ünnepély megtartására nézve nem éppen kedvezőknek jelezhetők,³⁸ s így egy ily nemzeti ünnep harmonikus, zavartalan lefolyásának első rangú politikai feltétele aligha van meg, mindezeknél fogva legcélszerűbbnek – úgy a gyakorlatilag helyes kivitel, mint politikailag a hazafias ügy érdekében állónak – tartanám, a szóban lévő ünnepélyt a jövő év tavaszára halasztani.”³⁹

Kitekintés: (újra)temetések a politika uszályában

„A holtat eltemetni meg nem engeded.” (Szophoklész: Antigoné)

A kérdés – léptékváltással tágabb értelmezési keretbe helyezve – tehát az volt, ami a Monarchia hajnalán oly sokszor, oly sok mindenhez kötődve várt választ: hogyan lehetséges egyszerre „hűségesnek” lenni a forradalom és szabadságharc szelleméhez és az azt leverő (és a véres megtorlásban kétségkívül felelős) uralkodóhoz?⁴⁰ Nem túlzás azt állítani, hogy a korszak egészét uraló kétarcúsághoz „méltó” félmegoldás született az újratemetés ügyében is – más nem nagyon születhetett. Nem volt ez szokatlan dolog, Batthyányián kívül több más (újra)temetés és temetés villantotta fel a Monarchia szellemiségének kétpólusú voltát. Nem feltétlen hiábavaló tehát kissé elidőzni ennél a kérdésnél, hiszen így nem az adott rendszerből és korból kiragadva, hanem folyamatában lehet érzékelni és így értékelni az első magyar miniszterelnök újratemetésének hátterét.

Előjáróban Güntner Péter véleményét idézném: „1867 után mind a politikai, mind a művészeti és irodalmi élet kiemelkedő szereplőinek temetése az adott év egyik legfontosabb eseményévé vált. Batthyány Lajos temetése mellett többek között Deák Ferenc (1876), Andrássy Gyula (1890), Klapka György (1892), Kossuth Lajos (1894),

³⁸ Kiemelés tőlem – K. Cs.

³⁹ Fejérváry Géza miniszterelnök felterjesztése Ferenc Józsefhez. Bp., 1905. július 21. MOL K 26 1867-1944 közötti központi kormányzati, bírósági és ügyészségi szervek iratai. Miniszterelnöki levéltár. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok (= K 26) 1906-XLI-86 (III)-1905-134-3035. 142.

⁴⁰ Vö.: „Ferenc József személyes felelősségét legfeljebb az életében megjelent apologetikus íráások tagadták. Azzal mentegették, hogy fiatal és tapasztalatlan volt, hogy félreértés történt nemzet és uralkodó között, hogy olyan gonosz és tehetségtelen emberek szedték rá, mint a vámpír Schwarzenberg és az aberráns Haynau. Pedig nem így volt. Ferenc József mindenkor fenntartás nélkül vállalta 1849-es tetteit, az erkölcsi felelősséget a forradalom megtorlásáért. [...] Nem ütközött meggyőződésével, kedvével, hajlamával Schwarzenberg kérlelhetetlensége.” Somogyi Éva: Ferenc József és magyar alattvalói. *Rubicon*, 6. (1995) 10. sz. 14.

Arany János (1882), Munkácsy Mihály (1900), Jókai Mór (1904), Mikszáth Kálmán (1910) és Lechner Ödön (1914) temetési szertartása emelhető ki. A legnagyobb temetések kivétel nélkül Budapesten zajlottak le, meghatározott menetrend szerint. A meneteknek előre kijelölt néhány kilométeres útvonala volt. A temetések még grandiózusabbá válásában legtöbbször a kormány és más politikai csoportosulások is szerepet játszottak.”⁴¹

Gyakran idézik különféle emlékművekkel, köztéri szobrokkal kapcsolatosan, hogy ezek esetében figyelembe kell venni azt a sajátos kettős fénytörést, amely egyszerre világítja meg a megidézett személy vagy esemény korát (természetesen valamilyen konkrét értelmezéssel egybefonódva – ez indokolja a megalkotását), illetve azt a kort, amelyben maga az emlékmű keletkezik, ily módon teremtve meg a párhuzamot a múlt és jelen között. Ez teljességgel igaz az olyan események esetében is, mint amilyen egy-egy ismert történeti személy újratemetése. A 20. század végéről két fontos magyarországi példát lehet említeni: Nagy Imrét 1989-ből és Horthy Miklósét 1993-ból, de lehetne említeni Rajk László 1956. évi újratemetését is. Emellett aligha véletlen, hogy a 2006-ban elhunyt világhírű magyar labdarúgó, Puskás Ferenc grandiózus – és méltatlannak minősített vitákat is kiváltó – temetése kapcsán is megidéztek a 19. század híres (újra)temetéseit, köztük épp Batthyányé is: „„A nagy politikustemetések – és egyben nagy újratemetések – sorát az 1870-ben majdnem végső nyughelyére, a Kerepesi temető egy márványüregébe helyezett Batthyány Lajos nyitotta.”⁴²

A kettős idősíkra vonatkozó fentebbi gondolatot tovább lehet árnyalni, hiszen gyakorta nem a megidézett múltról árulkodik egy-egy ilyen látványos esemény, hanem nagyon erőteljesen, már-már kizárólagosan az adott kornak a múlthoz fűződő viszonyáról (lásd fent az értelmezési keretről írtakat). Batthyány Lajos gróf újratemetése jó példa erre, ahol – meglátásom szerint – ezek az arányok igen erőteljesen eltolódtak és sokkal inkább ez utóbbi szempont érvényesült a gróf valós emberi és politikai alakjának, horribile dictu szellemi örökségének megidézése helyett. Vagyis a legfőbb mérce a politikai viszonyrendszer volt, nem az elhunytak járó végtisztessége.

Ferenc József, akinek csökönyös ellenzése (érzékenysége?) egyik fő akadálya volt Batthyány rehabilitációval is párosuló újratemetésnek, valamivel később, 1894-ben beleegyezett egy számára talán még

⁴¹ Güntner Péter: Soproni temetkezések a századfordulón – státus és vagyon összefüggései a hagyatékok tükrében. *Fons*, 6. (1999) 1–2. sz. 180–181.

⁴² Tóth-Szenesi Attila: *Hősök, bölcsek, mártírok temetését idézheti Puskás Ferencé*. <http://index.hu/politika/belfold/nagytem1206/>

kínosabb „procedúra” végrehajtásába, abba, hogy a Torinóban meghalt Kossuth Lajost Budapesten helyezték örök nyugalomra. Ugyanakkor az uralkodó egy bizonyos ponton túl nagyon is merevnek bizonyult: „Kossuth Lajos halála hatalmas belpolitikai vihart kavart, mert Ferenc József hajthatatlansága miatt a temetés napján nem rendeltek el nemzeti gyászt, a temetésen pedig uralkodói utasításra a kormány és a köztisztviselők hivatalosan nem jelenhettek meg. Így Wekerle Sándor miniszterelnök kezdeményezésére a temetést nem az állam, hanem a főváros rendezte meg. A nemzeti gyász el nem rendelése zavargásokat váltott ki, a tüntetők a fekete zászlót ki nem tűző középületek ablakait több esetben betörték.”⁴³

A király még ahhoz sem járult hozzá, hogy Torinóból Budapestre Fiume érintésével szállítsák a halottat. Indokul azt hozta fel, hogy a német császári pár épp Abbáziában nyaral, így igen nagy tapintatlanság lenne Horvátországot érinteni. Gerő András értékelése szerint: „Ferenc József nem csak az ellentét szerepjátékából adódó magatartáshoz ragaszkodott. Itt túlléphet saját addigi határain. Mérhetetlenül kicsinyes reakciója arról szól: nem csak tagadta, gyűlölte is Kossuthot. A politikai viszony személyessé vált.”⁴⁴

Ferenc József akkor volt képes valamelyest felülemelkedni korlátjain, amikor személyes/kortársi viszony nem terhelte meg azzal kapcsolatos álláspontját/érzéseit, akit (újra)temettek. 1906-ban II. Rákóczi Ferenc esetében ez így volt, de nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a Rákóczi-szabadságharc után akkor már két évszázad telt el, ráadásul akkor már Ferenc József mögött volt mind Batthyány, mind Kossuth újratemetése. Rákóczi hazahozatalának ügye évtizedek óta húzódozott, amikor végre megszületett a királyi engedély. Érdeemes idézni az uralkodónak Tisza István⁴⁵ miniszterelnökhöz intézett utasítását: „A magyar történelem kiváló alakjai közül egyedül II. Rákóczi Ferenc hamvai nyugszanak idegen földben, s e hamvak hazaszállítása a nemzetnek ismételten kifejezett közóhaját képezi. Hála legyen érte az isteni gondviselésnek, azok az ellentétek és félreértések, amelyek súlyosan nehezédtek elődeinkre hosszú századokon át, ma már egy végképp letűnt korszak történelmi emlékeit képezik.”⁴⁶

Vagyis Ferenc József maga is hangoztatta, hogy Rákóczi az idők távlatában immár nem politikus, hanem történelmi személyiség. En-

⁴³ Güntner P.: i. m. 181.

⁴⁴ Gerő András: Kossuth Lajos és Ferenc József. *Rubicon*, 13. (2002) 8. sz. 52.

⁴⁵ Tisza István, gróf (1861–1918), politikus, az Akadémia tagja, 1886-tól képviselő, 1903–1905 között miniszterelnök, 1912-től a képviselőház elnöke, 1913–1917 között ismét miniszterelnök.

⁴⁶ Ferenc József II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalát elrendelő leirata. Bécs, 1904. április 18. MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885. 98.

nek jegyében önmagához mért viszonylagos nagyvonalúsága abban is kifejezésre jutott, hogy a fejedelmet Batthyányival ellentétben – hivatalos rehabilitáció is megillette. Az 1715. évi 49. tc. ekképp fogalmazott Rákócziról és emigráns társairól: „mindazokat, kik [...] jelenleg is távol vannak [...] mint törvényes királyuknak s a hazának nyilvános ellenségeit, és mint árulókat s az igaz szabadság felforgatóit, a jelen határozat erejével összesen és egyenként törvényesen száműzöttek, s az érdemelt törvényes büntetés rájuk szabása végett mindenütt üldözendőknek s elfogatandóknak, összes ingó és ingatlan javaikat pedig a királyi kincstár részére elkobzandónak nyilvánítják és jelentik ki.” Amikor az országgyűlés 1906. október 23-án megszavazta a Rákóczi és társai hamvainak hazahozataláról szóló törvényjavaslatot – amely a fent idézett törvény 2. és 3. §-ait eltörölte –, az uralkodó 24-én szentesítette azt. Rákóczi azonban nem az első magyar miniszterelnök volt, hanem egy két évszázaddal korábbi rendi/függetlenségi mozgalom vezetője...

A döntés és a kivitelezés: háttértényezők

„Ne bizd ezt másra, menj hát és tedd meg magad.” (Szophoklész: Antigoné)

Visszatérve a konkrét esetre: Batthyány újratemetése komoly akadályt támasztott a már felsoroltakon kívül a rehabilitációval szemben az, hogy a miniszterelnököt az ítéletben felségsértésben találták vétkesnek.⁴⁷ Ezt súlyosbította az a szokatlan élenkség, amivel már kevéssel a kivégzést követően a hatalom kiállt ítéletének jogossága mellett a megdöbbentő hírre felháborodott nyugati közvélemény⁴⁸ előtt: pl. Anton Schmerling⁴⁹ igazságügy-miniszter a Wiener Zeitungban jelentetett meg egy, az ítéletet „magyarázó” írást.⁵⁰ Ezeket nem lehetett meg nem történné tenni, így csupán egy másik út volt járható: az uralkodó és a kormány hallgatólagos jóváhagyásával, ám aktív részvétele nélkül kellett Batthyány Lajost exhumálni, majd pedig új, immár nyilvános sírhelyén végső nyugalomba helyezni.

⁴⁷ Stéfán I.: i. m. 6.

⁴⁸ A történetek visszhangja az egyébként érzéketlen Kempen von Fichtenstammnak is feltűnt: „Október 13. Az újságok dühöngenek Batthyány kivégzése miatt. Mit szólnak majd a tizenhárom aradi tábornok kivégzéséhez?” Kempen von Fichtenstamm, J. F.: i. m. 117.

⁴⁹ Anton Schmerling (1805–1893), 1849–1851 között osztrák igazságügy-miniszter, 1860–1865-ben államminiszter.

⁵⁰ Urbán A.: i. m. 132–133.

Ehhez az áttételes megoldáshoz Pest városa kínálta a kulcsot: az a döntés született, hogy hivatalosan a város temetési újra a miniszterelnököt. Arról azonban, amire később sor került, ti., hogy a kormány hivatalosan semmilyen szinten nem képviselteti magát, ekkor még korántsem esett szó, hiszen nyilvánvaló volt, hogy országos jelentőségű eseményről van szó, ha nem is államiról.⁵¹ A főpolgármester maga is úgy fogalmazott, hogy „az országhoz méltó dísszel és ünnepéllyel”⁵² kell a szertartást véghezvinni.

A háttérben megbúvó kormányzati beleegyezés jele volt az is, hogy a kormányhoz közel álló Pesti Napló indított gyűjtést még 1869 végén Batthyány síremlékére, ami értelemszerűen a kihantolás és újratemetés gondolatát is felvetette.⁵³ Az sem véletlen, hogy az eredeti elképzelések szerint a magyar katolikus egyház feje, az esztergomi hercegprímás celebrálta volna a gyászszertartást az először elkészített tervezet 3. pontja szerint.⁵⁴ Ugyancsak érdemes idézni ennek a tervezetnek a 4. pontját, hiszen eszerint „hatóságilag meghívandók lennének [...] a törvényhozás mindkét háza, a minisztérium.”⁵⁵ Sőt, az a 7/h pont szerint az ország képviselői és a felsőház tagjai is részt vennének a temetési menetben, a 7/i pont szerint pedig a miniszterek is.⁵⁶ Ebből – és ennek komoly jelentősége van – azonban semmi nem valósult meg, pedig a nekik szánt meghívólevél meglehetősen határozottan fogalmazott, amikor arra célzott, hogy valamennyi meghívott az újratemetés rangját „saját magas személye által [...] emelni, ennek meg nem történhetése esetén pedig [...] egy helyettest nevezni s bennünket kegyet határozatáról mielőbb értesíteni kegyeskedjék.”⁵⁷

Gondot okozott a megfelelő indoklás is: hiszen ha nincsen rehabilitáció, akkor vajon mi az az ok, ami miatt meg kell bolygatni az éveken át érintetlen sírt? Meglehetősen átlátszó indokot sikerült felhozni: megjelent egy általános szabályrendelet,⁵⁸ amely szerint egészségügyi okok miatt „a városunkban létező összes szentegyházak sírboltjába való temetkezés megszüntetett.”⁵⁹ Erre hivatkozva

⁵¹ Kiemelések tőlem – K. Cs.

⁵² Gamperl Alajos, Pest főpolgármesterének feljegyzése Batthyány Lajos újratemetéséről. Pest, 1870. február 3. BFL ??? IV. 1303. XI. 56/1870. 11.

⁵³ Stéfán I.: i. m. 9.

⁵⁴ Királyi Pál tervezete Batthyány Lajos holttestének áthelyezéséről. H. n., d. n. [Pest, 1870 eleje]. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 21.

⁵⁵ Királyi Pál tervezete Batthyány Lajos holttestének áthelyezéséről. H. n., d. n. [Pest, 1870 eleje]. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 21–22.

⁵⁶ Királyi Pál tervezete Batthyány Lajos holttestének áthelyezéséről. H. n., d. n. [Pest, 1870 eleje]. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 22.

⁵⁷ A Batthyány Lajos újratemetésére meghívandók számára írt levéltérvezet. H. n., d. n. [Pest, 1870 áprilisa] BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 55–56.

⁵⁸ Az 1870. évi 2743. sz. határozatot.

⁵⁹ Gamperl Alajos, Pest főpolgármesterének feljegyzése Batthyány Lajos újratemetéséről. Pest, 1870. február 3. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 10.

fogadta el Pest városánál 1870. január 21-én „a közgyűlés osztatlan helyesléssel” e javaslatot: „Nehogy a sírboltok megrendelt elzáratásával a nagy halottat megillető kegyeletes emlék feledékenységbe menjen, kívánatos lenne, hogy a városi hatóság néhai Batthyány Lajos holttetemeinek a kerepesi köztemetőben leendő méltó és ünnepélyes elhelyezése iránt intézkedést tétessék.”⁶⁰

Az eseménysor lebonyolítására annak rendje és módja szerint bizottságot állított a város,⁶¹ amelynek élére az újratemetés egyik legfőbb szorgalmazója, Királyi Pál,⁶² Pest város főjegyzője került. Királyi szívügyének tekintette a feladatot, ő volt az, aki már 1869 utolsó napjaiban kezdeményezte, hogy induljon gyűjtés a volt miniszterelnök síremlékének felállítására.⁶³ Nyilvánvaló volt azonban, hogy Pest városa nem cselekedhet a család, vagyis az özvegy, Zichy Antónia grófnő és az időközben felnőtt fiú, gróf Batthyány Elemér⁶⁴ beleegyezése nélkül, ezért Pest polgármestere levélben fordult a kivégzett miniszterelnök hátramaradott családtagjaihoz.

Zichy Antónia udvarias levélben válaszolt a hivatalos megkeresésre, kifejezve mindenekelőtt, hogy a tisztelet, amely „Pest városi tisztelt hatóság részéről nyilvánított, enyhíti némileg szomorú sorsa feletti”⁶⁵ bánatát. „Pest városi hatóság és a közönség kívánságának engedve” beleegyezését adta a holttest exhumálásához és újratemetéséhez. Ugyanakkor azonban, mint az várható volt, feltételeket is szabott: „... a város hatósága magát fiammal, Batthyány Elemérral érintkezésbe tegye, a kegyeletteljes szándokának mi módoni kiviteléről; amit azon okból is óhajtunk, hogy részünkről a temetőbeni illő hely megszerzéséről gondoskodhassunk. Úgy szinte az ünnepélyes temetésnek kitűzött idejéről jókor értesülve legyünk, miután a gyászünnepélyben mind én magam, mind az üdvözült családja rész venni kívánunk.”⁶⁶

⁶⁰ Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV. 1302. Pest város tanácsának közgyűlési jegyzőkönyvei (= IV. 1302) 1870/2743. 64.

⁶¹ Tagjai voltak: Királyi Pál elnök, Sztupa György, Tavaszgy Endre, Széher Mihály, Seregi Józsa és Masztl Mór. BFL IV. 1302. 1870/2743. 65. Közülük Sztulpa György később a Batthyány mauzóleum emlékbizottmányának pénztárosi pozícióját töltötte be.

⁶² Királyi Pál József (1818–1892), 1848 előtt a *Jelenkor* munkatársa, majd szerkesztője, a szabadságharcban való részvétele miatt 1856-ig az osztrák seregben szolgált, 1854–1860 között a *Pesti Napló* szerkesztője, 1861-től Pest város főjegyzője, több ízben országgyűlési képviselő.

⁶³ Leho: 200 éve született gróf Batthyány Lajos – kezdődik a Batthyány-émlékév. <http://www.papiruszportal.hu/site/?lang=1&f=&p=47&n=1329>

⁶⁴ Batthyány Elemér gróf (1846–1932), a kiegyezés után huszárhadnagy, lőtegyésztő, utazó.

⁶⁵ Gróf Batthyány Lajosné gróf Zichy Antónia levele Gamperl Alajoshoz, Pest város főpolgármesteréhez. Egyed, 1870. február 10. BTM Tknyt. 14 056 ???

⁶⁶ Gróf Batthyány Lajosné gróf Zichy Antónia levele Gamperl Alajoshoz, Pest város főpolgármesteréhez. Egyed, 1870. február 10. BTM Tknyt. 14 056 ???

Az exhumálásra és az azonosításra⁶⁷ 1870. március 29-én a bizottság úgy kerített sort, hogy azon jelen volt Batthyány Elemér is.⁶⁸ A temetés előtt két nappal, június 7-én a rendezőbizottság Királyi Pállal az élén meglátogatta Zichy Antóniát és átadták neki a férje holttestét rejtő új érckoporsó kulcsát, majd másnap ebben a koporsóban addigi nyughelyén, a ferences templomban ravatalozták fel Batthyány Lajos gróf maradványait.⁶⁹

Mire azonban ezekre az eseményekre sor került, már szó sem volt arról, hogy a kormány vagy az országgyűlés bármilyen szinten hivatalosan képviseltesse magát: az eredeti tervek oly mértékig „szelídültek”, hogy immár a temetési menetben sem szántak szerepet a kormánytagoknak. Sőt az az elképzelés is az enyészete lett, hogy az esztergomi primásérek, Simor János⁷⁰ celebrálja a gyászszertartást. Nem lehetetlen, hogy halogató taktika húzódnak meg a háttérben: Pest május 24-én kénytelen volt levéllel fordulni hozzá, hiszen – „legnagyobb megütközésünkre” – még csak választ sem kaptak Esztergomból a korábban megküldött felkérésükre...⁷¹ Pár nappal később, 27-én kelt az a levél, amelyben azt az értesítést kapták, hogy a magyar katolikus egyház fejét épp Rómába szólította a kötelesség, ezért Szabó József püspököt kéri fel, hogy helyettesítse.⁷²

Az újratemetés

„Szólj hát, a temetésen résztvettél te is, vagy hogy nem is tudtad, megesküszöl rá?” (Szophoklész: Antigoné)

Az újratemetésre 1870. június 9-én került sor. A részletes menetrendről a Királyi Pál-féle bizottság egy kétnyelvű (magyar és német), nyomtatott programot is kiadott.⁷³ Ebből egyebek között kiderült az

⁶⁷ Flór Ferenc tiszti főorvos feljegyzése Batthyány Lajos holttestének azonosításáról. Pest, 1870. március 29. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 45–46.

⁶⁸ Jegyzőkönyv Batthyány Lajos holttestének exhumálásáról. Pest, 1870. március 29. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 37–44.

⁶⁹ A jegyzőkönyvben nem mulasztották el rögzíteni, hogy Batthyány Elemér ezúttal nem volt jelen. Jegyzőkönyv Batthyány Lajos holttestének új koporsóba helyezéséről. Pest, 1870. június 7. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 364.

⁷⁰ Simor János (1813–1891), az Akadémia tagja, 1844-től hercegprímási titkár, később székesfehérvári kanonok, 1857-től győri püspök, 1867-től esztergomi érsek, hercegprímás, 1873-tól bíboros.

⁷¹ Pest város előjáróságának levele Simor János esztergomi hercegprímáshoz. Pest, 1870. május 24. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 52.

⁷² Durguth József érseki általános helynök levele Pest város előjáróságához. Esztergom, 1870. május 27. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 248.

⁷³ Gróf Batthyány Lajos hamvainak a Ferencziek sírboltjából a pesti kerepesi úton levő köztemetőbe leendő ünnepélyes áthelyezésére vonatkozó menetterv / Programm für

is, hogy hivatalosan kik vettek részt a temetési szertartáson – legfőbbséggel pedig az, hogy *kik nem*. A menetet a városi őrmester nyitotta meg Pest huszáraival, őket a céhek, a temetkezési egyletek, a kereskedő testületek és „egyéb pesti polgárok” követték, majd lovas bandérium, a különféle törvényhatóságok küldöttei, az egyetemi hallgatók, az Akadémia, az egyetemek vezetői, a központi hatóságok delegáltjai, az egyházi személyek és a városi hatóság következtek, ez utóbbi élén a pesti főbíró és főpolgármester haladt. Őket zenészek követték, majd a hamvakat vivő gyászkocsi, amelyet a gyászszertartást végző egyházi személyek kísértek, 24 kivont karddal szolgáló, illetve 100, kezében fáklyát tartó pesti polgárral, akik Batthyány özvegyét és gyermekeit, illetve a kocsit vették körül. A menetet városi huszárok zárták le.

A város, illetve a család szerepét nagyon komolyan kihangsúlyozták.⁷⁴ Ez nyilvánult meg pl. abban, hogy a hamvakat a városi főjegyző, Barna Zsigmond⁷⁵ vette át a temetőben, illetve, hogy a „ravatal közelébe eső főhely a nagy halott özvegyének és a család tagjainak tartatik fent.”⁷⁶ Azt, hogy a város mennyire fontosnak tartotta kellően kidomborítani a saját szerepét (egyébiránt teljes joggal), azt jelzi, hogy a tanácsi közgyűlésen Gamperl Alajos⁷⁷ helyettes főpolgármester felszólalt június 8-án, azaz egy nappal a temetés előtt, hogy a képviselők minél többen legyenek jelen másnap.⁷⁸

A temetés a tervek szerint, teljes rendben zajlott le, részben a főváros közönsége, részben pedig a nagyszámú vidékről érkezett gyászoló révén óriási tömeg⁷⁹ kísérte utolsó útjára az első magyar mi-

die feierliche Uebertragung der irdischen Ueberreste des weiland Grafen Ludwig Batthyány aus der Gruft der Franziskaner-Kirche nach dem allgemeinen Friedhofe an der Kerepesser-Strasse. BTM Tknyt. 14 867. ???

⁷⁴ „Ezen gyászünnepélynek kiválóan városi jelleggel kell bírnia, az azzal járó költségeket szintén a hatóság fizeti” BFL IV. 1302. 1870/8549. 161. A költségeket csakugyan a város állta, hiszen a néhai miniszterelnök teste „ünnepélyes áthelyezésének kegyeletes munkáját sajátjává tévén, innét önként következik, hogy az azzal járó költségeket szintén városi hatóságunk viselendi, sőt a bizottmány nézete szerint a hatósági tekintély bántatnék meg, ha a kiadások terhét bárkivel is megosztaná.” Király Pál bizottmányi elnök feljegyzése Pest város közgyűléséhez. Pest, 1870. február 27. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 14.

⁷⁵ Barna Zsigmond (1828–1883, ügyvéd, Pest városa főjegyzője, majd tanácsosa.

⁷⁶ Gróf Batthyány Lajos hamvainak a Ferencziek sírboltjából a pesti kerepesi úton levő köztemetőbe leendő ünnepélyes áthelyezésére vonatkozó menetterv / Programm für die feierliche Uebertragung der irdischen Ueberreste des weiland Grafen Ludwig Batthyány aus der Gruft der Franziskaner-Kirche nach dem allgemeinen Friedhofe an der Kerepesser-Strasse. BTM Tknyt. 14 867. 3.

⁷⁷ Gamperl Alajos??? Főpolgm. v. polgm.???

⁷⁸ „Elnöklő helyettes főpolgármester figyelmébe hozza a közgyűlésnek néha gróf Batthyány Lajos tetemei ünnepélyes eltemetésének folyó hó 9-én leendő megtartását, és a kegyelet adójának lerovására a képviselőket minél nagyobb számban megjelenésre felhívja.” BFL IV. 1302. 1870/19 006. 410.

⁷⁹ Mintegy 100 000 főre becsülték a temetésen résztvevők számát, közülük 30 000 lehetett vidéki. Stéfán I.: i. m. 12.

niszterelnököt, ezt az özvegy, Zichy Antónia is fontosnak tartott kiemelni a Pest városához írott köszönőlevelében. Ahogy ő fogalmazott, a temetésre „nemes Pest városa hazafias kezdeményezésére és áldozatkészsége folytán a *nemzet általános részvétnyilatkozatai*⁸⁰ között”⁸¹ került sor.

Ugyancsak jellemzőnek mondható, hogy a nagyszámú magánemberen kívül Pest mellett számos törvényhatóság képviseltette magát a temetésen. Hogy mennyire fontosnak tartották részvételüket és miképp tekintettek az újratemetésre, azt számos példával lehet érzékeltetni. Alább hosszabban idézem Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyvét 1870. május 2-áról: „Barcza Sándor⁸² első alispán úr előadja, miszerint a megye közönsége gróf Batthyány Lajos emléke iránti mély kegyelet- és hálaérzetét a legutóbb tartott közgyűlés alkalmával is tanúsította az által, hogy országos síremlékének célba vett felállítására megyszerte közadakozások gyűjtését rendelte el,⁸³ s miután a Nagy Hazafi hamvainak *nemzeti gyászünnepellyel*⁸⁴ leendő eltakarítása, és a 20 éven át zárva magában foglalo nyughelyéről a pesti városi közsírkertbe leendő áthelyezésére Pest városa a végre megbízott választmánya által folyó év június hó 9. tüzetett ki határnapul, s a törvényhatóságok közül máris többen kegyeletük tanúsítását leendő képviseltetésük által elhatározták, azért indítványozza első alispán úr, hogy Zala megye közönsége is mint az országos közérzület hív osztályosa, jelen közgyűlés alkalmából az *ország gyászünnepélyén*⁸⁵ leendő képviselétét határozza el.”⁸⁶ A hosszadalmas idézetből világosan kitetszik, hogy Zala vármegye egyértelműen országos eseményként tekintett Batthyány Lajos kihantolására és ünnepélyes újratemetésére. Ennek megfelelően az indítványozó első alispán vezetésével húsztágú küldöttséget választott meg a közgyűlés, úgy azonban, hogy az „ez alkalommal jelen nem lévők közül is még számosan fognak ezen küldöttséghez csatlakozni, és azt oly számra egészíteni ki, mely megfelelő legyen a megye kegyeletének, mellyel gróf Batthyány Lajos emléke iránt viseltetik.”⁸⁷

⁸⁰ Kiemelés tőlem – K. Cs. Dacára annak, hogy Pest város rendezte a temetést, ahogy arra többször is utalok, nyilvánvalóan országos közügyről volt szó. Nem véletlenül fogalmazott úgy a közgyűlési jegyzőkönyv, hogy az újratemetésnek „az elhunythoz és az országhoz illő disszel” kell végbemennie. BFL IV. 1302. 1870/2743. 65.

⁸¹ BFL IV. 1302/19 733. 426.

⁸² Barcza Sándor, 1848 előtt Zala vármegye első alügyésze, majd főügyésze, 1867–1872 között első alispánja.

⁸³ Erre 1870. február 7-én került sor: Zala Megyei Levéltár (= ZML) Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (= Zala vm. kgy. jk.). 1870/9.

⁸⁴ Kiemelés tőlem – K. Cs.

⁸⁵ Kiemelés tőlem – K. Cs.

⁸⁶ ZML Zala vm. kgy. jk. 1870/9.

⁸⁷ ZML Zala vm. kgy. jk. 2742/145.

Talán nem érdektelen röviden pár másik példát is legalább az említés szintjén felvillantani. Jászberény városából Pestre érkezett többek között a főbíró,⁸⁸ de a Jászunkság központjából a Hármaskerület képviselőjében ott volt a temetésen az első alkapitány is.⁸⁹ Szepes vármegye nyolc fővel képviseltette magát,⁹⁰ Kassa városa öt főt küldött Pestre,⁹¹ Ung megye pedig 19 tagú küldöttséget indított útnak!⁹² A váci püspök ugyan nem tudott eljönni, de szükségét érezte, hogy levélben jelezze, római tartózkodása az oka távolmaradásának.⁹³

Itt említeném meg, hogy volt olyan törvényhatóság is (Ungvár), amely külön köszönetet mondott Pest városának, ugyancsak kiemelve, hogy országos jelentőségű eseményre került sor városi szervezésben: „nem mulaszthatjuk el [...] ezen *nemzeti*⁹⁴ gyászünnepély előkészítése körül tanúsított s bármely világfővárosnak dicséretére válható nemes áldozatkészségéért hazafias köszönetünket ezennel kifejezni.”⁹⁵ Hasonló módon róttá le háláját Temesvár városa is, amely utólag fordult levélben Pesthez, mondván, hogy „megható és a hon fővárosa méltóságához illő módon” bonyolódott le a gyászszertartás, és Pest városa „nem csupán önmagát tisztelte meg, hanem [...] az egész nemzet és a haza összes lakossága⁹⁶ kegyeletének, a hála érzetének adóját róttá le.”⁹⁷

A törvényhatóságokkal ellentétében a kormány tagjai – akárcsak 1894-ben Kossuth Lajos temetésén – csupán saját személyükben voltak jelen.⁹⁸ Így 1848–1849 egykori szereplői közül leróttá tiszteletét a gyászszertartáson maga a miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula, kormányának tagjai közül pedig báró Eötvös József vallás- és közoktatás-

⁸⁸ Jászberény előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Jászberény, 1870. május 9. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 154.

⁸⁹ A Jászkun Kerület előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Jászberény, 1870. május 10. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 158.

⁹⁰ Szepes vármegye előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Lőcse, 1870. május 17. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 193.

⁹¹ Kassa város előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Kassa, 1870. május 29. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 256.

⁹² Ung vármegye előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Ungvár, 1870. május 31. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 284.

⁹³ Peitler Antal váci püspök levele Pest város előljáróságához. Róma, 1870. május 22. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 222.

⁹⁴ Kiemelés tőlem – K. Cs.

⁹⁵ Ungvár város előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Ungvár, 1870. június 3. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 330.

⁹⁶ Kiemelés tőlem – K. Cs.

⁹⁷ Temesvár város előljáróságának levele Pest város előljáróságához. Temesvár, 1870. június 14. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 376.

⁹⁸ Óhatatlanul is kínálja magát a párhuzam: 1993-ban Horthy Miklós kenderesi újratemetését követően élénk vita övezte, hogy az Antall-kormány egy-egy minisztere jelen lehetett-e úgymond magánemberként az egykori kormányzó elhantolásánál? – K. Cs.

ügyi, valamint Gorove István⁹⁹ közlekedés és közmunkaügyi, Kerkápoly Károly¹⁰⁰ pénzügy- és Szlávy József,¹⁰¹ földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, de rajtuk kívül megjelent pl. az 1848-ban vagy 1849-ben miniszteri tárcát viseltek közül Deák Ferenc és Horváth Mihály¹⁰² történetíró is¹⁰³ (aki egyébiránt Genfben a Batthyány-gyerekek nevelője volt).

A gyászbeszédet természetesen nem kormánytag, de nem is a család képviselője, vagy Pest város valamely tisztségviselője mondta. Ez a megtiszteltetés a pesti ferences rendház főnökének jutott, egyébiránt teljes joggal, hiszen ők ápolták gondosan a néhai miniszterelnök sírját 1849 és 1870 között. A sors igazságtalansága, hogy Dank Agáp, akinek közreműködése nélkül 1849-ben nem sikerült volna legalább ideiglenesen méltó nyughelyet biztosítani Batthyány maradványainak, majdnem napra pontosan egy hónappal az újratemetést megelőzően, 1870. május 8-án Rómában elhunyt. A szertartást Szabó József¹⁰⁴ esztergomi kanonok, nikopoliszi címzetes püspök celebrálta, míg a gyászbeszédet¹⁰⁵ Piry Czirjék,¹⁰⁶ a ferencesek pesti rendházának akkori főnöke tartotta meg, aki – túl azon, hogy ismertette a holttest elrejtésének történetét – , (egyházi emberhez illően) a megbékélés fontosságát hangsúlyozta, kerülve minden közvetlen vagy közvetett politikai utalást, beszéde egy részét egyenesen az özvegyhez, Zichy

⁹⁹ Gorove István (1819–1881), 1848-ban, 1861-ben, majd 1867-től képviselő, ekkortól fogva több miniszteri tárcát visel.

¹⁰⁰ Kerkápoly Károly (1824–1891), 1865-től képviselő, majd honvédelmi államtitkár, 1870–1873 között pénzügyminiszter.

¹⁰¹ Szlávy József (1818–1900), 1848-ban kormánybiztos, várfogságot szenved, 1865-ben Bihar vármegye főispánja, 1867-től képviselő, 1867-től 1869-ig belügyi államtitkár, 1870–1872 között földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, 1872–1874 között miniszterelnök, 1879-ben a képviselőház elnöke, 1880-tól 1882-ig közös pénzügyminiszter, 1885-től főrendiházi alelnöke, 1894–1896 között elnöke.

¹⁰² Horváth Mihály (1809–1878), történész, katolikus pap, 1848-ban csanádi püspök, 1849-ben Szemere Bertalan kormányának közoktatásügyi minisztere, a szabadságharc bukása után emigrál, majd a kiegyezést követően hazatér. Az újratemetést követően a Batthyány mauzóleum emlékbizottmányának elnöke.

¹⁰³ Urbán A.: i. m. 140.

¹⁰⁴ Szabó József (1805–1884), 1841-től teológiai tanár Nagyszombaton, 1854-ben hercegprímási irodaigazgató, 1858-ban esztergomi kanonok, 1859-ben pápai prelátnak, 1860-tól címzetes apát, 1862–1866 között pesti papnevelő-intézeti kormányzó, 1868-tól nikopoliszi címzetes püspök, esztergomi érseki helynök és a zsinati vizsgáló bizottság elnöke.

¹⁰⁵ A beszéd nyomtatásban is napvilágot látott: *Gyászbeszéd néhai gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök ünnepélyes eltemetésére 1870. június 9-kén mondotta Piry Czirjék, sz. Ferencz redni zárdafőnök.* Pest, 1870.

¹⁰⁶ Piry Czirjék János (1810–1880), hitszónok Komáromban, majd teológiai tanár Esztergomban, később az érsekújvári gimnázium tanára, 1852-től Szentantalon, 1866-tól Pesten a ferences rendház házfőnöke, 1863–1866, majd 1872–1875 között tartományfőnök.

Antónia grófnőhöz intézve,¹⁰⁷ az úgymond kellemetlen témákat teljes mértékig kerülve.¹⁰⁸ Másnap, 10-én került sor a belvárosi plébánia-templomban¹⁰⁹ a gyászistentiszteletre,¹¹⁰ amely azonban nem volt teljességgel nyilvános, csak az mehetett be, akinek erre külön engedélye volt.¹¹¹

Batthyány Lajos új sírja ekkor még egy márványlapokkal fedett márványüreg volt, amelynek helyén valamivel később, 1874-ben építettek fel a ma is látható impozáns mauzóleumot, amelynek terveit Schickedanz Albert¹¹² készítette el.¹¹³ Az özvegy, Zichy Antónia ezeket a munkákat éppúgy figyelemmel kísérte, mint a korábbiakat. Erről tanúskodik „Budapest völegénye”, báró Podmaniczky Frigyes¹¹⁴ hozzá intézett levele is, amelyben részletesen szólt az előkészületekről: „Az egész emlék csakis legjobb minőségű terméskőből, különféle színezetű már-

¹⁰⁷ „A délután háromkor kezdődő gyászszertartást Szabó József esztergomi kanonok vezette, a ferencesek nevében pedig Piry Czirjék házfőnök emlékezett, aki igyekezett Batthyány alakját a kiengesztelődés jegyében beilleszteni a dualizmus rendszerébe.” M. Lovas K.: i. m.

¹⁰⁸ Vö.: „A temetésből hiányzik a bosszú gondolata, senki sem követeli a bűnösök megbüntetését. Az ünnepséget nem gyász, hanem dicsőség veszi körül.” Stéfán I.: i. m. 10.

¹⁰⁹ A helyszínválasztás indoklása – hiszen a misének a ferencesek templomában lett volna a helye – ismét az volt, hogy „az egész gyászünnepély városi jelleggel bír.” Pest város elöljáróságának levele Schwendtner Mihály Pest belvárosi plébánoshoz. Pest, 1870. ??? BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 84. Annak ellenére született ez a döntés, hogy Piry Czirjék kérte, hogy a mise az ő templomukban legyen. Piry Czirjék ferences házfőnök levele Pest város elöljáróságához. Pest, 1870. május 18. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 198–199.

¹¹⁰ Gróf Batthyány Lajos hamvainak a Ferencziek sírboltjából a pesti kerepesi úton levő köztemetőbe leendő ünnepélyes áthelyezésére vonatkozó menetterr / Programm für die feierliche Uebertragung der irdischen Ueberreste des weiland Grafen Ludwig Batthyány aus der Gruft der Franziskaner-Kirche nach dem allgemeinen Friedhofe an der Kerepesser-Strasse. BTM Tknyt. 14 867. 4.

¹¹¹ Bemeneti jegy a belvárosi plébánia templomába, a néhai gróf Batthyány Lajosért tartandó engesztelő szent misére. BTM Tknyt. 15 142. 1.

¹¹² Schickedanz Albert (1846–1915), műépítész, egyebek mellett (Herzog Fülöp Ferenczel egyetemben) a Műcsarnok és a Szépművészeti Múzeum tervezője. A mauzóleummal kapcsolatos tevékenységére nézve: Gábor Eszter: „Megkezdjük, de bevégezni nem tudtuk”: Schickedanz Albert pályakezdése: a Batthyány-mauzóleum. A *Magyar Nemzeti Galéria évkönyve*, 1991. Bp., 1991. 277–282.

¹¹³ „1874-ben felavatott, az elfogadott tervekhez képest máig befejezetlenül maradt mauzóleuma – Schickedanz Albert alkotása –, a Kerepesi úti temető első nagyobb sírépítménye, máig a sírkert egyik kitüntetett helye, amelynek közelében sokak váltottak sírhelyet, késői, szekularizálódott megfelelőjeként a depositio ad sanctos ókeresztény eszméjének.” Tóth V.: i. m. ???

¹¹⁴ Podmaniczky Frigyes báró (1824–1907), 1848-ban az országgyűlés felsőházának jegyzője, 1861-től képviselő, ebben az évben az országgyűlés alelnöke, 1868–1869-ben a *Hazánk szerkesztője*, 1873-tól 1905-ig a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke, 1875–1885 között az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa, 1889-től a Szabadelvű Párt elnöke.

ványkőből, s a díszítéseket illetőleg bronzból fogna elkészülni. Azon pont, melyet az emlék elfoglal, a lehető legszebb s egész Pestre s a budai hegyekre nyújt fenséges kilátást.”¹¹⁵

Végezetül érdekességként feltétlenül említést érdemel, hogy utólag tekintve milyen – merőben más jellegű – jelentőséggel gyarapodott a Batthyány-mauzóleum az által, hogy irányt szabott a neki helyet adó temető fejlődésének: „A tudatos, felülről is befolyásolt és a nemzet egészét megcélzó pantheonizáció itt csak a múlt század utolsó évtizedében, de legkorábban 1870-ben, a Batthyány-újratemetéssel indult meg. A Kerepesi úti temető 1886-ig csak köztemetőként funkcionált – a térképek is Pesti temető (1859), Allgemeiner Kerepesser Friedhof (1863) vagy Neuer allgemeiner Friedhof (1872) névvel jelölték –, ezzel a céllal is jött létre, és nem azért, hogy az ország legrangosabb temetője, magyar pantheon legyen (ellentétben például a párizsi Père Lachaise temetővel vagy a bécsi Zentralfriedhoffal, amelyek deklaráltan egy-egy nemzet temetőjeként alapítottak, és amelyek rangját, közvetlenül megnyitásuk után, szekunder temetésekkel – kimagasló személyiségek hamvainak újratemetésével – adták meg).”¹¹⁶

Értékelések

„*Ki úgyis meghalt, azt minek megölni még?*” (Szophoklész: Antigoné)

Az újratemetés Janus-arcú voltát ragadta meg Jókai Mór abban a rövid írásában, amelyben megemlékezett Batthyány Lajosról: „A honfi kegyelet ma adja meg Batthyány Lajos hamvainak az ünnepélyes végtisztességtételt. És ezzel egyúttal Batthyány politikájának az elismerést. [...] Huszonkét év kellett hozzá, hogy Batthyányt előkeresse a föld alul a nemzet, és ráírja a koporsójára: „Magyarország első miniszterelnöke”. Ennek a szónak „első” két jelentése van. *Értse meg azt a kormány! Megértette a nemzet.*¹¹⁷ A nemzet megértette, Budapest tömve van e napon az ország minden vidékeinek küldötteivel.”¹¹⁸

Vajon miképp lehet értékelni azt, hogy az újratemetésre úgy került sor, hogy Batthyány de facto megkapta ugyan azt az erkölcsi elismerést, ami emberként és politikusként is megillette, ám kanonizáltan, törvény szerint, de iure mégsem, tekintettel számos érintett, pozícióban

¹¹⁵ Podmaniczky Frigyes báró levele gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia grófnőhöz. Budapest, 1873. június 22. BTM Tknyt. 20 988.2. 1.

¹¹⁶ Tóth V.: i. m. ???

¹¹⁷ Kiemelés tőlem – K. Cs.

¹¹⁸ Jókai Mór: Batthyány temetése napján (1870. június 9-én) ???

lévő személyiség (mindenekelőtt a király) „érzékenységre”? Reálpolitika vagy méltatlan eljárás? A vélemények – teljesen normális módon – megoszlanak. Stéfán Ildikó ekképp vélekedett: „Az állam számára ez kompromisszumos megoldás volt: megadta Batthyáynak és rajta keresztül 48-nak az országos elismerést úgy, hogy közben nem keveredett konfliktusba sem az uralkodóval, sem a Monarchia másik felével.”¹¹⁹

Rá hivatkozva hasonlóan megengedő hangnemet ütött meg Güntner Péter is: „A kiegyezés utáni első gyászünnepély, mely már a megváltozott politikai hangulatot tükrözte, Batthyány Lajos újratemetése (1870) volt. A temetést ekkor már nem demonstratív szándék vezette, hanem a helyreállt alkotmányosság diadala volt.”¹²⁰

Urbán Aladár véleménye is hozzájuk áll közel: „A végtisztesség ünnepélyes, hivatalos, de a kormánytól független lebonyolításának lehetősége az volt, hogy ha Pest városa vállalja magára a feladatot. [...] A résztvevők joggal bíztak abban, hogy a gyászszertartás során, Batthyány méltatásakor nem hangzanak el vádak, amelyek Bécs vagy az uralkodó felelősségét érintik. Ezt a feladatot a gyászbeszédet mondó Piry Czirjék, a ferencesek pesti rendházának főnöke hazafias tapintattal oldotta meg.¹²¹ [...] Batthyány újratemetését tehát sikerrel és felemelő módon szervezte meg a főváros, mint a sajtó megállapította: méltóan a nemzet önbecsüléséhez.”¹²²

Velük ellentétben Pölöskei Ferenc határozottabban mutatott rá a „megoldás” ambivalens jegyeire: „Kivégzése beárnyékolta az udvar és a magyarság viszonyát. Jellemző, hogy 1870. évi újratemetése hivatalosan csak a főváros és a család, s nem a kormány vagy a parlament ügye volt.”¹²³

Lovas Krisztina ugyanezt emelte ki: „Batthyány Lajos miniszterelnök újratemetése jól tükrözi a dualizmus érzelmi ellentmondásosságát: a hivatalos politika szereplői magánemberként vettek részt korábbi társuk búcsúztatásán. Az ünnepélyes temetésen a kormánypolitikusok részéről nem hangzott el beszéd, a szertartást egyházi személyek vezették le. Batthyány politikai szerepét azonban ekkor már nem lehetett elhallgatni.”¹²⁴

¹¹⁹ Stéfán I.: i. m. 11.

¹²⁰ Güntner P.: i. m. 180.

¹²¹ Az özvegy, Zichy Antónia grófnő is ekképp vélekedett: „A gyászünnepély a boldogult emlékéhez, a pillanat komolyságához egyaránt illően, s a nemzet méltóságához egyaránt illően tartaték meg.” BFL IV. 1302/19 733. 427.

¹²² Urbán A.: i. m. 139.

¹²³ Pölöskei Ferenc: Batthyány Lajos gróf. Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc–Romsics Ignác–Szerencsés Károly–Urbán Aladár: *Magyarország miniszterelnökei, 1848–1990*. Szerk.: Dús Ágnes. H. n. [Bp.], 1993. 14.

¹²⁴ M. Lovas K.: i. m.

A leghatározottabban pedig talán László Ferenc fogalmazta meg nézetét: „Ferenc József kiegyezése a nemzettel lehetőséget teremtett ugyan a 48-as nosztalgiák fölélesztésére, ám Batthyánynak nem sok jutott a figyelemből. Sőt, kényelmetlen figura lett belőle: kényelmetlenné vált az őt kivégeztető Ferenc Józsefnek éppúgy, mint a Kossuthért lelkesedő függetlenségek számára. A belvárosi ferences templomba annak idején becsempészett holttest ünnepélyes újratemetésére is csak 1870-ben került sor, amikor Pest városa közegészségügyi rendelkezést készült hozni a városi templomokba temetés tilalmáról s a korábbi sírboltok lezárásáról. Ekkor említette fel a tanácskozás egyik résztvevője Batthyány Lajos holttestét, s csak ekkor született határozat eltemetéséről, az első nagy magyarországi újratemetésről. [...] Az 1870. június 9-i ünnepélyes temetés, majd mauzóleumának 1874-es fölállítása sem leplezhette azonban el megítélésének merőben ambivalens jellegét.”¹²⁵

Összegzés

„A holtat hagyj nyugodni már s többé ne bántsá.” (Szophoklész: Antigoné)

A vélemények tehát megoszlanak. Batthyány alakja egyébként is meg lehetőségen bizonytalan kontúrokkal vázolható fel legtöbbször előtt.¹²⁶ Nevéhez két olyan dolog kötődik, amely tökéletesen alkalmas arra, hogy elfedje személyiségét és cselekedeteit: az, hogy ő volt az első magyar miniszterelnök, illetve koncepció alapuló kivégzése.¹²⁷ E két, könnyedén memorizálható tény ismerete azt látszik sugallni, hogy jelentős tudás birtokában vagyunk őt illetően, többnyire azonban köz-

¹²⁵ László Ferenc: Batthyány Lajos emlékezete: Louis gróf. *Magyar Narancs*, 19. (2007) 20. sz. ???

¹²⁶ László Ferencet idézve: „Az uralkodó által kinevezett miniszterelnök halálos ítélete hamar a magyar nemzet felé irányított csapásként nyert értelmezést, s mint ilyen, szinte elszakadt Batthyány személyétől. Annál is inkább, hiszen Batthyáyn túllépett a forradalom, álláspontját már életében meghaladottnak tekintették, s személye az udvarral való állandó egyezkedés szimbólumává vált. Kivégzése így még igazságtalanabbnak, s még inkább jelképesnek hatott, jó időre e jelkép alá temetve Batthyány emlékét.” László F.: i. m. ??? Az eset természetesen nem egyedi, Jörg Müllner és Jean-Cristoph Caron pl. Erwin Rommelről, a második világháború legendás német tábornokáról, illetve afrikai hadműveletiről fejtette ki, hogy az alakját övező mítosz „a hadjárat bukásának, majd későbbi öngyilkosságának köszönhető, amely heroizálta őt.” *Holokausztot vitt volna Rommel a Közel-Keletre*. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=17495>

¹²⁷ Ahogy Stéfán Ildikó fogalmazott: „Élete nem érdekes, csak halála számít. [...] Tettei elfelejtődtek, alakja üres: minden kor megtöltheti valami jelentéssel.” Stéfán I.: i. m. 15.

helyé merevült mondatok ismételtetése tapad nevéhez, szigorúan a fentiek mentén körözve.

Ha valaki bármiben az első, az eleve alkalmas arra, hogy más, meglehet fontosabb tényezők háttérbe szoruljanak, így a gróf esetében reformkori politikai szerepe. A mártírhálál ugyanakkor glóriát von alakja köré. Meglehetősen groteszk, hogy az igazságtalan ítélet és a brutális kivégzés érdemmé nemesedik... Nem az. Hanem egy roppant fájdalmas esemény, amely miatt többeknek kellett (volna) elszámolniuk a lelkiismeretükre nehezedő súllyal. Batthyány nem akart meghalni. Különösen érzéketlennek, már-már cinikusnak érzem, hogy újratevésén elhangozhatott az is, hogy „kész volt elleneitől a halált elfogadni és meghalt.”¹²⁸ Fogoly volt, elítélték, megölték: nem vállalta ezt a sorsot, hanem ez jutott számára.

Természetesen mindig egyszerűbb beérni a rövid és sommás magyarázatokkal, mintsem árnyaltabban megítélni egy-egy kényelmetlen kérdést, és ha figyelembe vesszük a fentieket, a romantika is óhatatlanul fogyatkozást szenved. Mindamellet szögezzük le itt: Batthyány Lajos gróf nem az életét kioltó golyók okán nagy alakja a magyar történelemnek, hanem azon cselekedetei által, amelyek 1848-ban éppen őt tették alkalmassá a „ministerium” vezetésére és nem pl. Deák Ferencet vagy Kossuth Lajost. Ekképp pedig az elsőség sem történelmi érdem, az oda vezető út viszont nagyon is az (aminthogy miniszterelnöki működése is) – de nem a teljesítményorientált világot idéző hangzatos sorszám (első) és a méltatlan halál.

Keskeny az a határsáv, amely a „nemzet javát szolgáló” aktuálpolitika jegyében fogant ésszerű intézkedéseket elválasztja a szemforgató képmutatástól; féld, e szűk mezsgye nem is létezik, és minden csupán nézőpont kérdése. 1849. október 6-án egy politikus közéleti pályája véget ért – a lehető legdurvább módon. Egy ember meghalt. Kivégezték. Életében tehetetlen jelentett az aktuális hatalomnak, amelynek dühödt megtorló intézkedése¹²⁹ – akaratán kívül – vélhetően erősebb ellenfelet formált a halott miniszterelnök emlékéből,¹³⁰ mint amilyen a még élő politikus lett volna, ha néhány év börtön után szabadon

¹²⁸ Piry Cirjék beszéde. *Vasárnapi Ujság*, ??? (1870) 24. sz. 309.

¹²⁹ Az elszabadult indulatokat kiválóan példázza Kempen von Fichtenstamm naplórészlete: „Október 11. Ez is olyan nap, amit az ember a legszívesebben meg sem érne. Haynau tábornagy éles szavakkal bírálja, hogy Batthyány Lajos nem az akasztófán végezte, hanem önhatalmúlag agyonlövöttem. Keserű érzés töltött el. Én, aki mindenkinél szigorúbb voltam, el kell tőrjem a gyengeség vádját! Ki fog engem megvédeni, aki kíméletlen voltam?” Kempen von Fichtenstamm, J. F.: i. m. 117.

¹³⁰ Vö.: „A mártíromság a test felemeltetésével – a translatio-val – és a szekunder temetéssel vált igazán teljessé, Batthyány egyénisége ekkor került be végleg a köztudatba.” Tóth V.: i. m. ???

élhet, és nem esik áldozatul a dühnek, amely oly keményen sújtotta őt.¹³¹ 1867 után a halott árnya immár nem csupán elítélőire, hanem a kiegyezés alapján formálódó új államalakulat hatalmi pozícióit betöltő egykori harcostársaira is rávetült, alakja, emléke számukra is tehetetellé vált. Újratemetése időlegesen háttérbe szorította ugyan emlékét, de elleplezni nem tudta azt a kétarcúságot, amely az adott korra olyannyira jellemző volt: megadták számára azt a kegyeleti akaszt, amely voltaképpen mindenkinek jár (ti., hogy ne jeltelen sírban nyugodjék), ugyanakkor azonban, hogy ne sérüljön a hatalom érdeke, farizeus módon az erkölcsi elismerést hivatalosan már nem kaphatta meg.¹³² Az élők érdeke győzött a holtak igazsága felett. 1849. október 6-án egy ember halt meg, de 1870. június 9-én a politikust tették újjá.

¹³¹ Aligha véletlen, hogy Walter Teréz (1819–1866), az 1848–1849-ben pénzügyi, majd külügyi államtitkárként, illetve az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjaként betöltött szerepéért halálra ítél és az ítélet elől emigrációba menekülő Pulszky Ferenc (1814–1897) – egyébiránt osztrák születésű – felesége az alábbiakat írta: „A bécsi kormány belátta, sokáig ezt nem lehet folytatni, és attól tartott, hogy a kivégzettek a jövőben még veszélyesebbeknek bizonyulhatnak, mint azok, akik megmenekültek.” Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. S. a. r.: Egyed Ilona. Bp., 1986. (Magyar Hírmondó) 451.

¹³² Jellemző, hogy Piry Cirjék beszédében a kivégzés szó véletlenül sem fordult elő, ugyanakkor a király, a haza és az alkotmány szeretetéről hangzottak el szólamok, illetve a béke és alkotmány áldásairól. *Vasárnapi Ujság, ???* (1870) 24. sz. 309. Piry 1870 márciusában, a holttest exhumálásakor még úgy beszélt, hogy a rend a miniszterelnök maradványait „a nemzetre bekövetkezett gyászos emlékü korszakban, szemben az uralkodott önkénnyel” őrizte hűségesen. Jegyzőkönyv Batthyány Lajos holttestének exhumálásáról. Pest, 1870. március 29. BFL IV. 1303. XI. 56/1870. 40.

Halász Iván

Nemzeti és etnikai kisebbségek és a kisebbségi jogi szabályozások Közép-Európában¹

National and Ethnic Minorities and Legal Regulations in Central Europe

National relationships in Central Europe are characterized by the following after 1989: 1. Most countries of the region have experienced a homogenization process; 2. Legal regulation of national minorities is more or less solved; 3. None of the Central European countries treat immigrant communities welcomingly.

Bevezető

A kisebbségi kérdés hagyományosan a nemzetiségileg meglehetősen tarka közép-európai térség neuralgikus kérdései közé tartozik. A nemzetiségi feszültségek tulajdonképpen az egész 19. és 20. századra rányomták bélyegüket. Ennek a jelenségnek egyik fő oka, hogy a tá- gan vett régióban a 18. század végétől kezdve egészen napjainkig több párhuzamos nemzetépítés folyik. E „projektek” sokszor egymás ellenében születnek, egymást keresztezik. Ezek a feszültségek most – azaz az európai uniós csatlakozás környékén – is jelentősek, amit az is jelez, hogy mindig jól (vagy inkább ügyesen) hasznosíthatók a különböző politikai erők által. Pedig ha a pártatlan szemlélő ránéz e térség etnikai térképére, rá kell döbennie, milyen mértékű és mélységű nemzeti homogenizáció zajlott le itt a 20. században. Nemcsak egyes kultúrák, hanem egész közösségek tűntek el. A régen pezsgő zsidó életből mára foszlányok maradtak. A német kultúra és nyelv is jelentősen visszaszorult és korábbi sokrétősége meglehetősen egydimenzióssá vált. Igaz, az utóbbi évtizedekben új színekkel bővült az etnikai paletta, hiszen új etnikai közösségek jelentek meg a térség egyes nagyobb városaiban, de ez még nem pótolja a hajdani sokszínűséget.

¹ Tanulmány a HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0020/1.0 azonosító számú projekt keretében, annak anyagi támogatásával készült.

A négy visegrádi állam közül csak Szlovákia maradt meg igazán többnemzetiségű országnak. A korábban soknemzetiségű Magyarország Trianon következtében már az első világháború után nyelvileg és kulturálisan meglehetősen homogén országgá vált. Ezt a tendenciát tovább erősítették az 1940-es évek tragédiái. Ugyanígy az 1945 utáni Cseh- és Morvaország, illetve a sajátos módon „átköltöztetett”² Lengyelország is komolyan „homogenizálódott”. Ez nem jelenti azt, hogy a kisebbségi kérdés teljesen eltűnt volna a három állam politikai és szellemi diskurzusából, hiszen mindegyikben maradtak kisebb létszámú őshonos kisebbségek (erről lásd a mellékleteket), de ezek csak töredékei azoknak a népcsoportoknak, amelyek 1944/1945 előtt éltek e területeken.

Bár a kommunista pártok uralma idején a „proletár internacionalizmus” szellemében, formálisan nem feledkeztek meg teljesen a nemzetiségekről, a kisebbségi közösségek revitalizálására 1989 után került sor. Az említett három, „etnikailag inkább homogénnek” ítélt országban ez az „újjaszületés” nem okozott különösebb feszültségeket. Végül is a kisebbségi különjogok megadása olyan államokban, ahol már nem élnek számottevő kisebbségek, nem igazi „politikum”. A többségi társadalom, amikor már nem tart a kisebbségi mozgalmak politikai követeléseitől, néha nagylelkű gesztusokat tesz. Legjobb példa erre a szlovén szabályozás. Nemcsak külön önkormányzati rendszert, hanem privilegizált parlamenti képviselőket is biztosít az alig néhány ezer főnyi magyar és olasz nemzeti kisebbségeknek. Az 1993-ban elfogadott magyar szabályozás is több tekintetben ebbe a kategóriába sorolható, igaz, a beígért parlamenti képviselő nélkül. A nagyobb lélekszámú (az összlakosság 35-40%-át kitevő) kisebbségeknek általában van annyi erejük, hogy elérjék, amit akarnak. Ha közjogi területen nem is mindig, az oktatási és kulturális szférában általában sikeresek jogkiterjesztő és intézménymegtartó küzdelmekben (lásd a második világháború előtti csehszlovákiai németeket). Néha az ilyen kisebbségek társnemzeti státust is el tudnak érni, ami esetleg elvezethet az adott ország föderalizálásához. Erre jó példa Belgium.

Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a legrosszabb helyzetben a közepes lélekszámú kisebbségek vannak. Egyrészt a kis létszámú közösségektől eltérően még mindig félnek tőlük (néha teljesen irracionálisan), másrészt nincs olyan súlyuk, hogy komolyan vegyék és megfelelő jogokat biztosítsanak nekik. A Kárpát-medencében élő ma-

² Annak ellenére, hogy földrajzilag az országot Keletről Nyugatra „költöztették át”, politikailag mégis inkább fordítva történt, a lengyelek Nyugatról Keletre kerültek.

gyar közösségek jelentős része ebbe a problematikus „köztes” kategóriába tartozik. Néha a 7-10 százalék körüli kisebbségek is komolyan szóhoz jutnak és számottevő kormányzati partnernek bizonyulnak, de ez nem mindig tartós, hiszen nekik is számolniuk kell a parlamenti váltógazdálkodás törvényeivel. Erre példa a szlovákiai Magyar Koalíció Pártja.

Az ún. visegrádi Közép-Európában két alapvető kisebbségi modell létezik. Az elmúlt évtizedekben viszonylag homogénné vált Csehország, Lengyelország és Magyarország, valamint a még mindig számottevő nemzeti kisebbségekkel rendelkező Szlovákia. Utóbbiban a több mint ötmillió összlakosságból körülbelül félmillió fő a magyar kisebbség, és becslések szerint nagyon sokan a roma közösséghez tartoznak. Amíg az előbbi három államnak külön kisebbségi törvénye van, Szlovákiának a mai napig nincs. Van viszont multietnikus társadalma és azon belül olyan nemzeti kisebbségi közössége, a magyar, amely többé-kevésbé önerőből³ tartja fenn és védelmezi intézményeit.

A klasszikus értelemben vett kisebbségi kérdés⁴ ennek megfelelően leginkább politikai probléma Szlovákiában, de a többi térség álmában sincs minden rendben. A romák súlyos szociális helyzete, az időnkénti rasszista támadások, a velük szemben megnyilvánuló politikai antiszemitizmus vagy a türelmetlenség bevándorlókkal szemben – másutt is probléma.

A roma kérdés megoldására mindegyik most tárgyalt országban rendszerint külön programok születnek, és külön intézményrendszer foglalkozik vele. Az általános kisebbségi szabályozás és intézményrendszer, legalábbis ahol van, rájuk is vonatkozik, hiszen őket is a nemzeti és etnikai kisebbségek közé sorolják. Így a roma közösségek tulajdonképpen kettős, sajátos intézményi lefedettségben működnek – az általános és a sajátos.

Más az antiszemitizmus. A holokauszt után a közép-európai térségben nem maradt nagyobb zsidó közösség. Több országban a zsidóságot nem tekintik nemzeti kisebbségnek, hanem kizárólag vallásnak. Sőt, a helyi zsidó közösségek domináns részének önmeghatározása is inkább közel áll ehhez a felfogáshoz, különösen Magyarországon és a Cseh Köztársaságban. Lengyelországban a 2005-ben elfogadott kisebbségi törvény (részletesebben lásd később) a zsidóságot a nemzeti kisebbségek közé sorolta. Szlovákiában nincs ugyan ilyen egyértelmű szabá-

³ Természetesen itt nem szabad megfeledkezni az ún. anyaországi támogatásról, valamint a szlovák állam változó tartalmú és mértékű támogatásáról sem.

⁴ Ezen jelen tanulmányban az olyan párhuzamos nemzetépítések által kiváltott feszültségek értendők, ahol a többségi nemzetépítés mellett önerőből történő kisebbségi nemzetépítés is folyik. Utóbbi közösség pedig elég strukturált és nagy lélekszámú ahhoz, hogy mindez politikai feszültségeket gerjesszen.

lyozás, de a 2001. évi népszámlálási kérdőív nemzetiségre vonatkozó kérdése a lehetséges válaszok között a zsidót is felsorolta.⁵ Az utóbbi két országban viszont tényleg csak nagyon kisszámú csoportok maradtak meg a második világháború után. Végül, a zsidóság az egész térségben szociálisan és a kulturálisan mélyen integrálódott az adott társadalmakba. Ennek ellenére majdnem mindegyik közép-európai államban léteznek olyan politikai csoportok, amelyek nyitottak az antiszemitá propagandára. Ez a kérdés több tekintetben túlmutat a kisebbségi problematikán, ezért itt nem foglalkozunk vele.

Végül meg kell említeni, hogy több közép-európai államban léteznek olyan *régiók és regionális csoportok*, amelyek sajátos (nem mindig nemzeti) identitással rendelkeznek. Ennek néhány esetben lehet politikai relevanciája is. Ilyen például az úgynevezett *morva kérdés* a Cseh Köztársaságban és a *sziléziaiak törekvései* Lengyelországban. A múltban Kelet-Szlovákia is rendelkezett a dominánsnak mondható szlovák nemzetfejlődéstől eltérő sajátosságokkal, amelyekre támaszkodva a 20. század elején egyes magyarbarát Sáros megyei körök és helyi értelmiségiek kisebb csoportjai megpróbálták kialakítani, az 1918 előtti Magyarországhoz lojális *kelet-szlovák*, illetve *szlovják* identitást. Az önálló Csehszlovákia létrejötté, a modern szlovák nemzetfejlődés befejeződése, majd a kommunista modernizációs kísérlet megakasztotta ezt a folyamatot. Az egyes „keleti” kulturális, néprajzi, esetleg mentális sajátosságok mégis megmaradtak, igaz, mindenféle politikai töltet nélkül. A „keletiség” („*východniarstvo*”) feltámasztásának félig-meddig politikai tréfaként történt 1992-es kísérletét végül nagyon gyorsan maguk a szervezők szüntették meg.

Magyarország a regionális tudatok szempontjából talán az egyik leghomogénebb a térségben. Itt nincs a morva, a sziléziai vagy a korábbi kelet-szlovákhhoz hasonló probléma. Egyes publicisztikák többé-kevésbé szellemes főcímeitől eltekintve nem nagyon létezik „nyugati Pannónia” és „keleti Hunnia”, legalábbis abban a formában nem, hogy ezeknek a helyi identitásoknak nagyobb hatása legyen a politikára. A rendszerváltás után itt is megerősödtek az egyes sajátos helyi identitások, például a jászsági, a kunsági tudat, a pilisi próbálkozások, de ez a folyamat inkább csak hagyományörzés, nincs mögötte regionális szervezkedés és politikai tudatosság. A hun kisebbség elismerésének igénye a politikai szélhámosságnak jobb esetben vegyes érzelmeket kiváltó, ezért helytelen tréfának tekinthető.

⁵ Halász Iván: A romák jogi helyzete Szlovákiában és Csehországban. In: *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó. Budapest, 2003. 225. o.

Minden létező közép-európai kisebbségi szabályozás az állampolgársággal rendelkező őshonos kisebbségekre vonatkozik. A térség államai a bevándorlási, menekültügyi és idegenrendészeti szabályokat leszámítva egyelőre törvényi szinten nem reagáltak a harmadik világból, távoli vidékekről érkező migránsok megjelenésére. Pedig lassan majdnem mindenütt kialakultak az első komolyabb, több esetben tízezer főnél is nagyobb bevándorló közösségek. Igaz, számuk még nem hasonlítható össze a nyugat-európai migráns csoportokéval, még az ausztriaiakkal sem.

A kínai kereskedők és vendéglősök már nemcsak a nagyvárosokban vannak jelen, hanem a közepes és kisebb méretű településeken is. A vietnami közösség Csehországban már a népszámlálási statisztikákban is megjelent. A délszláv háború során Magyarországra több ezer horvátországi és boszniai menekült és menedékes érkezett. Szerbiából is sokan jöttek, nem csak helyi magyarok. Mindegyik országba érkeztek migránsok a posztszovjet térségből is. Az olyan márkáns, az egész város arculatát befolyásoló, sőt némileg megváltoztató közösségek, mint a csehországi Karlovy Vary-ban letelepedett oroszok, még ritkák a térségben.⁶ Annak ellenére igaz ez, hogy a Cseh Köztársaság viszonylag sok, több tízezer ukrán vendégmunkásnak teszi lehetővé a legális munkavállalást. Logikus, hogy a nagyobb és az Ukrajnához közelebbi Lengyelországban még többen vannak.

Viszonylag jelentős a tágabban vett közép-európai térségen – Erdély, Vajdaság, Kárpátalja, a lengyel esetben Belorusszia vagy Nyugat-Ukrajna – belüli migráció is. Közismert, hogy a magyarországi demográfiai gondokon részben a határon túli magyar fiatalok bevándorlása segít. Az 1990-es években tovább növekedett a Cseh- és Morvaországban folyamatosan tartózkodó szlovákok száma, akik jelenleg a Cseh Köztársaság legnagyobb, de alig látható nemzeti kisebbsége. Több ezer szlovák fiatal most is cseh egyetemeken tanul és vélhetően sokan ott is maradnak. Megkockáztatható az a feltételezés, hogy az a tartalék, ami Magyarországon a határon túli magyarság, Csehországban az 1990-es években és részben most is a szlovák diákok és vendégmunkások. A cseh-szlovák viszony régen volt olyan jó, mint az utóbbi évtizedben. Václav Klaus, a jelenlegi cseh köztársasági elnök, felesége szlovák, több volt szlovák külügyminiszter felesége cseh. A szlovák szociáldemokrácia megalakításában az 1990-es évek első felében a cseh nemzetiségű és állampolgárságú Jaroslav

⁶ A posztszovjet térségből érkező, általában jómódú bevándorlók százaira, sőt ezekre való tekintettel a városban kínált ingatlanok jelentős részét már nemcsak csehül, hanem oroszul és angolul is hirdetik.

Volf segítette, a cseh vegyipar jelentős részét pedig egy letelepedett szlovák vállalkozó szerezte meg.

Kisebbségi jogi szabályozás

A négy visegrádi állam közül három már rendelkezik átfogó kisebbségi jogi szabályozással és külön kisebbségi törvénnyel. Kivétel csak a leginkább multikulturális Szlovákia, mégis ott a legintenzívebb a kisebbségek közléte.

A törvényi szintű kisebbségi jogi szabályozások bemutatása előtt célszerű röviden áttekinteni a közép-európai országok alkotmányait és megvizsgálni, milyen formában szabályozzák a kisebbségek jogait. A cseh, a lengyel, a magyar és a szlovák alkotmány egyaránt tartalmaz ilyen vonatkozású rendelkezéseket. Pontosabban az 1992 végén elfogadott szorosabban vett cseh alkotmányban, amelyet 1992 végén fogadtak el, nincsenek ilyen cikkelyek. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogait tartalmazó fejezet a cseh alkotmányos rend szerves részét alkotó, az Alapvető Jogok és Szabadságok Chartája című dokumentumban található. Az 1992-ben elfogadott szlovák alkotmány „Alapvető jogok és szabadságok” című fejezetében szintén van egy külön, a nemzeti kisebbségi és etnikai csoportokról szóló jogi alfejezet. A hatályos magyar, valamint az 1997-es lengyel alkotmány nem hangsúlyozza ennyire a kisebbségi jogokat, ami azonban nem jelenti azt, hogy lényegesen kevesebbet biztosítana.

Közhatalmi berendezkedés tekintetében talán a magyar alaptörvény nyújt legtöbbet, hiszen a 68. cikk 1. bekezdése kimondja, hogy a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek a néphatalom részesei, államalkotó tényezők. Ez a megfogalmazás hasonlít a szövetségi berendezkedésű egykori szocialista országok alkotmányaira. A szlovák alkotmányban nincs ilyen nagyvonalú megállapítás, preambuluma azonban kimondja, hogy a szlovák nemzet az állam területén élő nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok tagjaival közösen, mint a Szlovák Köztársaság polgárai fogadják el az új alkotmányt, választott képviselőik útján. A cseh és a lengyel alaptörvény említi ilyen súllyal a hozzájuk tartozó személyek „államalkotó” vagy „alkotmányozó” jellegét. A cseh alkotmány csak a Csehországban, Morvaországban és Sziléziában élő cseh állampolgárokat említi mint az alkotmány letéteményeseit. A lengyel alaptörvény preambuluma a „Lengyel Nemzet – a Köztársaság valamennyi állampolgára” nevében született. A cseh alkotmány esetében érdekes a régi tartományok említése, a lengyelben viszonylag ritka az ilyen egyértelműen

megfogalmazott politikai nemzetfelfogás. A kisebbségi szabályozás tekintetében éppen a lengyel alkotmány a legszűkszavúbb, nyilván azért, mert nemzetileg Lengyelország az egyik leghomogénebb állam a térségben.

Mindegyik alkotmányos szabályozás valamilyen formában említi a nemzeti és etnikai kisebbségek olyan alapvető jogait, mint nyelvük és kultúrájuk, hagyományaik és szokásaik fenntartása és fejlesztése, az intézményalapítás és működtetés lehetősége. Mindegyik alkotmány tiltja a nemzeti és etnikai alapú diszkriminálást. A politikai képviselőket és a közügyekben való részvételt illetően megint a magyar alkotmány jutott a legmesszebb. Kimondja, hogy a törvények biztosítják a kisebbségek képviselőtét, és azt is, hogy helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. A lengyel alkotmány ezen a téren csak azt mondja ki, hogy a kisebbségek joga a részvétel a kulturális identitással kapcsolatos problémák megoldásában. Hasonlót deklarálnak a szlovák és a cseh alaptörvény is, az egyesülési joggal együtt.

A kisebbségi jogok közösségi és kollektív jellegét is a magyar alkotmány mondja ki a legvilágosabban, miszerint az állam biztosítja a kisebbségek kollektív részvételét a közéletben. Az utalás az önkormányzati rendszerre is ilyen, a „kollektivitás”-nak tett gesztus. A cseh és a szlovák szabályozás csak utal arra, hogy a legtöbb kisebbségi jog kollektívan gyakorolható.

Az anyanyelv használatának joga a hivatalokban főleg a hasonló jogi és szellemi hagyományú cseh és szlovák szabályozásra jellemző. Igaz, a szlovákban azzal, hogy először a kisebbségeknek a hivatalos nyelv elsajátításához való jogát említi és csak utána az anyanyelv hivatali használatának jogát. Ez azért van így, mert az alkotmány elfogadásának idején, 1992-ben a szlovák közélet meglehetősen bizalmatlan volt a kisebbségekkel szemben, és nemzeti jelszavaktól volt hangos. A bizalmatlanság a kisebbségekkel szemben leginkább az alkotmány 34. cikkének 3. bekezdésében nyilvánult meg, amely kimondja, hogy *„A nemzeti kisebbséghez vagy etnikai csoporthoz tartozó állampolgárok számára, az Alkotmányban biztosított jogok gyakorlása nem irányulhat a Szlovák Köztársaság szuverenitásának és területi integritásának veszélyeztetésére, valamint a többi lakos diszkriminálására.”* E korai bizalmatlanság következménye, hogy 2005-ben a szlovák alkotmánybíróság erre a rendelkezésre is hivatkozva nem tette lehetővé a nemzeti, etnikai vagy faji alapú pozitív diszkriminációt.

Magyarország elsőként alkotta meg modern kisebbségi törvényét 1993-ban. A budapesti törvényhozás nyilván egyfajta példát akart mutatni a többi államnak, ahol nagyszámú magyar nemzeti közösség

él. Ez nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény meglehetősen liberális és nagyvonalú. Ez később több problémát is okozott, ami az ezredforduló után a jogszabály komoly módosításhoz vezetett. Ennek ellenére ez a törvény nemcsak a sokat kritizált „etnobiznisz”-t hívta életre, hanem sokat segített már majdnem teljesen asszimilálódott nemzeti kisebbségek revitalizációjához, „újjaélesztéséhez” is.

A sorrendben második a 2001. július 10-én elfogadott cseh kisebbségi törvény.⁷ Ott a kisebbségi kérdésnek távolról sincs olyan rezonanciája, mint Magyarországon. A jogszabály létrejöttét ezért kisebb viták kísérték, ennek ellenére mégsem született könnyen. Cseh kontextusban – a romák és a múltból megmaradt és okozott sérelmek miatt – a németek vitatottak. A morva kérdés főleg az 1990-es években volt fontos, de amúgy sem tekinthető tisztán kisebbségi problémának.

Utolsóként, 2005-ben a lengyelek fogadták el a nemzeti és etnikai kisebbségekről és a regionális nyelvről szóló törvényt.⁸

Hangsúlyozni kell, hogy a jogi szabályozás mindhárom országban nemcsak ezekből a kifejezetten kisebbségi törvényekből áll, hanem egyéb (választójogi, nyelvhasználati, közigazgatási eljárási stb.) jogszabályokból is. Mik tehát a főbb hasonlóságok és különbségek az egyes nemzeti szabályozások között?

A kisebbség definiálásának kérdése

Mindhárom törvény valamilyen formában meghatározza a nemzeti és etnikai kisebbség fogalmát. A magyar jogalkotó úgy véli, hogy nemzeti és etnikai kisebbségnek számít „...minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz tanúbizonyságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” A cseh törvényhozó következőképpen definiálta a nemzeti-ségi⁹ kisebbség fogalmát: „A nemzetiségi kisebbség a jelenlegi Cseh

⁷ 273 Zákon o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů.

⁸ 141 Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym

⁹ A csehek és a szlovákok a nemzeti kisebbség helyett hagyományosan inkább a nemzetiségi kisebbség terminust használják. A nemzetközi dokumentumok inkább a national minority fogalmat ismerik, amit magyarra nemzeti kisebbségként fordítottak.

Köztársaság állampolgárainak az ország területén élő olyan közösség, amely a többi állampolgártól rendszerint a közös etnikai származás, nyelv, kultúra és a hagyományok tekintetében különbözik, számbeli kisebbséget alkot, ugyanakkor kinyilvánítja azt a szándékot, hogy őt nemzetiségi kisebbségnek tekintsék, mégpedig azzal a céllal, hogy közösen törekedjen megőrizni és fejleszteni saját önazonosságát, nyelvét és kultúráját, valamint ezzel egy időben szeretné kifejezni és megvédeni a történelmileg kialakult közösségét.” A lengyel parlament kissé nehezebb utat választott, mert különvete a nemzeti és az etnikai kisebbség kategóriáját. *„A nemzeti kisebbségnek a törvény értelmében a lengyel állampolgárok olyan csoportja tekinthető, amely a következő feltételeknek felel meg: 1) számszerűleg kisebbséget alkot a Lengyel Köztársaság lakosságához képest; 2) nyelv, kultúra vagy hagyományok tekintetében különbözik a több lakostól; 3) törekszik nyelvének, kultúrájának vagy hagyományainak megőrzésére; 4) rendelkezik saját, történelmileg kialakult nemzeti közösségtudattal, amelyet törekszik kifejezni és megvédeni; 5) ősei legalább száz éve a Lengyel Köztársaság területén éltek; 6) azonosul egy olyan nemzettel, amelynek saját állama van.”* Az etnikai kisebbségnek hasonló kritériumrendszernek kell megfelelnie. Különbség csak az utolsó pontban van, ugyanis a nemzetközi gyakorlatnak is megfelelően az etnikai kisebbségnek nem kell saját anyaországgal rendelkeznie.

A lengyel kisebbségi törvényben van még egy fontos fogalom – a regionális nyelv. Ennek tekintik azt a nyelvet, amelyet az adott állam valamely területén azok az állampolgárok hagyományosan használnak, akik a többi lakozóhoz képest számszerű kisebbségben vannak. A másik feltétel: ennek a nyelvnek különböznie kell az adott állam hivatalos nyelvétől, és nem tekinthető sem az államnyelv dialektusának, sem a migránsok nyelvének. A jogszabály csak egyetlen ilyen regionális nyelvet nevez meg: a pomerániai etnikai csoportét, ugyanakkor a lengyel nemzet részének tekinti a kasubokat és nyelvüket is. A több politikai és jogi vitát kiváltó sziléziai nyelvet nem ismerik el regionális nyelvnek.

A fenti definíciókhoz tartozik még néhány elem, amelyek a jogszabályokban szétszórtan találhatóak. A magyar kisebbségi törvény például – a lengyelhez hasonlóan – szintén megköveteli a legalább száz évnyi tartózkodást az ország területén. Eszerint a magyar és a lengyel jogszabály csak az úgynevezett őshonos kisebbségekre vonatkozik, nem a legújabb kori migráció következtében létrejött új közösségekre. A cseh törvény bizonyos jogokat, például a többnyelvű településtáblákhoz való jogot, a bíróságok előtti és a hivatalos érintkezésben való nyelvhasználati jogot, a választási ügyekben történő sza-

bad nyelvhasználatot, valamint az anyanyelvi oktatáshoz való jogot csak a Cseh Köztársaság területén *hagyományosan és tartósan élő nemzetiségi kisebbségnek* garantálja. Igaz, nem konkretizálja, hogy ez pontosan mit jelent, mennyit kell az adott népcsoportnak a térségben tartózkodnia, de a törvény célja akkor is nyilvánvaló. A törvény a nemzetiségi kisebbségeknek biztosít általában jogot, a kisebbségi névhasználatához való jogot, a szabad identitásvállalás jogát, annak adatvédelmi garanciáit stb. Ide tartozik a saját kultúra, a nyelv és a hagyományok fejlesztésének joga is, de az állam anyagilag csak a hagyományosan és tartósan az ország területén élő nemzetiségi közösségek ilyen irányú tevékenységét támogatja.

A definíciókból az is kiderül, hogy mindegyik állam csak a saját állampolgárságú kisebbségi személyeknek hajlandó megadni a kisebbségi többletjogokat, ami természetesen nem vonatkozik a diszkrimináció tilalmára, hiszen az mindenkire érvényes. A nemzeti (nemzetiségi) és etnikai kisebbségek lényegét döntően a saját nyelvben, kultúrában és/vagy hagyományaiban látja, valamint az azok fejlesztésére és megtartására vonatkozó szubjektív akaratban. A többségi államok történelmileg kialakult entitásként érzékelik a nemzeti kisebbségi közösségeket.

Némileg eltérő a jogszabályok terminológiája. A cseh jogszabály csak a nemzetiségi kisebbségekről szól, a magyar a nemzeti és etnikai kisebbségek fogalmát használja, anélkül, hogy definiálná a két terminus közti különbségeket. A lengyel jogalkotó vállalkozott erre a feladatra. A cseh parlament nem határozta meg konkrétan, mely közösségeket tekint kisebbségeknek. A magyar és a lengyel jogalkotók pontosan felsorolták, sőt, a lengyelek a nemzeti és az etnikai kisebbségeket egyaránt megnevezték. Magyarországon így már a törvény elfogadáskor elnyerték a kisebbségi státust a honos népcsoportnak minősülő bolgárok, cigányok, görögök, horvátok, lengyelek, németek, örmények, románok, ruszinok, szerbek, szlovákok, szlovének és ukránok. Lengyelországban nemzeti kisebbségnek minősülnek a beloruszok, a csehek, a litvánok, a németek, az örmények, az oroszok, a szlovákok, az ukránok és a zsidók, etnikai kisebbségnek pedig a karaimok,¹⁰ a lemkok,¹¹ a romák és a tatárok.¹² A lengyel szabályozás nem rendelkezik, hogyan lehet ezen kívül „felvételt nyerni” az elismert nemzeti és etnikai kisebbségek sorába, ezért elmondható, hogy a most idézett felsorolás zárt. Egy új kisebbség elismeréséhez tör-

¹⁰ Türk származású, de tulajdonképpen zsidó hitvallású sajátos népcsoport.

¹¹ Lengyelországi néprajzi-regionális csoport.

¹² Történelmileg a tatár kifejezés sokszor gyűjtőfogalom volt, de a tatároknak vannak saját, igaz nem önálló, államiságra utaló csirái, hiszen az Oroszországi Föderáció része az autonóm köztársasági rangot élvező Tatársztan.

vényt kell módosítani. Magyarországon jogszabály szabályozza ezt a kérdést. A záró rendelkezések utolsó bekezdése ugyanis kimondja, hogy amennyiben a felsoroltakon kívül további kisebbség kíván bizonyosságot tenni arról, hogy megfelel az e törvényben foglalt feltételeknek, legalább 1000, magát e kisebbséghez tartozó választópolgár e tárgykörben a népi kezdeményezésre vonatkozó aláírásgyűjtő íveket az Országos Választási Bizottság elnökének nyújtja be. Az eljárás során az országos népszavazásra és népi kezdeményezésre vonatkozó törvény rendelkezéseit kell alkalmazni azzal, hogy az Országos Választási Bizottság eljárása során köteles kikérni a Magyar Tudományos Akadémia elnökének állásfoglalását a törvényi feltételek fennállásáról. Gyakorlatilag Magyarországon is a parlament dönt ezek után az új kisebbség elismeréséről. Az elmúlt években több ilyen aláírásgyűjtésre és kezdeményezésre került sor, de egyik sem volt sikeres. A legnagyobb port talán a hun kisebbség elismerésére irányuló kezdeményezés kavarta, de viták voltak az orosz és a bunyevác kisebbség és a zsidóság mint nemzetiség elismeréséről is. Az utóbbit a magyarországi zsidó hitközségek vezetése nem támogatta, hiszen ők nem nemzetiségnek, hanem vallásnak tekintik a zsidóságot.

A cseh jogszabályban nem szerepel az elismert kisebbségek felsorolása. Ez a jegyzék csak a törvényhez csatolt magyarázó részben található. Eszerint a Cseh Köztársaságban jelenleg a következő kisebbségek élnek: bolgárok, horvátok, magyarok, németek, lengyelek, osztrákok, romák, ruszinok, oroszok, görögök, szlovákok és ukránok. Szóba került még a zsidók nemzetiséggé nyilvánítása, de ők ezt nem igényelték.¹³ A 2001. évi népszámlálási íveken az osztrák és a zsidó nemzeti identitás, mint lehetőség már nem szerepelt.

Szlovákiában nem létezik átfogó kisebbségi törvény, amely tartalmazhatná a létező és elismert kisebbségek felsorolását. Sőt, törvényi vagy rendeleti szinten nem is létezik a nemzeti/nemzetiségi kisebbség és az etnikai csoport. Ezek ugyanis a Szlovákiában használatos kifejezések konkrét definíciói. Utóbbi kimaradt a nemzetiségi kisebbségek nyelvének használatáról szóló 1999. évi 184. számú törvényből is. Nem létezik olyan formalizált eljárás, illetve mechanizmus sem, amely valamely csoport kisebbségként való elismeréséhez vezetne. Jelenleg de facto 12 kisebbséget ismernek el Szlovákiában. Erre enged következtetni a népszámlálási kérdőív és azok a különböző jogszabályok, amelyek közvetve vagy közvetlenül a nemzetiségi kisebbségek védelméről szólnak. A 2001-es népszámláláson a megkérdezettek 13 nemzetiség közül választhattak. A kérdőíven szlovák,

¹³ Kokes Zoltán: Megszületett a cseh kisebbségvédelmi törvény. = *Prágai Tükör* 2001. 2. sz. 72. o.

magyar, cseh, roma, német, lengyel, horvát, szerb, ruszin, orosz, ukrán, zsidó és „egyéb” nemzetiségi-etnikai kategória szerepelt.

A kisebbségek képviselete

Amikor a nemzeti és etnikai kisebbségek képviseleti szerveiről és lehetőségeiről van szó, figyelembe kell venni, hogy ezt a kérdést nem, illetve nem csak az átfogó kisebbségi törvények szabályozzák. Rendszerint meg kell vizsgálni az alkotmányt, az általános választójogi szabályozást, az önkormányzatokra vonatkozó törvényeket és más jogszabályokat is.

A cseh, a magyar, a lengyel és a szlovák szabályozás összehasonlítása után megállapítható, hogy nem létezik egységes közép-európai modell. Mindegyik állam másként oldja meg ezt a kérdést. Országos parlamenti szinten csak a lengyelek tettek engedményeket a nemzeti kisebbségeknek. A szejmbe és a szenátusba történő választásokat szabályozó egységes jogszabály¹⁴ 134. cikke ugyanis lehetővé tette, hogy az – egyébként kötelező – 5 százalékos bekerülési küszöb ne vonatkozzon azokra a választói bizottságokra (itt tulajdonképpen a választási listákról van szó), amelyeket a regisztrált nemzeti kisebbségi szervezetek tagjai állítottak össze saját soraikból és nyújtottak be az Állami Választási Bizottságnak. A lengyel parlament képviselőháza-ként működő szejmet ugyanis arányos rendszerben, a listák segítségével választják meg. Amennyiben tehát valamely elismert kisebbség szervezetének tagjai ilyen külön listát indítanak és ezzel szereznek legalább egy mandátumhoz szükséges szavazatot, bejuthatnak a törvényhozásba. Ezt a megoldást a lengyelek tulajdonképpen a németektől vették át. Egyébként éppen ennél a rendelkezésnél látszik, hogy a szabályozás során használt terminológiának milyen szerepe, esetleg súlyos hatása lehet az egyes közösségek lehetőségeire. A lengyel választási törvény az 5 százalékos küszöb alóli mentességet csak a nemzeti kisebbségek szervezeteinek adja meg, és egyáltalán nem említi az etnikai kisebbségeket vagy a regionális nyelvcsoportokat. Ez a különbségtétel nem tűnik teljesen indokoltnak, hacsak nem külpolitikai indítékokkal akarják magyarázni.

A lengyel szabályozás nem rendelkezik viszont külön a kisebbségi önkormányzati képviseleti rendszerről, amely hasonló lenne az 1993 után létrejött magyarországihoz. Magyarországon eredetileg két formában szerették volna garantálni az őshonos nemzeti kisebbségek közjogi

¹⁴ Ustawa z dnia 12 kwietnia 2001 r. DZU 2001 Nr. 46 poz. 499.

képviselétét: a kedvezményes parlamenti képviselő biztosításával, valamint egy strukturált, a közvetlenül választott helyi és az elektorok útján választott országos kisebbségi önkormányzatok létrehozásával. A kedvezményes parlamenti képviselőt egészen mostanáig nem sikerült megvalósítani, annak ellenére, hogy a hatályos magyar alkotmány 68. cikke államalkotó tényezőnek és a néphatalom részeseiként deklarálja a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Igaz, ebből önmagából még nem következik a kedvezményes parlamenti képviselő biztosítása, amit azonban többször megígérték.

A magyar kisebbségi önkormányzati rendszer talán leginkább a szlovén megoldáshoz hasonlít. Az utóbbi időben ezt a rendszert jelentősen módosították. Ennek oka az, hogy az 1993-ban elfogadott jogszabály alapján túlságosan tágan lehetett értelmezni az identitásválasztás szabadságát, továbbá nem határozták meg pontosan, kik vehetnek részt a kisebbségi önkormányzati választásokon, azaz nem vezettek névjegyzéket a szavazásra jogosult választópolgárokról. Ezek a problémák végső soron több elméleti és működési zavarhoz, valamint az etnobizniszként elhíresült jelenség megszületéséhez vezettek.¹⁵ Erre reagált a kisebbségi törvény és a hozzá kötődő egyéb jogszabályok 2005. évi módosítása,¹⁶ amely bevezette a kisebbségi választásokon jogosult választópolgárok névjegyzékét, így korlátok közé szorította az addigi majdnem parttalan gyakorlatot. Mindenki csak egy ilyen névjegyzékben szerepelhet és csak egy kisebbségi önkormányzatban politizálhat. A települési jegyzők által a választások előtt vezetett névjegyzékbe való felvétel ugyanakkor önkéntes, tiszteletbe tartja az identitásválasztás szabadságát, és a névjegyzékből ki is lehet jelentkezni. A korábbi gyakorlathoz képest változás az is, hogy most már nemcsak helyi és országos szinten léteznek kisebbségi önkormányzatok, hanem megjelent a kisebbségi középszint is, nevezetesen a megyei kisebbségi önkormányzatok. Az ilyen önkormányzatok alapvető feladata a kisebbségek érdekeinek védelme és képviselése. A 2005. évi módosítás ezen a téren némileg megerősítette az önkormányzatokat.

A cseh szabályozás nem biztosít a kisebbségeknek kedvezményes módon megszerezhető parlamenti helyeket, sem külön választott kisebbségi önkormányzati rendszert. A helyi önkormányzatokról szóló törvény¹⁷ 117. cikkének 3. bekezdése viszont kimondja, hogy az a települési önkormányzat, amelynek területén a legutóbbi nép-

¹⁵ Ezekről a problémákról lásd részletesebben *Regisztrálható-e az identitás?* Szerk. Halász Iván – Majtényi Balázs. Gondolat Kiadói Kör – MTA Jogtudományi Intézet. Budapest, 2003.

¹⁶ 2005. évi CXIV. törvény.

¹⁷ Zákon c. 128/2000 Sb. o obcích (obecní zřízení), ve znení po zdejším predpisu.

számlálás szerint az állampolgárok legalább 10 százaléka a csehtől eltérő nemzetiségűnek vallotta magát, köteles külön bizottságot létrehozni a nemzeti kisebbségek képviselőire. E bizottság tagjai az önkormányzati képviselőkön kívül az egyes nemzeti kisebbségek szövetségei által delegált tagok. A testület legalább felének a nemzeti kisebbségek tagjainak kell lennie. Hasonló típusú nemzeti kisebbségi bizottságokat kell létrehozni a kerületekről szóló törvény¹⁸ értelmében a kerületi képviselőtestületeknek is. Ezekre a testületekre hasonló szabályok vonatkoznak, mint a települési önkormányzatok mellett létrehozott bizottságokra, azzal a különbséggel, hogy kerületi szinten akkor kell létrehozni bizottságot, ha a legutóbbi népszámlálás adatai szerint a területén élő állampolgárok legalább 5 százaléka tartozik a csehektől eltérő nemzeti kisebbséghez. Hasonló szabály érvényesül Prága fővárosban is. Ezek a bizottságok a magyar modelltől eltérően nem kisebbségenként szerveződnek, hanem közösek az összes érintett, azaz az önkormányzat területén élő nemzeti kisebbség számára. Feladat- és hatásköreik tekintetében sem különböznek jelentősen a rendes települési vagy kerületi önkormányzati bizottságoktól. Amikor a kisebbségek törvény által megkövetelt létszámáról van szó, érdemes még megjegyezni, hogy a helyi önkormányzatokról szóló törvény 29. cikke abban az esetben teszi lehetővé a település nevének, az utcanevék és más közterületek, továbbá a hivatalok feltüntetését kisebbségi nyelven, ha az illető kisebbség a helyi összlakosság legalább 10 százaléka, legalább 40 százalékuk ezt a lehetőséget petícióban is kérelmezte.

A helységnevek kisebbségi használatánál a lengyel kisebbségi jogszabály érdekes megszorítást alkalmaz: nem lehet használni azokat az elnevezéseket, amelyek 1939 és 1945 között a német birodalmi hatóságok vagy a szovjet szervek írtak elő. Egyébként külön nyilvánartartást vezetnek azokról a településekről, amelyek jogosultak használni a lengyeltől eltérő nyelvű elnevezéseket.

A képviselő kérdésénél kell megemlíteni, hogy a cseh és a lengyel kisebbségi törvényben egyaránt vannak rendelkezések a kormány mellett működő konzultatív tanácsokról, amelyekben a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselői dolgoznak, illetve amelyek kormányzati szinten foglalkoznak a kisebbségekkel. A lengyel törvény konkrétan rendelkezik a vallási ügyekkel, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyivel foglalkozó miniszterről, a kormány vajdasági képviselőtét ellátó vajdáról, az utóbbi által kinevezhető nemzeti és etnikai ügyi megbízottról (kinevezése fakultatív lehetőség) és a

¹⁸ Zákon c. 129/2000 Sb. o krajích (krajské zřízení), ve znení pozdejších predpisu. §78. (2)

Kormány és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Közös Bizottságáról. A miniszterelnöknek ezt a konzultatív-véleményező szervét röviden csak a Közös Bizottságnak hívják. E bizottság a kormányfő által az illetékes miniszter javaslatára kinevezett minisztériumi és közigazgatási képviselőkből, szakértőkből, valamint az egyes nemzeti, etnikai és regionális kisebbségek szervezetei által jelölt képviselőkből áll. Utóbbiak nem egyforma számban, létszámuktól függően képviseltek magukat.

Hasonló testületről rendelkezik a cseh kisebbségi törvény is. A cseh kormány létrehozta a Kormány Nemzeti Kisebbségügyi Tanácsát, amely kezdeményező és tanácsadó szerepet tölt be. Tagjainak legalább fele az egyes nemzeti kisebbségek által delegált tagokból áll, másik része a közhatalmi szervek képviselőiből. A különböző tanácsadó, előkészítő és véleményező feladatok közé tartozik például a javaslatétel, hogyan kell elosztani a kisebbségeknek szánt pénzeszegeket.

Hasonló szerv működik a szlovák kormány mellett is. Az 1998-as választások után, amikor a Magyar Koalíció Pártja nyolc évre kormányzati tényező lett, létrehozott egy új kormányalelnöki tisztséget. 2006 előtt Csáky Pál töltötte be, és az emberi jogokért, az kisebbségekért és a regionális fejlődésért felelt. Apparátusa a magyar Miniszterelnöki Hivatalnak megfelelő Kormányhivatalon belül működik. A kormányalelnök egyidejűleg elnöke lett a Kormány Nemzeti-ségi Kisebbségekért és Etnikai Csoportokért Felelős Tanácsának. Ebben a konzultatív szervben a kisebbségek képviselői és az érintett államigazgatási szervek küldöttei dolgoznak. A Tanácsban a roma kisebbség szervezeteinek küldöttei is képviseltetik magukat. Hangsúlyozni kell, hogy a roma kisebbség – tekintettel súlyos szociális helyzetére és létszámára – több országban külön konzultatív, koordináló és véleményező testületek jöttek létre. Szlovákiában ilyen volt például a Roma Közösségek Tárcaközi Bizottsága. A roma kérdéssel Szlovákiában külön kormánybiztos foglalkozik. Mivel a roma kisebbség problémái eltérnek az általános szabályozástól, ezen a helyen nincs lehetőség részletes kifejtésére.¹⁹

A sziléziai kisebbség elismerése körüli viták

Érzékeny kérdés annak meghatározása, melyik közösség tekinthető nemzeti és etnikai kisebbségnek, különösen akkor, ha ehhez komoly

¹⁹ Cseh és szlovák vonatkozásban lásd erről részletesebben Halász Iván: A romák jogi helyzete Szlovákiában és Csehországban... c. tanulmányt.

politikai többletjogok, lehetőségek társulnak. Magyarországon ilyen a már említett irreális hun és bunyevác kisebbség kérdése. A helyzetet bonyolítja, hogy néha elmosódnak a határok a csoportok és kategóriák a nemzeti, vagy csak etnikai kisebbség vagy regionális nyelv között. Miért tekintik a csehek önálló nemzeti kisebbségnek az oszt-rákokat is, miért választják ketté a magyarok a ruszin és az ukrán közösséget, miért számítanak a zsidók Lengyelországban nemzeti-ségnek, Magyarországon viszont csak vallásnak, a kasub nyelv miért regionális és nem egy etnikai csoport nyelve stb.? A nehézségek ott kezdődnek, hogy a nemzeti identitás kérdésében mindig van szubjektívizmus, továbbá minden országnak más a történelme vagy jelenlegi politikai dilemmái.

A közép-európai térségben felmerült problémák közül egyelőre csak a sziléziai kérdés járta végig a legfelsőbb szintű európai emberjogi bírói fórumokat, konkrétan a strassbourgi székhelyű Európai Emberjogi Bíróságot. Az egész 1995-ben kezdődött, amikor a Mozgalom Szilézia Autonomiájáért megpróbálta elismertetni a sziléziai nemzetiséget. 1996-ban a katowicei vajdasági bíróságnál kérelmeztek a Sziléziai Nemzetiségű Emberek Uniója nevű szervezet bejegyzését. A bíróság a vajda ellenkező véleménye dacára bejegyezte a szervezetet. A vajda főleg azt kifogásolta, hogy a szervezet olyan kisebbséget akar védelmezni, amely nem is létezik. Ezen kívül a nyújtott alapszabály nem tartalmazta a „sziléziai nemzetiséghez tartozó személy” kritériumait. A katowicei fellebbviteli bíróság a vajdával egyetértésben kimondta, hogy a sziléziaiak nem tekinthetők nemzeti kisebbségnek, csupán etnikai csoportnak. Indoklása szerint egy nemzetiség akkor létezik, ha léte a szélesebb közvélemény számára különösebb kétség nélkül köztudomású.²⁰ E döntés ellen az Unió semmisségi kérelmet nyújtott be a Legfelsőbb Bírósághoz, amely azt elutasította és fenntartotta a fellebbviteli bíróság ítéletét. A Legfelsőbb Bíróság szerint a sziléziai nemzetiség bejegyzése törvénysértő lenne, mert egy „nem létező kisebbség” élvezné a nemzeti kisebbségeknek járó jogokat. A sziléziaiak pedig csak etnikai kisebbség. A később elfogadott kisebbségi törvény az etnikai kisebbségek felsorolásánál is figyelmen kívül hagyta a sziléziai kisebbséget.

A Sziléziai Nemzetiségű Emberek Uniója az Emberi Jogok Európai Bizottságához fordult, hogy a lengyel szervek megsértették az egyesüléshez való jogot. Az Európai Emberi Jogi Bíróság 2001. december 21-i ítéletében a lengyel kormány álláspontjával értett egyet. Rámutatott, hogy a beadvány benyújtói részesülni akartak a válasz-

²⁰ Gdulewicz, Ewa – Poplawska, Ewa: Nemzeti és etnikai kisebbségek Lengyelországban – a definíció jogi problémái. = *Pro Minoritate* 2004. ősz-tél, 246. o.

tójogi kedvezményekben. Kimondta továbbá, hogy „*az egyének és a csoportok jogai és szabadságai korlátozhatóak az ország mint egész nagyobb stabilitásának érdekében, ideértve az adott ország demokratikus választási rendjét.*”²¹ Arról viszont nem nyilvánított véleményt, van-e joga a lengyel bíróságoknak vizsgálni, létezik-e a sziléziai nemzetiség. A lengyel jogrend ugyanakkor valóban nem tartalmazott semmifajta eljárást valamely kisebbség létezésének elismerésére, kivéve olyan nemzetiségeket, amelyekről kétoldalú szerződések rendelkeztek. A többiek számára egyetlen lehetőség a megfelelő egyesület bejegyzése volt. Ezért a joghézagért a Bíróság kritikával illette a lengyel államot.

Az egész eljárás ezzel még mindig nem zárult le, mert a „sziléziaiak” fellebbezést nyújtottak be. Az ügy az Európai Emberi Jogi Bíróság Nagykamarája elé került. A sziléziai érvelés főleg azon alapult, hogy ők csak egyesületet akarnak bejegyeztetni és nem választási bizottságot. Az utalás a választási visszaélésre ezért legfeljebb gyanúsítgatás. A lengyel kormány azzal érvelt, hogy a szervezet bejegyzése a nemzetiség létének jogi elismerése lenne. Közben Lengyelországban közzétették a népszámlálási adatokat, amelyekből kiderült, hogy a sziléziai nemzetiség nem mesterséges képződmény, hiszen körülbelül 173.000 lengyel állampolgár a sziléziai kisebbséghez tartozónak vallotta magát.²² Egyidejűleg némi meglepetést okozott, hogy a korábbi becslésekhez képest majdnem felével kevesebben vallották magukat német nemzetiségűnek. A népszámláláskor a nemzetiségre vonatkozó kérdés egyébként nyitott volt, és a kérdőív – az 1991. évi cseh-szlovák népszámlálástól eltérően – semmilyen lehetséges válaszkategóriákat nem tartalmazott.

Az Európai Emberi Jogi Bíróság a másodfokú eljárásban vizsgálatra érdemes adatként kezelte a népszámlálás véleményét. A Nagykamara ítélete összhangban volt az első fokú ítélettel. A testület szerint Lengyelország nem korlátozta az érintettek gyülekezési szabadságát, hanem csak olyan jogi személy bejegyzését akadályozták meg, amely az alapszabály és a választási szabályozás következtében speciális státuszt, kedvezményeket is kapna, illetve kaphatna. A Bíróság úgy találta, hogy a lengyel állam intézkedéseit az adott ügyben a „sürgető társadalmi szükség” igazolta és nem sértették meg az arányosság elvét. Ebből az is következik, hogy az egyesület bejegyzésének elutasítása „egy demokratikus társadalomban szükséges” jogkorlátozás mértékén belül maradt.²³

²¹ Uo. 247. o.

²² Uo. 249. o.

²³ Uo. 251. o.

A sziléziaiak újból próbálkoztak a lengyel bíróságoknál. Megváltoztatták az egyesületi alapszabály több pontját, de a 2005-ben elfogadott lengyel kisebbségi törvénybe nem került be a sziléziai nemzeti vagy akár etnikai kisebbség említése.

A szlovák kisebbségi szabályozás főbb vonásai

A többi visegrádi országgal összehasonlítva Szlovákia még mindig multietnikus államnak tekinthető, hiszen a lakosságának körülbelül 15 százaléka valamely nemzeti és etnikai kisebbségi közösséghez tartozik, és még mindig nem rendelkezik átfogó jellegű kisebbségi törvénnyel. A gond az, hogy a lélekszámok, valamint történelmi okok miatt Szlovákiában a kisebbségi kérdés még mindig képes feszültségeket gerjeszteni. Megemlíthető továbbá, hogy a Szlovák Köztársaságban vannak komolyan szervezett, a parlamentbe, néha a kormányba is saját jogon bekerülő kisebbségi közösségek. Ennek eredménye, hogy sok vita és küszködés után a szlovákiai magyar közösségnek sikerült elérnie az állam által is finanszírozott magyar egyetem beindítását.

A nemzeti és etnikai kisebbségek jogait a szlovák jogrendben a már említett alkotmány és a megfelelő nemzetközi egyezmények és szerződések garantálják. Így van ez a többi visegrádi állam vonatkozásában is. Az aláírt nemzetközi dokumentumok tekintetében Szlovákia sem különbözik a többiektől, és az egész régió viszonylag homogénnek mondható. A szlovák közéletben néha tapasztalható egyfajta ellenszenv a kisebbségi jogok „standardon felüli” megadásával szemben, akarva-akaratlanul elfogadják az alapvető dokumentumokat és azok tartalmát. Szlovákia tehát nem törekszik nagyvonalúságra a kisebbségekkel szemben, de amit a nemzetközi partnerei elvárnak tőle, azt többé-kevésbé teljesíti.

Szlovákia, mint láttuk, nem rendelkezik átfogó kisebbségi törvénnyel, annak ellenére, hogy a 2002 és 2006 közötti választási ciklusban, a kisebbségi kultúrák finanszírozásával foglalkozó jogi norma elfogadása a kormányzati pozícióban lévő Magyar Koalíció Pártjának egyik célkitűzése volt. Ez nem jelenti azt, hogy a szlovákiai kisebbségek helyzete jogilag nem szabályozott. Sok alkotmánybíróági határozat is létezik, fontos elveket állapít meg ebben a kérdésben. Ilyen volt például még 1995-ben, hogy az alkotmányban garantált jog megvalósításához szükséges törvény nem létezik, és olyan jogszabály elfogadása, amely azt a gyakorlatban nem teszi lehetővé, olyan állapotot eredményez, amely nincs összhangban az alkotmánnyal. Meg-

felelő jogi norma elfogadásának tehát alkotmányosan kikényszeríthetőnek kell lennie. Ez a megállapítás megfelel a materiális jogállam doktrínájának, ami meghatározó a szlovák alkotmánybíróság tevékenysége során.²⁴ 1998-ban az alkotmánybíróság elutasította azt a törvénymódosítást, amely etnikai kvótákat vezetett volna be a helyhatóságokban. Ezt főleg azok a szlovák nemzeti erők követelték, amelyek törvény által biztosított választott helyeiket akarták megőrizni a magyarok lakta településeken a szlovák vagy más kisebbségeknek a képviselőtestületekben.²⁵

A szlovák alkotmány kisebbségekre vonatkozó rendelkezései tehát több különböző szintű és tárgyú jogszabályban vannak. Számos részleges utalás található az egyes jogi normákban. Ilyen a helyi önkormányzatokról szóló törvény, a könyvtárakról, a színházi tevékenységről, a rádióról és televízióról szóló jogszabály és sok hasonló jellegű rendelkezés. Legfontosabbak mégis a nyelvhasználat kérdését és az antidiszkriminációs rendelkezéseket tartalmazó törvények.

A nemzeti kisebbségek nyelvének használatáról szóló 1999. évi 184. számú törvény lehetővé teszi a kisebbségi nyelv használatát azokon a településeken, ahol az adott kisebbség a legutóbbi népszámlálás adatai szerint az összlakosság legalább 20 százaléka. A jogszabály kifejezetten nem sorolja fel a kisebbségi nyelveket. A törvény megfelel ugyan az alapvető európai jogi normáknak és elvárásoknak, mégsem nagyvonalú.²⁶ Az eljáró közigazgatási szerv határozatát például csak külön kérésre állítják ki a kisebbség nyelvén is abban a községben is, amely e törvény hatálya alá tartozik. A helyi önkormányzat ülésén csak akkor használható a kisebbség nyelve, ha azzal az összes jelenlévő egyetért. Ellenkező esetben felszólalhat ugyan saját nyelvén, de a tolmácsolás költségeit a községnek kell viselnie.

Az Európai Unió által is elvárt, az egyenlő bánásmódról és a diszkriminációval szembeni védelemről szóló 365. számú törvényt 2004 májusában fogadták el. A jogszabály egyebek között lehetővé tette az úgynevezett pozitív diszkriminációt is faji, nemzetiségi vagy etnikai alapon. A rendelkezés az akkori szlovák kormánykoalíción belül is vitákat okozott az intézkedést pártoló magyar politikusok és az azt ellenző – egyébként korábban USA-ban tanuló – kereszténydemokrata igazságügyi miniszter között, aki néhány képviselővel együtt

²⁴ Orosz, Ladislav: Zákonná úprava postavenia národnostnych menšín a etnických skupín v Slovenskej republike – hodnotenie, námety de lege ferenda. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Szerk.: Stefan Sutač. UNIVERSUM. Prešov, 2005. 58. o.

²⁵ PL ÚS. 19/98

²⁶ Samson, Ivo: Madarská menšina ako zahraničnopolitický faktor. = *DILEMA* 2002. 1. sz. 33. o.

megtámadta az alkotmánybíróság előtt. A testület 2005 végén úgy döntött, hogy a rendelkezések faji, nemzeti és etnikai alapon valóban nem alkalmazhatók. Problémát egyrészt az okozott, hogy az adatvédelmi és személyiségi szabályok miatt nem írható pontosan körül az a kör, amelyre a pozitív diszkrimináció vonatkozna, másrészt a hatályos szlovák alkotmány 34. cikkének 3. bekezdése kimondja, hogy „A nemzeti kisebbséghez vagy etnikai csoporthoz tartozó állampolgárok számára, az Alkotmányban biztosított jogok gyakorlása nem irányulhat a Szlovák Köztársaság szuverenitásának és területi integritásának veszélyeztetésére, valamint a többi lakos diszkriminálására.” E rendelkezés bizalmatlanságot fejez ki a kisebbségek törekvéseivel szemben, és utolsó szavai úgy is értelmezhetőek, mint a nemzeti vagy etnikai alapon gyakorolt pozitív diszkriminációt tilalmazó intézkedés. Annál is inkább, mert az alkotmány szellemisége szerint a pozitív diszkrimináció tilalma alól közvetetten kivételek voltak a nők, a fiatalkorúak és az egészségükben károsodott személyek. Utóbbi csoportoknak – az alaptörvény 38. cikkének 1. és 2. bekezdése szerint – munkájuk során joguk van fokozott egészségvédelemre és különleges munkafeltételekre, illetve munkajogi viszonyaikban különleges védelemre, felkészülésük során pedig támogatásra. Az Alkotmány 41. cikkének 1. bekezdése kimondja, hogy a gyermekek és a fiatalkorúak különleges védelmet élveznek. A pozitív diszkrimináció tilalma egyébként nem annyira a magyar kisebbséget sújtja, hanem a szociálisan sokkal nagyobb gondokkal küszködő romákat.

A szlovákiai szakembereknek az a véleménye, hogy a kisebbségi szabályozás területén a Szlovák Köztársaság az uniós csatlakozás előtt elérte a minimális kisebbségvédelmi standardokat, legalábbis abban az értelemben, ahogyan azok az EU tagállamaiban érvényesülnek.²⁷ Egyébként meg kell jegyezni, hogy a legtöbb ilyen norma a fordulatot hozó 1998-as választások után született. A korábbi politikai kurzus sokkal mostohábban bánt a kisebbségi jogokkal.

A 2006-os választások előtt a kormányzati pozíciókat betöltő magyar politikusok komoly erőfeszítéseket tettek átfogó kisebbségi törvény elfogadására, erre azonban mégsem került sor. Az elkészült tervezetek komplexebb módon biztosítani és több ponton bővíteni kívánták a kisebbségek jogait és lehetőségeit. 20-ról 10 százalékra kívánták például csökkenteni a kisebbségi nyelvhasználatához követelt küszöböt. Ezt a lehetőséget a községekről ki akarták terjeszteni az önkormányzati kerületekre is. Bővíteni akarták a kisebbségi nyelvek használatát a szóbeli ügyintézésben. A parlamenti képviselőknek

²⁷ Orosz, Ladislav: i. m. 63. o.

meg akarták adni a felszólalás jogát saját nyelven, keresztül akarták vinni, hogy a fontos szertartásokat (esküvőket, temetéseket) a hivatalos szervek kérésre kisebbségi nyelven is elvégezzék stb.

A felsorolt elképzelések egyébként egyes szlovák jogászok szerint sem mennek túl a megszokott európai standardokon, amelyek aláírt és ratifikált nemzetközi jogi dokumentumokban is megtalálhatók, legfeljebb kissé lépnek túl a megkövetelt minimumokon.²⁸ Nem valószínű, hogy most a megváltozott politikai körülmények között sikerül e törvény elfogadtatása. A kisebbségi törvény hiányának egyik legfontosabb következménye az egyes fogalmak pontos tisztázása, a kisebb átláthatóság és részben a külön kisebbségi képviselői szervek hiánya. Azért csak részben, mert nem mindegyik európai kisebbségi jogszabály tartalmaz rendelkezéseket a kisebbségi érdekeket képviselő, illetve kommunikáló kisebbségi önkormányzatokról, tanácsokról vagy bizottságokról. Szlovákiában valóban nem létezik elkülönült, esetleg közvetlen választások által legitimált kisebbségi önkormányzati rendszer. Igaz, a legnagyobb kisebbség, a magyar nem is érzi különösebb hiányát, hiszen saját jogon komoly parlamenti képviseléssel rendelkezik, és számos településen többségben van a képviselőtestületekben is. Inkább a kisebb lélekszámú csoportok, valamint a szétaprózódott roma közösség esetében okoz ez gondot, hiszen így nehezebben alakul ki megfelelő politikai legitimitással felruházott kisebbségi reprezentáció. A magyar kisebbség képviselői főleg azt szeretnék elérni, hogy megváltozzon a számukra igazságtalan közigazgatási-kerületi beosztás. Jelenleg a többségi pártok megfelelő összefogása esetén egyetlen kerületben sincs lehetőség, hogy súlyukhoz mérten arányosan jussanak befolyáshoz, egy-két „véletlen” választási sikert leszámítva.

Befejezés

Ha néhány szóval kellene összefoglalni Közép-Európa 1989 utáni nemzetiségi viszonyait a következő tendenciákat állapíthatjuk meg: 1. A legtöbb térségbeli ország a 20. században nemzeti homogenizálási folyamaton esett át. Ez leginkább Lengyelországban, legkevésbé Szlovákiában érződik. Magyarországon a helyzet hasonló a lengyelországihoz, bár a viszonylag asszimilálódott nemzetiségi közösségekben a jogszabályi változásoknak köszönhetően 1993 óta némi fellendülés tapasztalható. A Cseh Köztársaság két tekintetben tűnik ki. Itt

²⁸ Uo. 65. o.

jelent meg először a statisztikában is számottevő adatot produkáló bevándorló közösség (vietnami), valamint potenciálisan itt a legjelentősebb a régi tartományi eredetű regionális identitást (morva) vallók száma. Itt volna a nem nemzeti alapú regionalista, illetve etno-regionalista törekvések legkomolyabb társadalmi alapja. 2. A nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása többé-kevésbé megoldott, legalábbis a nemzetiségi identitásúak lélekszámához képest. Ahol nincs átfogó szabályozás, de a kisebbségek összlétszáma számottevő, úgymond, az élet pótolja a hiányosságokat, azaz a kisebbség magának építi fel a megfelelő intézményrendszert vagy létszámánál fogva „kiharcolja”. 3. Egyik térségbeli országban sem bánnak, eufemisztikusan szólva, túl bőkezűen a bevándorló közösségekkel. Nyilván még nem szoktak ahhoz, hogy a harmadik világból érkező migránsok potenciális céljává vált, különösen az EU-csatlakozás után. A közép-európai szabályozás döntően az őshonos és az állampolgár státusú kisebbségi csoportokra koncentrál.

A Közép-Európa nemzetiségi viszonyai a legutóbbi, 2001. évi népszámlálási adatok tükrében:

Cseh Köztársaság

Cseh	9.249.777
Morva	380.474
Sziléziai	10.878
Szlovák	193.190
Lengyel	51.968
Német	39.106
Roma	11.746
Magyar	14.672
Ukrán	22.112
Orosz	12.369
Vietnami	17.462
Bolgár	4363
Román	1238
Görög	3219
Albán	690
Horvát	1585
Szerb	1801
Egyéb	53.479
Ismeretlen	172.827
Összlakosság	10.230.060

*Magyarország*²⁹

Bolgár	1358
Cigány	190.046
Görög	2509
Horvát	15.620
Lengyel	2962
Német	62.233
Örmény	620
Román	7995
Szerb	3816
Szlovák	17.692
Szlovén	3040
Ruszin	1098
Ukrán	5070

Szlovákia

Szlovák	4.614.854
Magyar	520.528
Roma	89.920
Ruszin	24.201
Ukrán	10.814
Cseh	44.620
Német	5405
Lengyel	2602
Horvát	890
Szerb	434
Egyéb	10.685
Ismeretlen	54.502
Összesen	5.379.455

Lengyelország

A 38,3 millió lakosból 173.000 sziléziainak, 153.000 németnek, 48.700 belorusznak, 31.000 ukránnak, 12.000 romának, 1100 zsidónak, 1100 örménynek, 8000 csehnek, 500 tatárnak és 50 karaitának vallotta magát. Ez azt jelenti, hogy a lakosság 96,74 %-a lengyelnek vallotta magát, 1,23 % jelölt meg más nemzetiséget és 2,03 % nem adott értékelhető választ.³⁰

²⁹ A legutóbbi magyar népszámlálás alkalmából a kérdezőbiztosok négy, az etnikai vagy a kulturális-nemzeti identitásra vonatkozó kérdést tettek fel. A nemzetiségi hovatartozáson kívül az anyanyelvet, a nemzetiségi kulturális értékekhez, a hagyományokhoz való kötődést, valamint a családi, baráti közösségben használt nemzetiségi nyelvet próbálták megtudni.

³⁰ Gdulewicz, Ewa – Poplawska, Ewa: i. m. 251. o.

KRITIKA

Mák Ferenc

Visszapillantás a pokoli időkre

A történetírói hitelességről

Göncz László: **Egy peremvidék hírmondói – Mura menti életképek a 20. század első feléből**: Budapest – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2006. 276 p.

Nagyon fegyelmezett pásztorai vannak a muravidéki magyarságnak, számadói, akik lelkiismeretesen figyelnek a közösségi élet minden értékteremtő megnyilvánulására, miközben a sokszor elperelt múltbeli értékeket is igyekeznek visszaszolgáltatni valódi tulajdonosaiknak, a táj lakóinak. Közülük Göncz László az, aki az elmúlt évtizedben végzett történelmi kutatásai és publikálásai révén mindazok figyelmének középpontjába emelte a muravidéki magyarság elmúlt közel száz éves múltját, akik különösen érzékenyek a nemzeti sorskérdéseink iránt. A *Fejezetek Lendva történetéből 1920-ig* című, 1996-ban megjelent tanulmánykötete már jelezte a szerző történelmi múlt iránti elkötelezettségét, a 2001-ben közzétett *A muravidéki magyarság 1918–1941* című monográfiája azonban egyszerre emelte őt a régió-történészek mályuszi értelemben vett legkiválóbbjainak sorába. (Feladatukat Mályusz Elemér a legapróbb helyi értékek gondos, lelkiismeretes begyűjtésében és értelmezésében határozta meg.) És ha mindeközben arról sem feledkezünk meg, hogy Bence Lajos 1994-ben *Írott szóval a megmaradásért* címmel megjelentette a szlovéniai magyar nemzeti közösség irodalomtörténeti összefoglalóját, *Identitás és entitás* címmel pedig irodalom- és művelődéstörténeti írásait gyűjtötte egybe (2005), miközben Halász Albert *Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken* című monográfiájában (1999) a táj népszokásait, néprajzi jellegű örökségét mentette át az utókornak –, bátran beszélhetünk az értékekre ügyelő számadói gondossággal muravidéki példamutatásáról is. (Illene itt egy kitérőt tenni mindazok életművének méltatása felé – elsősorban Varga Sándorra, Szúnyogh Sándorra és Varga Józsefre gondolok –, akik a szülőföld szeretetében mutattak a számukra követendő példát, de ez legyen a krónikás későbbi feladata.)

Göncz László a muravidéki magyarság Trianont követő közel negyed százados történetének a bemutatásakor méltán érezhette, hogy a történelmi források önmagukban túlon túl szikárok, szinte visszafogot-

tak ahhoz képest, amit a régió kisebbségi sorsra jutott lakossága a valóságban átélt és megszenvedett. Lehet számszerűsíteni a megszüntetett, felszámolt magyar iskolákat, de a tragédia igazi dimenzióját a személyes vallomások hitelesítik csak; a gyötrelem annak az egykori kisdíáknak az elmondásában mutatkozik meg igazán, akit magyar létére szlovén tanító tanít szerb nyelvre, és oktatja a cirill betűvetésre. Szinte Tompa Mihály-i látomássá nő a „nehogy ki máshol sír e nemzetem / megutálni is kénytelen legyen” kétségbeesés annak a muravidéki magyarnak az esetében, aki felismeri: mégiscsak elviselhetőbb az élet a titói Jugoszláviában, mint a szovjetek által megszállt Magyarországon. A történésznek és a túlélő szándékozónak egyaránt szüksége van az eseményeket hitelesítő emberi vallomásokra.

E felismerés nyomán indult Göncz László „országjáró” körútjára, hogy személyes beszélgetések során hallgassa meg és rögzítse a XX. század első felében lezajlott események tanúinak vallomásait, visszaemlékezéseit és számvetését. Az *Egy peremvidék hírmondói* című kötetében nem kevesebb, mint harmincnégy „Mura menti életképet” közöl, amelyek tablószerű elrendezésben a régió történelmének szinte a teljességét mutatják meg. Vannak visszaemlékezők, akik mindvégig hűek maradtak a szülőföldjükhöz, s ha a sorsformáló időkben az események – tanulási lehetőség, katonaság, hadifogság, munkaszolgálat – elsodorták is őket távolabbi vidékekre, az első adandó alkalommal visszafordultak az otthonuk felé, mert csak a szülőfalu biztonságában tudták elképzelni az életet. Vannak olyanok a megszólalók között, akik távolról jöttek a Muravidékre, és a mediterrán szépségű táj magához láncolta őket, gyökeret fogtak, és maradtak új szülőföldjükön. Ők akár szerencsésnek is mondhatják magukat, hiszen voltak, akik ebbe belepusztultak, vagy menekülniük kellett valahová a vakvilágba. Ismét másokat keserves időkben, kényszerrel hurcoltak el a Lendvidékről, s ha szerencséjük volt, évek múltán visszatérhettek otthonukba. Voltak, akik tehetséget éreztek magukban, hogy a közösségért vállaljanak aktív életet – ezek a beszélgetések a legszínesebbek, tényekben, információkban a leggazdagabbak –, ismét másokat tehetetlenül sodort magával a történelem vihara. De bármilyen erős is volt a sodrás, emberségben, tisztességben mindvégig kitartottak. És ami még ennél is több: magyarok maradtak, még akkor is, amikor ebből nem származott előnyük. Skalics Gusztáv, a Moravske Toplice-i református lelkész a regionális hazafiság lényegét fogalmazta meg, amikor kimondta: „a magyarnak magyar, a szlovénnek szlovén vagyok”.

Kevesen ugyan, de néhányan még emlékeznek a trianoni döntést követő időkre. Göncz László *A muravidéki magyarság 1918–1941*

című monográfiájában részletesen tárgyalja a ma már szinte valószínűtlen eseményeket: a Párizs-környéki béketárgyalások kezdeti szakaszában a délszlávok közös államáért küzdő küldöttségnek eszébe sem jutott a Muravidék követelése; francia politikusok (Tardieu és körének) ötlete volt, hogy Klagenfurt környékének az osztrákok számára történő odaítélését követően a szerbek iránti kompenzációként felajánlják ezt a „félreeső”, minden idegen számára jelentéktelen területet. A szerb katonai körök kezdetben ezt úgy fogadták, mintha Grönland főkatragyás vidékét kínálták volna nekik. 1918. decemberében, amikor az utódállamok politikusai és kormányai éppen önálló államiságuk kikiáltásával voltak elfoglalva, a Muravidéken „megszületett a Bagonyai Határozat (Bagojina; 1918. december 1.), amelyben a wilsoni elvek értelmében a budapesti kormánytól a muravidéki szlovének részére autonómiát követeltek a közigazgatás, a vallás és az oktatás terén. A határozat megfogalmazásában döntő szerepe lehetett Obál Béla muravidéki származású eperjesi egyetemi tanárnak, a későbbi kormánybiztos jelenlétének, aki azokban a napokban Jászi Oszkár miniszter megbízásából a Muravidéken tartózkodott, és Muraszombatban, valamint Barkócon (Bakovci) is a bagonyihoz hasonló népgyűléseken vett részt. A muraszombati nagygyűlésen megfogalmazódott Mura megye létrehozásának gondolata, amelynek keretében a Vas és Zala megyei szlovének egységes vármegyében élhetnének – írja Göncz László. Csak december 26-án érkezik a jelentés Budapestre, hogy Jure Jurišič katonai parancsnok vezetésével a Csáktornya irányából érkező, húsz főből álló szerb csapat megszállta Lendvát. Ugyanez a különítmény december 28-án Muraszombatba is bevonult. A Muramente hovatarozásáról a határtárgyalások során először 1919. január 4-én esett szó. Mi több, 1919. május 5-én Párizsban a jugoszláv küldöttség Szentgotthárd érdekében még lemondott Alsólendváról és környékéről. Ugyanakkor Bence Lajos irodalomtörténeti monográfiájában rámutat arra, hogy 1919. május 12-én Žerjav [?], a szlovén kormány tagja azt nyilatkozta, hogy a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak „nincs szüksége a vend vidékre, mert legjobb országhatár a Mura, amely ingoványos árterületeivel a vendvidéket teljesen elzárja Jugoszláviától”. Csak ezt követően változott a délszláv küldöttség álláspontja, és pecsételődött meg végérvényesen a Muravidék sorsa. Gondoljunk csak bele: a területet majdnem Magyarországon felejtették!

A visszaemlékezők elsősorban a magyar iskolák és intézmények felszámolására, az értelmiség elüldözésére, az optálásra, a szlovén telepesek érkezésére, a földek kisajátítására és a szlovén betelepülők javára történő odaítélésre emlékeznek. „...a két világháború között a

korabeli délszláv állam nem tette lehetővé, hogy a magyar nemzetiségűek bérelhessenek, illetve vásárolhassanak földet. A szegénység a hetési falvakban a harmincas években iszonyatos volt” – nyilatkozta Varga Károly. Fordán József másutt arról beszél, hogy a délszláv államban a két világháború között végrehajtott földreform rendkívül hátrányosan érintette a pinceieket. A magyarok ugyanis nem kaphattak földet. Lukács Péter emlékeiből felidézi, hogy a királyi Jugoszláviában a hodosi iskolában az első négy osztályban magyarul tanultak, a felső osztályokban azonban többnyire szlovén nyelven folyt a tanítás. Tanulták a szerb nyelvet is, így ő elfogadható szinten elsajátította a cirill betűvetést. Mindezeket szinte kiegészítve Göncz János elmondta, hogy a harmincas évek második felében a lakosság körében a jugoszláv uralommal szembeni elégedetlenség egyre nőtt, és ezzel párhuzamosan a magyar fennhatóság alá kerülés vágya is fokozódott. A muravidéki magyarok is egyre komolyabban reménykedtek bizonyos magyar történelmi területeknek az anyaországhoz való visszakerülésében. A magyarság számára a Muravidék visszacsatolása az anyaországhoz felszabadulásnak számított. Valamennyi megszólaló utal arra, hogy a muravidéki magyarság az élet minden területén tapasztalhatta a hátrányos megkülönböztetést, a másodrendű állampolgároknak kijáró egzisztenciális kiszolgáltatottságot, nemzeti hovatartozásuk miatt azonban különösebb retorzióban nem volt részüik.

A Muravidék Magyarországhoz történő visszacsatolása majdnem olyan körülményes volt, mint az elszakítása. A visszaemlékezők közül többen elmondták, a jugoszláv állam összeomlását követően először német katonák szállták meg a vidéket. Az ottani magyarság azonban ebbe nem nyugodott bele, és küldöttséget menesztettek Kaposvárra, hogy követeljék a magyar csapatok Muravidékre történő bevonulását. Bíró József személyesen látta, amikor Dobronak irányából 1941. április 6-án jöttek kerékpáron a német katonák. Április 16-án a németek átadták a Muravidéket a magyar katonai hatóságoknak. A muravidéki magyarok többsége a történelmi igazság helyreállításaként élte meg az eseményeket. Újra beszélhették nyilvánosan is az anyanyelvüket, újra voltak magyar iskolák, magyar lapokat olvashattak, és magyarul intézhették ügyeiket a közintézményekben. Az idő multával azonban egyre szaporodtak a baljós jelek: a trianoni Magyarország területéről ide vezényelt tisztviselői kar egyre főlényesebben viselkedett, egyre gátlástalanabban élt vissza a hivatal adta lehetőségekkel. A zsidók elhurcolását már döbbenettel vette tudomásul a muravidéki magyarság, a nyilasok megjelenése pedig már kifejezetten erős ellenszenvet váltott ki belőlük. Göncz János véle-

ménye szerint a lakosság többet várt a magyar hatalomtól, bár ma már tudja, hogy a társadalmi-szociális helyzet javítását megakadályozták a háborús események. Varga József pedig rámutatott, hogy a magyar hatalmi szervek viselkedésében is többen csalódtak. Szerinte volt eset, amikor a hivatalnokok visszaéltek a helyzetükkel.

Mind gyakoribbá váltak a „partizánvadászatok”, majd közeledett a front, és egyre rémületesebb hírek érkeztek az oroszok előrenyomulásáról. Majd jött a katonai visszavonulás és ezzel együtt a lakosság egy részének a menekülése. Lebár Károly elmondása szerint a tanítók és a papok az utolsó pillanatban hagyták el a vidéket, miután a magyar fennhatóság megszűnt, és visszaállt a háború előtti állapot. Emlékezete szerint 30 kilós csomaggal távozhattak a magyar fennhatóságú területre. Közben néhányan a Don-kanyart is megjárták, köztük volt Török László, másokat leventeként hurcolták el, hogy a drezdai bombázást is átélve orosz fogságba esve, az oroszországi hadifogoly-táborokat is megjárva kerüljenek újra haza, mint ahogyan ez Könye Ferencsel megtörtént.

A történelemben megszokott okszerűséggel következett ismét a megtorlás: az igazoltatások, az elszámoltatások, a letartóztatások, az internálások, a gyűjtőtáborok kínjai. És a petesházi lakosság tragikus kitelepítése. Mivel a második világháború időszakából a falu határában intenzív kőolaj-kitermelés folyt, indokként arra hivatkoztak, hogy veszélyes lenne a lakosságnak Petesházán maradni. A helyiek közül többen úgy vélték, hogy politikai okokból telepítették ki őket. Úgy gondolták – bár ezt soha senki nem erősítette meg –, hogy az ún. kolonisták, azaz telepések 1942-ben történő kitelepítését megbosszulandó üritették ki a negyvenes évek végén Petesházát. Ezzel együtt sem hitte senki, hogy a muravidéki magyarok számára még ennél is rettenetesebb idők következnek. Hajós Ferenc lendvai alkotmányjogász, a Szlovén Köztársaság első budapesti nagykövete így emlékezett a háborút követő évekre: „Ismerve a különböző magyarországi belpolitikai túlkapasok (kulák-kérdés, az értelmiség zaklata stb.) a muravidéki magyarság körében olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy jobb Jugoszláviához tartozni, mint a szovjet megszállási zóna területét képező Magyarországhoz.” Lebár Károly megfogalmazása szerint: a második világháború után muravidéki magyarként sokan úgy érezték, hogy a jugoszláv államban kedvezőbbek a körülmények, mint a szovjetek által megszállt Magyarországon.

A kor egyik ugyancsak hiteles tanúja, a később politikai szerepet is vállaló Varga Sándor a hidegháború időszakában elmérgesedő magyar-jugoszláv ellentétéről beszél részletesen. Az informbiro-konfliktus 1948-ban kezdődött. „Az OZNA (az államvédelmi titkosszol-

gálat) állandóan zaklatta a falubelieket, s folyton az iránt érdeklődött, milyen magyarországi kapcsolatokat ápol a határ menti lakosság. Sokan a magyarok közül akkor teljesen elszigetelődtek, mivel a magyarság vállalásának semmi értelmét se látták. A gyér számú értelmiségi rendkívül visszafogottá vált. Köztudott azonban, hogy az akkori hatalom talált egy-két embert, akit bevont saját céljai megvalósításába, s kémkedésre bírta őket. Megpróbálták beszervezni az embereket. (...) Körülményesen ugyan, de 1950-ig a kettősirtokosok még átjárhattak a magyarországi oldalra, ahol némi információt szerezhettek az ottani állapotokról. Az anyaországi helyzet azonban semmiképpen sem volt a muravidéki magyarok számára vonzó." Ekkoriban a nála fiatalabbakban a nemzeti tudat rohamosan gyengült, mert a magyarságról és Magyarországról semmi jót nem hallottak. Őt az anyaországtól való teljes elzártság éveiben is erősen foglalkoztatta a magyarság számára egy olyan érdekvédelmi szervezet létrehozásának kérdése, amelyet jogilag is be kell építeni az adott rendszerbe, ennek érdekében még többet tett, amikor 1950-ben kérte a kommunista pártba való felvételét. Ezt megelőzően, már 1949-ben, Vljaj Lajos szorgalmazására Lendván megalakult a Szlovéniai Magyarok Művelődési Szövetsége, amelynek munkájába Varga Sándort is bevonták. Talán ez volt az első társadalmi szervezet, amely – jóllehet, többszöri átalakulás révén – alapja lett a muravidéki magyarság négy évtizeddel későbbi önszerveződési kezdeményezésének.

Az 1920–1991 közötti évek, évtizedek eseményei a muravidéki magyarságot az önfeladás, a közösségi önfelszámolás peremére sodorták. A magyarságtudatában megroppant közösség, amelynek a kritikus években az anyaországa is hátat fordított (mi több: azóta sem igazán lelkes a támogatásban), 1991-ben Szlovénia függetlenné válásának pillanatában úgyszólván az abszolút nulla pontról kezdte meg a talpraállást. Vajon milyen esélyekkel? Mekkora az erózió a muravidéki magyarok lelkében. Mekkora pusztítást végzett magyarságtudatukban a hozzájuk mostoha történelem? Az erózió máig felbecsülhetetlen.

Éppen az informbirós években jutott el a szlovéniai magyarság arra a pontra, hogy a szülők már nem írárták a gyerekeiket magyar iskolába, ezért a számukra még fenntartott néhány magyar osztály is megszűnőben volt. Ekkor, az 1959–1960-as tanévben központi kezdeményezésre a Muravidéken bevezették a kétnyelvű oktatást, aminek a lényege, hogy a magyar és a szlovén gyerekek mindkét nyelvet tanulják. A politikai vezetés azt remélte, hogy ezzel – ha minimális szinten is, de anyanyelvi oktatásban részesíti a magyar gyerekeket. Ennek eredménye máig vitatott. Peiltschmidt Mária tanítónő utólag

úgy ítéli meg, hogy a magyar gyermekek számára a kétnyelvű oktatás nem volt ideális módszertani megoldás, sőt bizonyos értelemben a szlovénosítás kezdetének tekinthető, aminek bevezetését nem szabadott volna a gyerekek alacsony létszámával magyarázni. A szülők viszonylag közömbösen viszonyultak az új módszerhez.

A kétnyelvű oktatás bevezetését a szlovénok ellenezték, sőt a magyar tanítók közül is mindannyian amellett kardoskodtak, hogy csak szlovén nyelvű iskolák legyenek. Varga Sándor már 1962 táján észlelte, hogy nehézségek vannak. Az egyik fő problémát abban látta, hogy a muravidéki tanítók nem voltak felkészülve erre az igényes feladatra. Ők akkor már többnyire szlovén tanítóképzőt végeztek, nem nagy lelkesedést mutattak a kétnyelvű oktatás iránt. Varga Józsefnek utólagos véleménye, hogy nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy az illetékes hatalmi szervek a sajátos modellel valamelyest a magyar közösség asszimilálását is kívánták szolgálni. Velük szemben Hajós Ferenc úgy véli, hogy a modell elutasítása még inkább összeroppantotta volna a nemzetiségi oktatást. Egy azonban bizonyos: néhány igazán kimagasló, ma már idősebb értelmiségitől eltekintve – akik a lehetőségeikhez mérten hűségesen szolgálták a közösség megmaradásának ügyét – a muravidéki magyarság az 1991-et követő másfél évtizedben teremtette meg a maga értelmiségét. A közösségépítés szép eredménye az a színvonalas intézményrendszer, amely eredményeivel ma már kivívta a kárpát-medencei magyarság egyértelmű elismerését.

A tények rendíthetetlen tisztelete vezette Göncz Lászlót, amikor történeti kutatásainak eredményeit a valóságban kívánta kritikai ellenőrzésnek alávetni. Ezért kereste fel a XX. század még élő tanúit, s kérte őket a visszaemlékezésre. Ebből született az *Egy peremvidék hírmondói* című, szinte egyedülálló történelmi mű. Manapság a történészek kedvelt témája az „oral history” emlegetése mint a történeti forráskutatás egyik leghitelesebb formája, de kevesen vesznek maguknak fáradságot, hogy a gyakorlatban is vállalják annak nehézségeit. Való igaz: kinos műfaj, sok utánajárást igényel. Csak a legelszántabbaknak van hozzá türelmük. Következésképpen csak a legelszántabbak jutnak el a „műfaj” adta újabb felismerésekhez, a választott téma soha-le-nem-zárhatóságának boldogságához. Az *Egy peremvidék hírmondói* című kötetben olvasható élet-intejük a kérdések újabb sorát nyitják meg. Könye Ferenc a vele készített beszélgetés során említi, hogy „a húszas-harmincas években azokból a hodosi családokból, amelyekben akadt felesleges munkaerő, vagy ha a nagyobb családoknál nem volt elegendő földbirtok, többen idénymunkára mentek Szlavóniába és Bácskába, illetve Franciaországba és

Németországba. (...) Bácskába és Szlavóniába főleg aratni jártak el az emberek. Volt olyan esztendő, hogy nyolc mázsa jószágot is kerestek, ami akkoriban szép jövedelemnek számított. Mivel az őrségi vidékről sokan voltak idénymunkán, a megkeresett termést általában vasúton szállították haza.” Az ilyen jellegű regionális kapcsolatok feldolgozása is nagy kihívást jelentene.

Fordán József hosszan beszélt a partizánok bevonulását követő megtorlásokról. A délszláv hatalom visszatérével 1944–1945-ben, a partizánuralom idején Pincéről nyolcvan személyt hurcoltak el a munkatáborokba, ami a lakosság számát tekintve a legnagyobb arányú volt a magyarok lakta Muravidéken. Őt magát Muraszombatban letartóztatták a nyilas pártban való szerepvállalás miatt, és két évre ítélték, azaz két év kényszermunkára és két év közügyektől való eltiltásra. A bretanikai lágerbe került. Fordán József megjegyzi: a letartóztatása akkor történt, „amikor kivégezték Benkó Józsefet, a híres muraszombati húsgyár tulajdonosát”. Másutt Vida Ilona megemlíti, hogy őt a lakosság körében „közkedvelt, a második világháború végén meggyilkolt Halász Dániel tisztelendő úr tanította, akit a magyar gyerekek is nagyon szerettek, hiszen – szlovén nemzetisége ellenére – szépen megtanult magyarul”. Ismét a legsúlyosabb tragédiáknál vagyunk! Újabb feltáratlan terület, amelynek „megkutatása” valódi kihívást jelent a történész számára. De hogy ne szaporítsam a témák sorát, már csak egyet idézek: Camplin Ivan pontosan emlékszik rá, hogy a két világháború között Muraszombatban még nagy számban éltek magyarok. Én csak a hiányérzetem fogalmazom meg: mikor születik monográfia a muraszombati magyarokról?

Függelék a Magyar nyelv- és irodalomtudományi közlönyhöz
1987. évi 1. számhoz
Kisebbségkutatás szemle

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Magyar nyelv- és irodalomtudományi közlöny
1987. évi 1. számhoz
Kisebbségkutatás szemle

Nacionalizmus és az internet

Eriksen, Thomas Hylland: Nationalism and the Internet in Nations and Nationalism 13 (1), 2007, 1–17.

A nemzetek területi integritása gyakran a működés és a nemzeti identitás egységének előfeltétele, vagy legalább is sokan annak tartják. Mindazonáltal az elmúlt néhány évtized gazdasági és technikai fejlődése szükségszerűvé tette, hogy megkérdőjelezzük ezt a gondolatot. Többé nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy az egyazon nemzethez tartozó emberek egy adott területen élnek, és az sem biztos, hogy a kulturális homogenizáció eléri a nemzet szintjét a tömegtájékoztatás eszközein keresztül. Az internet elterjedésével egyidőben sok társadalomtudós és újságíró figyelmeztetett, hogy az internet veszélyezteti a nemzetek integritását, és hogy a területelvűséget nélkülöző jellege miatt az internet széttöredezéshez, és példanélküli kulturális különbségek kialakulásához vezethet, megnehezítve vagy gyakorlatilag lehetetlenné téve a közös képeken, megjelenítéseken és mítoszokon alapuló nemzeti identitás kollektív tudatának fenntartását. Bár még túl korai bármilyen következtetést levonni az internet hosszú távú hatásait illetően, az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy ezek a jóslatok tévesnek bizonyultak. Valójában a nemzetek nagyon is jól érzik magukat a kibertérben, és az internet az elmúlt néhány évben kulcsfontosságú technológiája lett a nemzetek (és más elvont közösségek) együtt- és összetartásának. Nemzetek, amelyek elvesztették területüket (mint pl. az afrikanderek Dél-Afrikában), nemzetek, amelyek politikai okokból szóródtak szét (mint pl. a tamilok Sri Lankán vagy a kurdok), nemzetek nagy létszámú, ideiglenes tengerentúli diaszpórával (mint pl. a skandináv országok, ahol nagyméretű közösségek jelennek meg Spanyolországban télen), vagy nemzetek, amelyeknek sok állampolgára dolgozik ideiglenesen vagy állandóan külföldön (mint pl. India vagy a karibi szigetországok) sok helyütt jelennek meg az interneten – on-line újságoktól és magazinoktól kezdve a félhivatalos információs oldalakon át a „virtuális közösségi” honlapokig. A globalizáció korszakában amelynek jellemzői a szabad mozgás és a deterritorializálódás az internet inkább erősíti, mint gyengíti a nemzeti identitásokat.

A szerző az internetes nacionalizmus négy változatát írja le: az állami támogatású (Chile), a területiséget helyettesítő (afrikander), a függetlenség előtti (kurd) és a multikulturális (marokkói-holland). A

legnagyobb különbség az internetes nacionalizmusban az egyes csoportok kapcsolata származási országukkal. Bizonyos kisebbségek jövőképe egyértelműen egy fejlett és újonnan függetlenné vált nemzet-höz történő visszatérést vetít előre; míg mások elfogadják, hogy nem lehet más hazájuk, mint a diaszpóra. Mindazonáltal a kurd és a marokkói-holland weblapok egy ettől nagymértékben különböző identitást mutatnak, ahol a közös pont az anyaország függetlenségének vágya és ezzel együtt a befogadó ország elfogadása. Amit az internetes nemzet kínálni tud, egy identitás érzet, amely társadalmilag, politikailag és gazdaságilag fel- és kihasználható, de csak azon az áron, hogy a valós, területileg létező állammal egy feszült, gyakran konfliktusos kapcsolatot alakít ki.

Ezzel egyidejűleg ki kell jelenteni, hogy az internet egy láthatatlan, de érzékelhető pajzsot tart a széttöredezett diaszpórák fölé számos országban, így pl. a kurd némettség vagy a marokkói-hollandok közössége sokkal valószínűbb, hogy fennmarad, mint egy korábbi korszakban, ahol a körülmények és az asszimiláció voltak a legvalószínűbb hosszú távú következmények. A diaszpóra internetes nacionalizmusának politikai és kulturális hatásai gyakorta érzékelhetők az anyaországban is: alkalmanként a hatalomátvételre váró elitek az internetet használják hatalom-átvételi terveik koordinációjához; más alkalmakkor a diaszpórák aktívan támogatnak militáns, néha erőszakos csoportokat hazájukban, tudva azt, hogy nekik maguknak nem kell megfizetniük a fellángoló erőszak árát és megmaradhatnak a békés diaszpóra kényelmében. Egy területi egységbe foglalt tökéletlen integrációjú diaszpóra világ és ehhez hasonlóan egy szétszóródott nemzet tökéletlen tagsága az, amelynek az internetes források segítenek a társadalmi összetartozás és a kulturális beilleszkedés érzését kialakítani. Mind a kettő rendkívül nehezen elérhető cél más technológiai alapokon nyugvó uralom rendszerében. Mindazonáltal a gellneri nemzetállam modellektől eltérően, amelyek területi alapon nyugodtak, ez a helyzet magában hordozza az instabilitást. Mind a nemzetállam területiség alapú erői, mind az (esetleg csak) kibertérben fennmaradó nemzetek összekötő erői, amelyek a területiség ellenében hatnak, ütköznek egymással. A területi alapokon nyugvó nemzetállam, amelyet Gellner analitikusan leír, összevethető a patrilineáris rokonsági rendszerrel, ahol minden jog és kötelesség levezethető egyetlen elvből. A diaszporikus, sokszínű, változó, összetett, kortárs nemzetállamok és természetesen azok kisebbségei a matrilineáris rendszerekhez állnak közelebb, ahol kiemelkedő jelentőséggel bír ezeknek az egymásnak ellentmondó elveknek a kiegyensúlyozása. Ahogy azt már Gellner is tudta: nincs egyszerű kiút ebből a

helyzetből, csak az az egy biztos, hogy a pluralizmus mindenképpen a megoldás része lesz.

Bosznay Csaba

Az európai romák és nemzetközi szerveződésük

Pečínka, Pavel: *Emanzipation oder Folklore? Die europäischen Roma-Organisationen.* = *Osteuropa.* 57. Jg. 2007. H. 1. p. 73–83.

Az Európai Parlament 2005-ös roma-határozata kapcsán 12–15 millióra becsüli az európai romák létszámát. (Egyes elemzések ugyanakkor csak 9 milliót adnak meg.) E tömeg lényegesen nagyobb hányada esik Kelet-Európára, arra az övezetre, amely társadalmi-szociális haladottságban mindenkor elmaradottabb volt, és a mai napig az, miután negyven év diktatúráját is elszenvedte. (Románia: 2,5 millió, Bulgária: 800 ezer, Magyarország: 600 ezer, Szlovákia: 500 ezer, Szerbia: 450 ezer, Oroszország: 400 ezer, Csehország: 300 ezer, Macedónia: 250 ezer, Albánia: 100 ezer – ezzel szemben Spanyolország: 800 ezer, Franciaország: 340 ezer, Görögország: 200 ezer stb. – J-P. Liégeois 1994-ben Strasbourg-ban kiadott munkája, a *Roma, tsiganes, voyageurs* szerint.) Ezért természetszerű, hogy az összefogás, az érdekérvényesítés ösztönzése is elsősorban a keleti térfél kényszereiből ered. Legfeljebb a nyilvánosság lehetőségét nyugati emigrációs térpontokon találta meg, szétszóródó holokauszt-túlélők és disszidensek közreműködésével. Az 1930-as évek csekély sikerű próbálkozásai után a továbblépés feltételei a háborús cezúrát követően az '50-es évek végétől érnek be. A kezdeteket Ionel Rotaru (Románia) párizsi székhelyű Roma Világbizottmánya (*Communauté mondiale gitane*, CMG, 1959), illetve az ezt folytató Nemzetközi Cigány Bizottmány (*Comité International Tsigane*, CIT, 1965) jelentette, utóbbi a magyarországi Vanko Rouda elnöklete alatt. A CIT alapvető törekvéseként a romák világméretű asszimilációjának megállítását, valamint jogi és szociális helyzetük javítására alkalmas stratégia kidolgozását jelölte meg, élve a nyilvánosság legváltozatosabb, korszerű eszközeivel. A CIT 1971-ben a London melletti Chelsfieldben megrendezte első nemzetközi roma-kongresszusát, amelynek résztvevői létrehívták a Roma Világszövetséget (*World Roma Union*, WRU; később *International Roma Union*, IRU) Rouda, illetőleg más adatok szerint a szerbiai Slobodan Berberski vezetésével. A kongresszus deklarálta a „roma nemzet” megalakulását (első ízben a roma név használatával), megjelölve zászlaját és himnuszát is. Sikeresen felvették a kapcsolatot az indiai őshaza fórumaival és személyiségeivel.

A Világszövetség hét évvel később tartotta következő kongresszusát Genfben, ekkor váltott nevet. Élére új elnök került a Szlovákiából emigrált Ján Cibula személyében. Cibula nagyívű szervező tehetséggel létrehozta az IRU területen kívüli „kormányát”, amelyet az ENSZ egyes szervei is elismertek. A haramadik kongresszus (Göttingen, 1981) 22 ország 300 küldöttje, akik között jugoszláv roma delegáltak kerültek előtérbe (elnök: Sait Bali, alelnök: Rajko Djurič), felhívta a világ kormányait a romák emberi jogainak Helsinki szellemében történő kezelésére, a németországi vezetést pedig a roma-holokauszt tényének elismerésére, illetve az áldozatok kárpótlására. Hamarosan ismertté vált az NSZK kormányának ezirányú pozitív állásfoglalása, de a kárpótlás témája még sokáig napirenden maradt. 1986-ban az IRU az UNICEF tagja lett. A negyedik kongresszusra 1990-ben, Varsóban került sor, első ízben kelet-európai színhelyen, ahol ebben az időpontban már a vasfüggöny sem tarthatta vissza az érintett országok cigányságát a részvételtől. Djurič került az elnöki székbe, a kiszélesített választmányba helyből, valamint Prágából delegáltak új erőket. A fő napirendet a páneurópai koncepció adta, amely az EU keleti bővítésének ígéretében összeurópai kisebbségként kívánta meghatározni a roma társadalmat. A tanácskozáson ugyanakkor bírálat érte az EU demokrácia-deficitjét. Az összeurópai perspektíva mentén haladt tovább a prágai kongresszus (2000) is, amelynek küldöttei az állam nélküli „nemzet” státuszát elemezték, egyben pedig igyekeztek elhatárolódni a rendszerváltások nyomán felállt, szociális érdekérvényesítő-egyeztető főprofilú, ugyanakkor pártosodó és korrupcióra is hajlamos nemzeti romaszervezetektől. Emellett tárgyalták itt a romani nyelvi standard kérdését, és szorgalmazták a romani nyelvű adások megindítását a Szabad Európa Rádióban, továbbá közös tévécsatorna, sajtóorgánium létrehívását.

Prágában meglehetősen szűk körű maradt a nyugati részvétel: a nyugati küldöttek kétségeket tápláltak a területen kívüli elképzelések realitása iránt, egyben a választmány Varsó óta erőre kapott belvillongásai is riasztóak voltak számukra. Hamarosan kiviláglott azonban: a területen kívüli entitás elmosódó nemzetköziségét illetően a keleti térfélen sem volt teljes az egyetértés. Abban a felfogásban az IRU koncepciójához a tömegek lényegében nem is tudtak kapcsolódni. Valamivel árnyaltabb, követhetőbb elképzelést kínált az újabb keletű Roma Nemzeti Kongresszus (*Roma National Congress*, RNC), az IRU dinamikusabb versenytársa.

A RNC létrejötte és működése a lengyelországi Rudko Kawczynski nevével forrt egybe. Kawczynski kezdettől fogva német környezetben tevékenykedett. 1975-ben Hamburgban alapított szervezete, a *Roma and Sinti Union* élén főként a Németországba irányuló jugoszláviai roma migráció emberi jogi védelme érdekében hallatta hangját, polgári engedetlenségi akcióktól sem tartózkodva. Radikalizmusa miatt ellentétbe került nemcsak a hatóságokkal, de a német országos szintű-roma szövetséggel is. A szervezet különösen bátor kiállással lépett fel a jugoszláviai romák németországi tartózkodási joga érdekében; emlékezetes akciói voltak az 1990-ben Bázelnél megszervezett határzár több ezer macedón-roma migráns kitoloncolásának blokkolására, valamint a 2000. évi kampány a Koszovóból menekült romák hazatelepítése ellen. Kawczynski ténykedése 1990-ben büntetőeljárás hatálya alá esett, ennek ítéletvégrehajtását alkotmánybírói fellebbezés nyomán függesztették fel.

A hamburgi Roma-Szinti Szövetség eközben, felvéve a „Nemzeti Kongresszus” nevet (gyakran a civil- és emberi jogi mozgalom-jelleget kidomborító névkiegészítéssel), a '90-es évek közepétől kitágította hatókörét, és az EU-szervek és fórumok irányában indított offenzívát. Ennek keretében, „irodák” útján, az információtovábbítással egészítette ki tevékenységét. A határokon átívelő kisebbség szerveződését az RNC is a befogadó országoktól politikailag független struktúrában képzeli el, ugyanakkor mégis egyedi bázisokon felépített formában. Bázisháló gyanánt kifejezetten nem érdekképviseleti, nem önkormányzati szerveket, bár ugyanúgy „választott” szervezeteket tart szem előtt. Kérdés azonban: milyen úton és módon jöhetnek létre ilyen szervezetek, amelyek helyett jelenleg egy-két nemzeti iroda működik? Közöttük egyedül a cseh iroda aktív, elhíresült például 1999-es tiltakozó akciója annak a disznóhízlaldának a működése ellen, amely az egykor romákat is fogva tartó náci koncentrációs tábor helyén létesült.

*

Újabb előrelépést jelent az Európa Tanács mellett konzultációs szinten működő Európai Roma Fórum (*European Roma Forum*, utóbb: *European Roma and Traveller Forum*, ERTF) létrehívása 2004-ben, korábbi finn javaslatra és anyagi támogatással. Ennek igényét főként a nyugatra irányuló roma migráció továbbszélesedése motiválta. Első választmánya tulajdonképp az RNC, illetve az IRU csúcsvezetőségét reprezentálja, ami azt jelzi, hogy integrált formában a két szervezet eddigi törekvéseit kívánja továbbvinni. Bár azokat helyettesíteni nyilván nem tudja valamennyi témában. Viták is kísérték a Fórum

felállítását – számon kérték például a roma etnikai identitás nyitva hagyott kérdését (no csak: roma nacionalizmus!?), ezen belül a nyelvi kritérium mellőzését, aminek a nyelvileg tökéletesen asszimilált spanyolországi romák persze meg sem tudnának felelni.

Struktúráját tekintve a Fórum a főbb nemzeti szervezetek delegáltjaiból áll össze, egyelőre még kidolgozás alatt álló arányítással és választási eljárással. Máig valamennyi tagállamban sikerült felállítania képviselőt. A Fórum igyekszik kezelni a kelet-európai rendszerváltás nyomán gombamód szaporodó szervezetek anarchiáját vagy éppen a roma elit és a tömegek között végbemenő szakadást is. Fontos mindenképp a közvetítő tevékenysége a roma kisebbség és az EU-vezetési szintek, illetve az egyes tagállamok között. Ennek keretében áttekinti a roma-problematika országonként eltérő területeit és tematikáját, küldötteit eszerint instruálja, illetve differenciált javaslatokat tesz a romák kisebbségvédelme és társadalmi felemelése érdekében. Az ERTF alig néhány éves ténykedésének eredményességét ma még nehéz értékelni, de legyünk tisztában azzal, hogy ennyi idő alatt a módszereit sem fejleszthette ki valódi arányaiban.

Komáromi Sándor

Rasszista szélsőségeség Közép- és Kelet-Európában

Mudde Cas (Ed): Racist Extremism in Central and Eastern Europe, Routledge, New York, 2005.

Ismerve azt, hogy a közép-kelet-európai rasszista szélsőségeség mekkora figyelmet kap a nyugati médiában és a tudományos irodalomban, az ember azt várná, hogy e téma az egyik legnagyobb akadémiai és újságírói érdeklődést vonzaná. Ami, sajnos, nem igaz. Nagyon kevés, a témakörrel foglalkozó tudós tanulmányozza Közép- és Kelet-Európa átalakuló országainak radikális jobboldali szervezeteit. Minkenberg hasonlatával élve, ez a munka nem egyszerűen vadászat egy mozgó célpontra, de mintha elhomályosult látás is nehezítené a feladatot. Számottevő hiány mutatkozik a térség rasszista szélsőségeire vonatkozó, megbízható tudományos és nem tudományos információikban, és a szerkesztő reményei szerint a tíz országot ebből a szempontból bemutató kötet nem az utolsó kísérlet ennek a hiánynak a betöltésére.

Noha a szélsőséges rasszista csoportok csak mindössze az elmúlt tizenöt évben voltak képesek többé(egyre)-kevésbé szabadon tevékenykedni Közép- és Kelet-Európában, egyes fejlődési jellegze-

tességek a régió nagy részében megfigyelhetők. Elsősorban szervezeteikben egyre inkább elkülönülnek a rasszista szélsőségesek, ahelyett, hogy nagyobb (jobboldali vagy antikommunista) gyűjtőszervek keretein belül tevékenykednének. Másodsorban a térség rasszista szélsőséges szervezeteinek többsége posztkommunista kérdésekre (korrupció, kisebbségi kérdések, EU bővítés) kísérel meg választ adni, ahelyett, hogy a kommunista vagy a kommunizmus előtti múlt időszakához nyúlnak vissza.

Különböző közép- és kelet-európai országokban a rasszista szélsőségesek kicsiny töredékét képezték a széles alapokon nyugvó antikommunista mozgalmaknak. A kommunista rezsimek összeomlásával kétféle módon folytatták tevékenységüket: egyesek megalapították saját szervezeteiket, míg mások nagyobb, antikommunista gyűjtőpártok keretei között folytatták tevékenységüket. Mindazonáltal a posztkommunista idők első választásai után ezek a gyűjtőpártok igen számottevő eltérést mutattak fejlődésük és a szélsőjobbhoz való viszonyuk tekintetében.

Egyes országokban, mint pl. a volt Csehszlovákiában a gyűjtőpártok majdnem közvetlenül az első választások után széthullottak, ez pedig az új politikai pártok, köztük a rasszista szélsőségesek, elburjánzásához vezetett. Más országokban ezek a gyűjtőpártok tovább fennmaradtak, de elvesztették domináns szerepüket a politikai paletta jobboldalán. Ez történt pl. a Magyar Demokrata Fórummal, amelyet szakadások gyengítettek, különösen a szélsőjobboldali Csurka István vezette frakciókiválás és az egyre erősebb vetélytárs, a megújuló Fidesz. Végezetül néhány országban a gyűjtőpárt képes volt megszilárdítani vezető szerepét hosszabb időn keresztül, ezáltal csökkentve a szélsőjobboldal választási mozgásterét. Ez történt, pl. Lengyelországban a Szolidaritás Választási Akció esetében, ez magyarázatot ad arra, hogy miért tartott 2001-ig, míg egy szélsőjobboldali párt bejutott a parlamentbe saját választási eredménye alapján.

A szélsőséges rasszista tevékenység tizenöt éve elképesztő változatosságot hozott, és nagyon nehéz térségi jellemző fejlődési irányokat megállapítani. Az országok egyik csoportjában (Bulgária, Észtország, Lettország és kisebb mértékben Litvánia) a szélsőséges rasszista pártok soha nem értek el sikereket a választásokon. Igaz ugyan, hogy szélsőségesek időnként bejutottak a parlamentbe, de vagy nem rasszista szélsőséges pártlistán választották meg, mint pl. Bulgáriában, vagy kisebb egyéni választókerzetek képviselőjeként, mint pl. Litvániában.

Az országok másik és nagyobbik csoportja esetében a szélsőséges rasszista pártok elértek bizonyos választási sikereket, de képtele-

nek voltak szervezetüket és támogatottságukat megszilárdítani. Ez leginkább a Cseh Köztársaságra jellemző, ahol Csehszlovákia Republikánus Pártja két egymást követő ciklusban is bejutott a parlamentbe, de csődbe ment és nincs utódja. Magyarországon és Szlovákiában ezek a pártok jelenleg parlamenten kívül rekedtek, de (valószínűleg jelentéktelen választási tényezőként) visszatérhetnek. Szlovéniában a Szlovén Nemzeti Párt 1992 óta jelen van a parlamentben, de képtelen kiterjeszteni politikai hatalmát. Végezetül Lengyelországban a szélsőséges rasszista pártok választási sikere még friss, és az csak a jövőben derül ki, hogy képesek lesznek-e megszilárdítani helyzetüket. Andrzej Lepper, az Önvédelem vezetőjének csapodársága és a Lengyel Családok Ligája szervezeti hiányosságainak ismeretében helyzetük hosszú távú megszilárdításának esélye meglehetősen csekélynek tűnik.

A harmadik „csoport” a jelenleg egyetlen ország, ahol a rasszista szélsőséges párt meghatározó politikai tényezővé tudott válni. Ez az ország Románia és a Nagy Románia Párt, amely a legstabilabb és legnagyobb ellenzéki erő jelenleg. A Szlovák Nemzeti Párt 2001-es szakadásáig Szlovákia is ebbe a csoportba tartozott, kétszer kormányon is volt, de az majd csak a jövőben derül ki, hogy képes lesz-e nemcsak vezetőit, de választóit is újból egyesíteni.

A szélsőséges rasszista pártok nem jelentenek számottevő politikai erőt Közép- és Kelet-Európában, különösen nem nyugat-európai „testvéreikkel” összehasonlítva, mivel a keletiek sokkal szélsőségesebbek, egyben sokkal kevésbé sikeresek is. Eközben Nyugat-Európában két szélsőséges rasszista párt, az Osztrák Szabadságpárt Ausztriában és az Északi Liga Olaszországban, kormányzati erő. Sőt mit több, a tíz új EU tagállam közül mindössze egynek van erős rasszista szélsőséges pártja (Románia), szemben a tizenöt régi EU tagállam közül öttel (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország és Olaszország).

A szerző általános áttekintést ad összefoglalójában az egyes államok szervezeteiről, nemzetközi és hazai jogi környezetéről, az egyes szubkultúrákról. Külön figyelmet fordít a szélsőséges rasszista incidensek előfordulására, illetve azok jellegére. Külön vizsgálja az állam és a polgárok reakcióit, válaszlépéseit.

Meglátása szerint a gyakorlatban a helyi rendőrségnek nagy szerepe van szélsőséges rasszista jelenségek kezelésében, és számottevő eltérések mutatkoznak nemcsak az országok között, hanem országokon belül is. Pl. a Cseh Köztársaság nyugati részében, Bohémiában a rendőrség sokkal éberebb, mint a keleti részben, Morvaországban. Csak enyhe túlzásnak tekinthető, hogy a rendőrség általában a városi körzetekben sokkal professzionálisabb módon kezeli a rasszista szélsőségeseket, mint a vidéki térségekben. Ez nem annyira az attitűd-

beli különbség következménye, sokkal inkább annak tulajdonítható, hogy a kisebb közösségekben a rendőrség személyi állománya szorosabb kötelékekkel kapcsolódik a helyi közösséghez, ezáltal megértőbbek a rasszista szélsőségekkel szemben. Minden ország legalább egy ombudsmani hivatalt tart fenn a kommunizmus összeomlása óta, és míg a szélsőséges esetek ezeknek a hatáskörébe tartoznak, jellemzően kis részét teszik ki az ombudsman mindennapi munkájának (kivéve Lengyelországot és Szlovéniát). Az ombudsmanok fő tevékenysége általában a diszkrimináció megakadályozására irányul, főként az állam, de esetenként magánszemélyek részéről is.

Az elmúlt néhány évben egyre mindennaposabbá válik, hogy magas szintű állami tisztségviselők felszólalnak a rasszista szélsőségek ellen. A köztársasági elnökök a miniszterelnököknél egyértelműbben foglalnak állást, amely részben annak tulajdonítható, hogy a köztársasági elnököket közvetett módon választják meg (a parlament választja meg őket), ezáltal kevésbé függenek a mindenkori közvélemény támogatásától. A legtöbb esetben ezek a beszédek a kisebbségek kárára elkövetett súlyos fizikai támadásokat, nagy publicitással járó antiszemita és neonáci demonstrációkat követően hangzottak el. A „mindennapi rasszizmus” általában kevés figyelmet kap. Egyes esetekben a fő közönség sokkal inkább a nemzetközi, mint a hazai közösség, és a beszédek motivációja is inkább pénzügyi, mint morális jellegű.

Ha Közép- és Kelet-Európa rasszista szélsőségeit összehasonlítjuk Nyugat-Európáéval, a különbségek sokkal kevésbé súlyosak, mint ahogy azt feltételeznénk. Közép- és Kelet-Európa nem melegágya a rasszista szélsőségeknek, sem pedig a paradicsom rasszista szélsőségeinek számára. Politikai pártok tekintetében Közép- és Kelet-Európa sokkal kevésbé súlyos problémákkal szembesül, mint a nyugat, kivéve Romániát (és esetleg Lengyelországot). A szélsőséges rasszista szervezetek és szubkultúrák tekintetében a helyzet bizonyos országokban nyugtalanító, de ez legalább annyira igaz néhány nyugat-európai országra is.

A szerkesztő a Kelet-Nyugat Intézet alelnökének, Gyarmati Istvánnak gondolatát idézve ad hangot annak az aggályának, hogy a szélsőjobboldal Közép-Európában veszélyesebb jelenség, mint Nyugaton, mert a nemzetek demokratikus gondolkodása nem olyan stabil.

Mindenesetre a szerkesztő felhívja a figyelmet arra, hogy az említett két térség, Közép- és Nyugat-Európa közel sem olyan homogén, mint ahogy azt gyakorta feltételezzük; az olyan országok, mint pl. Svédország, egészen más politikai kultúrával rendelkezik, mint mondjuk, Olaszország vagy Görögország. Ehhez hasonlóan vitatha-

tó, hogy „demokratikus gondolkodás” tekintetében Észtországnak és Szlovéniának több közös vonása lenne Bulgáriával vagy Romániával, mint Finnországgal vagy Ausztriával.

A vezető politikai pártok Közép- és Kelet-Európában általánosságban szólva kevésbé hajlandóak a rasszista szélsőségek ellen felszólalni, mint a nyugati politikai pártok. Sokkal inkább vonakodnak távolságot tartani a szélsőséges rasszista tényezőktől is, és ami a legaggasztóbb, hogy a térség legmeghatározóbb politikai pártjai gyakrabban képezik (mérsékelt) nacionalizmus forrását, mint Nyugat-Európában. Ez pl. igaz Magyarországon a jobboldali Fideszre ugyanúgy, mint a baloldali HZDS-re Szlovákiában.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy Közép- és Kelet-Európa rasszista szélsőségei közel sem izolálódtak. Egyes országokban befolyásos civil szervezetek vagy már maguk rasszista szélsőségesek, vagy hajlandók együttműködni szélsőséges rasszista szervezetekkel: pl. Szlovákiában a Szlovák Anyaföld, vagy Bulgária és Románia Ortodox Egyháza. Még a potenciálisan erőszakos skinhead szubkultúrákat sem mindig kerülik el a többiek, ahogy az Litvánia skinheadei és „metálosai” között megfigyelhető. Eközben a rasszizmusellenes és a multikulturalizmust támogató csoportok ritkák, általában erőtlenek és nagymértékben külső államok és szervezetek pénzügyi és egyéb támogatásától függenek.

Tehát amíg a rasszista szélsőségek hatása Közép- és Kelet-Európában nem oly nagymértékű, mint ahogy azt gyakran feltételezzük, még mindig sok tennivaló marad. Ez különösen fontos mostanság, mivel ezek az országok már csatlakoztak, vagy hamarosan csatlakozni fognak az Európai Unióhoz, amely új feszültség forrásokat jelent majd számukra. Ezek közül legalább két tényező, az euroszkepticizmus és a tömeges bevándorlás, meglehetősen nagy haszonnal járt a jelenlegi EU tagállamok szélsőséges rasszista szervezetei számára.

Bosznay Csaba

A nemzeti összetartozástól a gazdasági kirekesztésig: a magyar nemzetiségű munkavállalók bevándorlása Magyarországra

Fox, Jon E.: From National Inclusion to Economic Exclusion: Ethnic Hungarian Labour Migration to Hungary in Nations and Nationalism 13 (1), 2007, 77–96.

Az elmúlt tizenöt évben a magyar nacionalisták újrafogalmazták a magyar nemzet meghatározását, hogy bele tudják foglalni a térség minden magyar nemzetiségű lakóját, állampolgárságtól függetlenül.

A nemzetnek a területiségtől független meghatározása növekvő diszkurzív és intézményi legitimitációt nyert. De a Románia felől Magyarországra érkező magyar nemzetiségű bevándorlók, akik munkavállalási céllal érkeztek Magyarországra, nem ezt a nemzeti egységet találták. Amivel szembesültek, az sokkal inkább a gazdasági és nemzeti kirekesztés volt, mint az elit által előtérbe helyezett nemzeti összetartozás képe. A bevándorlók nemzeti önmeghatározása nem a nacionalista elitek vágyát követte és tükrözte, hanem sokkal inkább a munkavállalási célú bevándorlás gazdasági szükségszerűségeire adott választ. Ahelyett, hogy a megkülönböztetett politikai jelentőségből vezetné le a szerző a nemzeti egység fontosságát, a cikk célja, hogy magyarázatot adjon a nemzeti egység hiányára, amelyet a magyar nemzetiségű munkavállalók a bevándorlásokor tapasztalnak.

Egyes jóslatok ellenére nem tűnik úgy, hogy a nacionalizmus eltűnedezne a posztkommunista Kelet-Európa politikájából. Képes volt a nemzetek fölötti kormányzati formák, a globális kapitalizmus szabad piacelvűségére és az egyre nagyobb mértékű nemzetek közötti vándorlásra is választ adni oly módon, hogy még nagyobb erővel született újjá. A XX. század háborúi és konfliktusai által országaiktól elszakított nemzetek szimbolikusan újra egyesültek az európai integráció és a rokon állami politikák által a XXI. század elején. Szerte a térségben a nacionalista elitek újfajta, innovatív megközelítését és meghatározását terjesztették a nemzethez való tartozás politikai és kulturális jegyeiről. Ezzel egyidőben az EU bővítése sok nacionalistának biztosít esélyt hosszú távú nemzetegyesítő ambícióik kivitelezéséhez. A területi revízió stratégiáit felváltotta a területi elsorvadás újfajta jövőképe. E folyamat részeként a nemzethez kulturális alapon történő tartozás és egy államban a politikai polgárjog közti határvo-
nal egyre inkább elmosódik.

Sehol nem nyilvánvalóbb ez, mint Magyarországon; esetében két és félmillió magyar él a szomszédos országokban (a legnagyobb nemzeti kisebbség Kelet-Közép-Európában), így Magyarország szerepe a nemzethez tartozás fogalmának meghatározásában megkerülhetetlen. A magyar nacionalisták számára a határon túli magyarok a magyar nemzet kulturális fogalmának szerves részét képezik. Az elmúlt tizenöt évben a területelvétséget nélkülöző nemzet és ahhoz tartozásának fogalma egyre növekvő intézményi legitimitációt élvezett.

De a nemzeti egységnek ez a politikai jövőképe valósággyá válik-e a mindennapok során? Az emberek nemzethez tartozáson a mindennapok során ugyanazt értik-e, amelynek körvonalait a nacionalista elitek elképzelték? A nemzethez tartozás politikai manipulálása milyen mértékben formálja az egyszerű emberek érzékelését, és azok mi-

ként határozzák meg önmagukat a nemzethez tartozás szempontjából?

Egy nemzet tagságát meghatározza, kódolja és törvényesíti a bevándorlást, a naturalizációt és az állampolgárságot érintő hivatalos politika; ezzel egyidejűleg az egyszerű emberek, akiket kategorizál, megtapasztalják, megvitatják és egyes esetekben próbára teszik a nemzethez tartozást. Az 1990-es évek elejétől kezdődően Magyarország azon igyekszik, hogy a nemzeti egység határnélküli képét össze tudja egyeztetni az államhatárokat elismerő és esetenként megtestesítő bevándorlási politikával. A legnagyobb kihívást a Romániában, Erdélyben élő másfél millió magyar jelentette. Bár egyik szerepük szerint kulturális értelemben a magyar nemzet részét képezik, ezt nem mindig lehetséges harmonikusan összeegyeztetni azzal, hogy egyben potenciális bevándorló munkavállalók.

Ez az eltérés - az elit által elképzelt nemzeti egység és a bevándorlók által a mindennapokban megtapasztalt nemzeti egység hiánya - a tanulmány központi témája. A cikk első részében a szerző felvázolja a felülről érkező képet, amelyben a magyar nacionalista elit rajzolja fel intézményesen a magyar nemzeti egység kérdését. A cikk második részében a szerző ugyanezt a kérdést alulról vizsgálja, hogy az erdélyi magyar munkások milyen módon tapasztalják és élik meg a nemzeti különbségeket. A szerző meglátása szerint a nemzet fogalma nagyon is új meghatározást nyer Európában, de a stilizált elit-diskurzusok változatai kevés hasonlatosságot mutatnak a munkavállalói célú bevándorláshoz kötődő gyakorlattal. Bizonyos szempontból Magyarországon is, ahogy Kelet-Európában, újból előretört a nacionalizmus 1989 óta. De ez az előretörés más forrásokból táplálkozik és különböző útvonalakat járt be. Míg a magyar nacionalisták a nemzeti egység új szemléletének adtak hangot, addig az erdélyi magyar bevándorló munkások a nemzeti különállást fogalmazták meg. A hivatalos támogatást élvező nemzeti hovatartozás képek nem a leghitelesebb tükörképei annak, ahogy azt az egyszerű emberek megélik és meghatározzák mindennapi életük során. Azáltal, hogy az elemzés fókuszát a hivatalos politikáról és irányvonalról a mindennapi élet gazdasági kontextusa felé irányította a szerző, arra a következtetésre jutott, hogy a bevándorlás nem újraegyesítette a magyar nemzetet, hanem épp ellenkezőleg, szétválasztotta.

A migrációs folyamatokban tükröződő nemzeti különbségérzet és tapasztalat továbbra is fennáll és megszilárdul az állam által támogatott politikai határokon belül: a határ egyik oldalán élő magyarok a határ túloldalán élőktől különbözőnek látják magukat. De ebben az államban, ahogy azt Michael Mann magyarázza, nem az or-

szág elitje gyakorol hatalmat a társadalom felett, hanem a társadalom és az állam kapcsolata válik egyre szorosabbá, ami által a társadalmi kapcsolatokat inkább nemzeti alapokra, mint lokális, regionális vagy nemzetek feletti alapokra helyezi. Az elit gondolatvilága nem annyira átalakította a bevándorlók nemzeti hovatartozását, mint amennyire az állam szervezeti logikája újjá alakította.

Bosznay Csaba

Montenegrótól Koszovóig – a kihívott Szerbia

Dérens, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: Du Monténégro au Kosovo, la Serbie défiée = Le Monde diplomatique, 2006, (53.évf.) 628. sz., július, p. 4–5.

„Szerbia a stabilitás és a biztonság kulcs-partnere a Balkánon” – jelentette ki az osztrák külügyminiszter, Ursula Plassnik, 2006. július 1-jéig soros elnök az Európai Unióban. A Koszovóról szóló tárgyalásokat azonban felfüggesztették.

2006. június 5-én Szerbia – akarata ellenére – független állam lett, mert a montenegróiak így döntöttek. A szerb Vuk Drasković a monarchia visszaállítását szorgalmazta. Néhány napon belül Alexandre Karađorđević herceg, a trón várományosaként bukkant föl.

2006. a szerbek számára nem indult ígéretesen: az Európai Unió felfüggesztette velük a tárgyalásokat, mivel a háborús bűnös, Mladić még mindig ott bujkált. Ezután Montenegró is faképnél hagyta őket. Nagy-Szerbia álma szertefoszlott. Azonban tudni kell, hogy a 2003-as népszavazás alkalmával is a montenegróiak 30 százaléka vallotta magát szerbnek. A függetlenséget lényegében Cetinje, Rozaje, Ulcinj városok szavazták meg. Ez ama ritka eset volt az egykori Jugoszlávia területén, amikor a nemzeti kisebbség akarata egybeesett az uralkodó közösséggel. A montenegrói függetlenségi nyilatkozat szerint az állam „polgári társadalom, többnemzetiségű, multikultúrájú, többvallású, az egyéni és a kisebbségi jogokat elismeri és védelmezi”.

Ezzel a Szerbiában élő 200 ezer montenegrói egyik napról a másikra idegen lett. A közhivatalt betöltőket hirtelen munkanélküliség fenyegette. A Koszovóban rekedt szerb enklávék lakói is nyugtalanok lettek saját sorsuk miatt. Nyilvánvalóan Szerbiába kell menekülniük... A KFOR ellenőrzése alatt kénytelenek voltak eddig művelni szőlőjüket, de ez csak az alkoholizmus megerősödéséhez vezetett. Kérdés, meddig képesek megvédeni őket a kék sisakosok? A Belgrád és Pristina között folyó bécsi tárgyalások nem hoztak eredményt.

A szerbek maradását életképes, önrendelkezésre alkalmas közösségek kialakításával remélik elérni. A nem-albán lakosságot azon-

ban mindenképpen széttagolják Koszovóban, hogy teljesüljön a multietnicitás elve. Vélhetően 50–60 ezer szerbet tudnak még befogadni a nemzetközi közösségek által garantált biztonság mellett. Ha a 120 ezer koszovói szerb függetlenedni vágyik, azzal nem tud majd szembenézni társadalmilag-politikailag sem a befogadó állam, Albánia, sem Szerbia.

A szerb szélsőjobbot, a pánszerb eszmék híveit Seselj még mindig képes irányítani hágai börtönéből. A szavazatok 40 százalékát egyelőre a Szerb Radikális Párt viszi el. Kostunica pedig legszívesebben lemondana.

Banja Luka (Bosznia-Hercegovina) tele van, a legkülönbözőbb területekről érkezett, szerb menekültekkel. Többségük egyszerűen csak szerbnek tartja magát. Nincs bennük indulat, de Szerbián kívül minden más államot csak amolyan üres kagylóhéjnak érznek. Az 1995-ös daytoni megállapodást azonban Európa komolyan veszi: garantálja Bosznia-Hercegovina államiségát, még akkor is, ha két részre oszlik: a Boszniai Szerb Köztársaságra és a horvát-bosnyák föderációra.

A legszélesebb egyetértés van afelől is, hogy a bosnyák állam jelenleg nem működik, mégsem változtatnak. Félő, hogy egy szavazás a szerbek elszakadását tartaná csupán fontosnak.

Vajon lehetséges-e teljesen átrajzolni a határokat úgy, hogy az etnikai szempontok érvényesüljenek? Ehhez el kellene felejtetni, hogy Szerbia az egyik legtöbb etnikumú állam a Balkánon! A nem szerb kisebbségek mintegy 45 százalékát alkotják Vajdaság – mely 1990-ig autonóm volt - lakosságának. Ezen kívül mintegy 100 ezer albán lakos is él a Presevo-völgyben, a Novi Pazar-i multietnikumról nem is beszélve. A szerb identitás szétesett. Ezt kellene újrafogalmazni a többnemzetiségű államot figyelembe véve, vagy új határokat megállapítva. Ezen kívül lehetséges alternatíva: sürgősen az Európai Unióhoz csatlakozni. Az integráció újfajta együttműködések hozna magával a szomszédos államokkal. Egy bizonyos, hogy a szerb nacionalizmusra csakis európai keretek között található megoldást.

„Nagy-Albánia” veszélyes álma

2006 márciusában Besnik Mustafaj albán külügyminiszter azzal a bejelentéssel lepte meg a világot, mely szerint „ha Koszovót megosztják, nem garantáljuk többé a határok integritását sem Albánia, sem Macedónia albánlakta irányában”.

Ulcinj, a legészakibb montenegrói település mintegy ötvenezer albán lakosa szerint „lehetséges albánnak lenni Montenegróban”.

Macedóniában is több jogot kaptak az albánok: 2001 augusztusa óta államalkotó nemzet lettek, a szerbekhez hasonlóan. Ahol 20 százaléknál többen vannak, ott az adminisztráció nyelve albán is lehet. Nyelvi nehézség nélkül jutnak be az egyetemre az albán diákok.

Maradtak elégedetlen csoportok is. Például a Presevo-völgyi albánok szerettek volna szavazni Koszovó sorsáról. 2001-ben albán gerillák jelentek meg Presevo-völgyben, és Macedóniában is, „Nagy Albánia” eszméjét hangoztatva. Ha a Koszovóra vonatkozó nemzetközi döntés nem lett volna kedvező, a gerillák bármikor készek lennének etnikai villongásokat kirobbantani.

Az albánokban megmaradt a történelmen való elégtétel-vevés szándéka. A XIX. század végén, a balkáni népek közül ők ébredtek utoljára. Az 1912–1913-as balkáni háborút követően két részre szakították őket (Montenegró, és Szerbia), sőt Macedóniának is jó darab jutott földjükből. Az albánok szerint létezik 'Nagy-Albánia', és az 'etnikumok Albániája' fogalom. Az első az illír időkig megy vissza, a második, a jelenleg albánok lakta területeket jelenti. 'Nagy-Szerbia', 'Nagy-Horvátország' eszméje mellett létezik tehát egy pánalbán vonulat is. Ezen is csak az európai integráció segíthet. Tény azonban – a határrendezések képtelenségét végiggondolva –, ha ma egy albán nyelvű könyv megjelenik, annak számos olvasója akad Albánián kívül Koszovóban, Macedóniában, Montenegróban, és Szerbiában.. Ugyanígy az is igaz, hogy ma egy albán anyanyelvű diák járhat egyetemre Tiranában éppúgy, mint Tetovóban, sőt Pristinában is.

Kakasy Judit

Szerb és más nem-albán közösségek Koszovóban és Metohijában: elrettentő körülmények és bizonytalan jövő

Bataković, Dušan T.: The Serb and Other Non-Albanian Communities in Kosovo and Metohija: Appalling Conditions and an Uncertain Future in Review of International Affairs, Vol. LVII, No. 1122, April-June 2006, pp. 13–15.

A koszovói közösségek közti etnikai távolság valószínűleg nemcsak Szerbiában, de az egész Nyugat-Balkánon a legnagyobb. A két fő közösség – a szerbek és az albánok – között nemcsak nyelvi gát húzódik, de ezt erősítik a vallási különbségek, és a több évszázados etnikai versengések, az egymással szembenálló politikai programok és törekvések, és egymásnak ellentmondó nézetek Szerbia déli tartományát illetően; ezen felül az erőszak hagyománya, amely az 1998–99-es fegyveres etnikumok közötti konfliktusban tovább erősödött, és ame-

lyet a NATO bombázás követett. Mindez a megbékélés tartós akadályának bizonyul, amely nehezen lesz leküzdhető.

1999 júniusa óta, amikor KFOR és a nemzetközi közösség megérkezett Koszovóba és Metohijába, a tartomány helyzete, különös tekintettel a szerb közösségre, sokkal inkább a konfliktus állapotát, mint egy konfliktus utáni állapotot tükrözött. Az UNHCR statisztikái szerint 257 ezer nem-albán nemzetiségű országon belüli elűzöttet vettek nyilvántartásba az ENSZ vezette Koszovóban és Metohijában 1999 novemberében. Ezek közül 207 ezer szerb volt, míg a fennmaradó részt romák, bosnyákok, horvátok, gorániak, askáliak és mások tették ki.

Koszovó és Metohija albán többségű ideiglenes önkormányzata (PISG) a nem-albán lakosságot, mint etnikai kisebbséget kezeli, noha a szerbek Szerbia más részeiben a többséget képviselik. Ennek oka a többszöri etnikai tisztogatás a térségben.

Ez az etnikai tisztogatás több hullámban történt 1999 júniusa után, a nemzetközi közösség érkezését követően. Ennek eredményeképpen Koszovó és Metohija szerb lakosságának létszámaránya 18-ról kb. 10 százalékra, vagy még ez alá csökkent. Koszovó és Metohija északi részén, valamint a KFOR őrizte különböző enklávékban elszórtan élő szerbek száma kb. 146 ezer. Ez azt jelenti, hogy a szerb lakosság kb. 60 százalékát űzték el Koszovóból és Metohijából az elmúlt hat évben, és legtöbbször még mindig országon belüli elűzöttként él Szerbia középső részén. 1999 óta Koszovoszka Mitrovica északi részének kivételével minden nagyobb városból eltűntek a szerbek. Gyakorlatilag nem élnek szerbek olyan nagyvárosokban, mint Pristina, Prizren, Urosevac és Pec. Pristinában 1999 előtt 40 ezres szerb közösség élt, mára kevesebb mint százan maradtak egyetlen épületben élve, borzalmas körülmények között, folyamatos KFOR őrizet alatt. A különböző enklávékban a személyi biztonság és a mozgásszabadság feltételei még mindig ingatagok. A munkanélküliség aránya az egekbe szökik (93%), a szegénység is sújtja a közösséget, az életszínvonal általában messze elmarad a térségben, sőt még a tartományban jellemzőtől is. Az UNMIK és a PISG sok-sok ígérete ellenére a visszatérők száma jelentéktelen, mindeközéig a szerb és nem-albán elűzöttek 5.5 százaléka tért vissza Koszovóba és Metohijába az 1999 óta eltelt évek alatt. A koszovói és metohijai szerb közösség, valamint a romák, horvátok, gorániak és más nem-albán nemzetiségűek az albán szélsőségesek szervezett etnikai tisztogatásának célpontjai voltak. Több mint 1300 szerbet még mindig eltűntként tartanak nyilván, bár feltételezhetően halottak, és további 1300 szerb vált gyilkosság áldozatává. Szerbek, romák és más nem-albán etnikai csoportok sérelmére elkövetett etnikai bűncselekmények ezrei maradtak büntetlenül a tartományban a törvényes rend teljes hi-

ánya miatt. E bűntények elkövetői ellen nagyon kevés letartóztatást foganatosítottak és még kevesebb ügyet tárgyaltak a bíróságok. Ennek következtében gyakorlatilag lehetetlen olyan szerbet találni a tartományban, aki bármifajta bizalomnak adna hangot a rendőrség és az igazságszolgáltatás rendje irányába. Az ilyen bűncselekmények minden gyanúsítottjának szabadon bocsátása az ellenkező hatást éri el, és tovább marginalizálja Koszovó és Metohija szerb közösségét. Mind a mai napig a szerb nyelv használata albán többségű térségekben veszélyezteti a beszélő személyi biztonságát. A cikkben példák és adatok sora mutatja be a szerb és más nem-albán etnikai közösségek helyzetét, amely messze elmarad az alapvető emberi és polgári jogoktól, ahogy Kai Eide nagykövet meg is erősíti az ENSZ-hez küldött jelentésében. Ez a helyzet teljességgel elfogadhatatlan és egyenesen szemben áll a Koszovóban fenntartandó multikulturális társadalom céljával.

Koszovó és Metohija, amelyet 1999 óta az UNMIK és az albán többségű PISG vezetnek, még mindig nagyon messze van egy modern és civilizált társadalom gyakorlatától, amely az alapvető európai értékek mentén működik. A tartomány jövőbeli státuszát illető tárgyalások fényében alapvető jelentőségű ezen célok elérése, és a nemzetközi közvetítőknek elsődleges fontosságot kellene tulajdonítaniuk a nem-albán nemzetiségű lakosság helyzete rendezésének. Ez kellene, hogy az előfeltétele legyen Koszovó és Metohija mostani státuszának felülvizsgálatához.

Bosznay Csaba

A Novi Pazar-i Szandzsák – feszültséggóc Dél-Kelet Európában

Dérens, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: Le Sandjak de Novi Pazar. Un foyer de tensions en Europe du Sud-Est. = Le Courrier des pays de l'Est, 2006. 1058. sz., 78-93 p.

(A szerzők a „*Courrier des Balkans*” vezető szerkesztői. A kéziratot 2006 novemberében zárták le.)

A Szandzsák területét 1913-ban Szerbia és Montenegró megosztotta egymás között. A szerbek, maguk között csak Raskaként emlegetik a középkori Nemanjici-dinasztia bölcsőjét. Valamikor a transzbalkáni kereskedelem színtere volt a hegyes vidék. Ma az 550 000 lélekszámú lakosság 60 százaléka vallja magát muzulmánként. Jugoszlávia szétesése óta a Szandzsák muzulmán közössége nehezen találja identitását. Az elhúzódo gazdasági-társadalmi bizonytalanság közepette a radikális iszlám irányzat erősödött meg, főleg a szerb oldalon. Para-

dox módon, a bosznia-hercegovinai háború (pl. a NATO-bombázások) során a Szandzsák területén nem létezett az etnikumok között nézeteltérés. 2006. május 21. óta Montenegró független, ezzel hivatalosan kétfelé szakadt a Szandzsák. Kérdés, hogy világvége lesz-e a területből, vagy megmarad útkereszteződésnek?

A 'szandzsák' elnevezés ottomán eredetű. A Berlini kongresszus (1878) döntött úgy, hogy kerüljön a terület ottomán fennhatóság alá. Ekkor albán és szerb területek is ehhez a közigazgatási egységhez kerültek. Majd 1908-ig az Osztrák-Magyar Monarchia katonái felügyelték. Bécs boszniai annexióját követően azonban ez is megszűnt és gyakorlatilag helyi bej irányította a kis egységet. A balkáni háborúkban megosztzott rajta Szerbia és Montenegró, majd 1918-tól Jugoszlávia igazgatása alá került.

A Szandzsák hagyományosan menedékhelyül szolgált a balkáni muzulmán népességnek. Ugyanakkor Szerbia bölcsője is, a középkori Nemanjici-dinasztia révén. Itt található a legszebb szerb ortodox kolostorok: Mileseva, Sopocani, Drudjevi Stupovi. A II. világháború során itt alakult meg a nemzet felszabadítására az antifasiszta komité, a béke idején azonban mégis a kettéosztott, 1912-es határt szabták ki rá (egyebek közt Milovan Djilas, a későbbi másképpen gondolkodó segédletével).

A XX. századi háborúk átrendezték a lakosság megoszlását. A szláv muzulmánok csaknem egységesen Tutin, Rozaje, Sjenica, Novi Pazar területére tömörültek. A szerb nacionalisták pedig célul tűzték ki a muzulmánoktól való „etnikai” tisztogatást. Noha muzulmánok és ortodoxok ennek következtében egymással tömörülnek, a nemzetiség szerinti megoszlás egyáltalán nem egyértelmű. A Szandzsák különböző etnikumai évszázadok óta egymás mellett élnek, de egy-egy településen belül sosem keveredtek egymással. A szláv muzulmánok 'muzulmánok'-nak tartják magukat, míg az a véleményük, hogy a 'bosnyák' muzulmánok integráltak

A Szandzsákot évszázadok óta karavánutak szeltek át. A XVI. századi török uralom óta kereskedelmi térség. A XX. században egészen fontossá lett a Szandzsák területe, mint „folyosó” kelet-nyugati irányban, ugyanakkor az egyetlen terület maradt Szerbia és Montenegró összekötésére. A 2003-as, rövid életű uniónak a két volt jugoszláv tagállam között komoly következményei lettek: Montenegró bevezette az ÁFÁ-t, majd vámkapukat állított föl, míg Szerbia úgy gondolta, hogy mozgó rendőrökkel képes úrrá lenni a helyzeten. A montenegrói függetlenség ellenzői persze kampányba kezdtek a határállomások ellen. Annyit értek, hogy ma elegendő egy személyi igazolvány a határ átlépéséhez.

Kelet-nyugati irányban azonban nincs összefüggő vasútvonal. Ahhoz, hogy a Szandzsák fejlődjön, először is magára kell találjon. A hozzá legközelebbi repülőterek (Pristina, Podgorica, Sarajevo) több órányi autótúra vannak. Tervezik, hogy Podgorica és Plav között megépítik az utat, ami egy valamikori karavánút vonalán Albániát is bekapcsolná a forgalomba. Így a montenegrói főváros 70 km-re kerülne Plavtól, melyet most 250 km megtételével lehetséges elérni. Azt is tervezik, hogy a berani katonai repteret elérhetővé teszik a civil lakosság számára is.

A Szandzsák régóta magáénak mondhatja azt a kétes dicsőséget is, hogy különféle bűnöző szervezetek, bandák találkahelye. Így a Szandzsák lakosait némi előítélet övezi: valamennyiüket kicsit bűnözőnek, vagy ha nem, nacionalistának, iszlámistának ítélik. Ennek az is oka lehet, hogy szandzsáki bűnözők egy csoportja Boszniában időzik, és egyebek közt, befolyásolja a Demokratikus Akció Pártjának kemény magját, amelynek célja a bosnyák közösség megosztása.

Novi Pazar területén néhány drogbáró is él, akik Törökország és Európa között közvetítik a kábítószeret. Ma már a helyi fogyasztás is meglehetősen elterjedt.

Embercsempészetben és -kereskedelemben, a prostitúció szervezésében is aktív szerepet játszik a földrajzilag kulcshelyzetben lévő Szandzsák.

A nemzetközi illegális migráció támogatásában leginkább a koszovói Pristina repülőterével való „együttműködés” révén vesznek részt.

Az 1990-es évek közepén virágzó textilipar ma már nem létezik. Mindössze 200 gyár működik, ebből is 80 a lábbelikre szakosodva. A korábbi piacokat, Bulgáriát, Görögországot, Koszovót, Montenegrót azonban újabban elöntötte a kínai és pakisztáni ruházat.

Paradox módon a nemzetközi közösség által Szerbiára kimonodott szankció (1992–2000) a Novi Pazar-i bosnyákoknak kedvezett. Milošević halálát követően azonban kiderült, hogy a kínaiak sokkal olcsóbban állítják elő ugyanazt a farmernadrágot (130–400 eurót fizettek egy munkásnak a 8–12 eurós nadrágért, a kínaiak azonban 7 euróért adják a farmert!). A szerbek most versenyt futnak az idővel és a kínaiakkal. A szerbek két nap alatt kénytelenek követni a legújabb divatot, míg a kínaiak két hónapos késésben vannak. Tervezik, hogy újra megnyitják a bezárt Raska textilgyárat.

Novi Pazar gazdasági helyzete azonban katasztrofális. A bankok 6–30 százalékos kölcsöne meggátolja a nyugatival lépést tartó technológiák beruházását. A tanulmányait évente befejező, mintegy 4500 fiatal nagy része munkanélküli.

A Szandzsák a rendkívülien sújtott Koszovó északi részét köti össze Bosznia-Hercegovina 1992 óta etnikai tisztogatást elszenvedett Drina menti részével. A „híd” szerep együtt járt nagy tömegű menekült befogadásával, illetve átengedésével.

Az etnikai tisztogatást túlélő, szülőföldjéről elűzött emberek tömege találja magát ma a bíróságokon, hogy bizonyítsa, a hivatalos állásponttal szemben, bizony etnikai tisztogatás miatt kényszerült elhagyni lakóhelyét, és most kéri a kárpótlást, illetve a visszatelepedés lehetőségét. Egyik ilyen, a 350 bukovicai muzulmán esete, de hasonló a Priboj mellettié is. Előfordult, hogy montenegrói rendőrök visszaadták a szerb hatóságoknak a menekülteket, akiket azután kivégeztek. Az akkori montenegrói vezetés, Djukanović és Bulatović kettőse erősen elkötelezte magát Milošević politikája mellett.

Milo Djukanović azonban megszabadult riválisától, és 1998 tavaszán elnökké választották, amikor is szakított Milošević-tyel, és a Szocialisták Demokratikus Pártját vette kézbe, s kezdett az Európai Unió felé közeledni. 1998 nyarától, három hónap alatt 80 ezer koszovói albán menekült Montenegróba, Plavba, Rozajeba. Minthogy Montenegrót, és Szerbiát is bombázta a NATO, az elsődleges áldozatok a bosnyákok lettek volna! A montenegrói kormány ekkor fegyvert kezdett osztani Rozaje civil bosnyák lakosságának.

A bukovicai eseményektől öt-hat évnnyire voltunk csak ekkor! Milo Djukanović montenegrói kormánya ekkor szövetségesévé tette a bosnyákokat/muzulmánokat.

1992-ben, a Demokratikus Akció Pártja (élén Alija Izetbegović-tyal) nacionalista tagsága titkos népszavazást szervezett Bosznia-Hercegovinában a Szandzsák önrendelkezéséről. Nem egészen váratlan módon csak a muzulmánok vettek részt a szavazáson. A párt legelszántabb része, a szájszabó Sulejman Ugljanin vezetésével, a bosnyák nyelv hivatalos elismerését követelte. 1993-ban ismét illegális szavazást tartottak, ezúttal a Szandzsák státusáról, mégpedig abban az értelemben, hogy lehetőség volna visszatérni az 1912 előtti határokhoz.

Ezután Szerbia összes nagy városában elveszítette a község-hatósági választásokat az ellenzék, kivéve Novi Pazart. Tíz éve elszánt politikai harc folyik Ugljanin és Rasim Ljajić között, aki ugyanabban a pártban kezdte pályafutását, majd létrehozta a Szandzsák Demokratikus Pártját. Milošević halála után, a kisebbségi és emberi jogok minisztere lett 2000-ben. 2006-tól pedig a Hágai Büntetőtörvényszékkel kapcsolatot tartó szerb bizottság elnöke. Egy évvel később Vojislav Kostunica Szerb Demokratikus Pártjához csatlakoztak, amelyik élesen bírálta Ljajić programját. A Demokratikus Akció

Pártját mint a bosnyák kisebbség Nemzeti Tanácsát azonnal elfogadta a szerb kormány. Feladatuk a bosnyák nyelvű oktatás és országismeret megszervezése lett. Tankönyveik az ún. hagyományörző, valóságos bosnyák identitást tükrözik.

A Demokratikus Akció Pártja és Kostunica, szerb miniszterelnök egyezsége közös érdeket tükröz. Ugljanin mindenesetre megpróbálja távol tartani a Szandzsák muzulánjait/bosnyájkait attól, hogy részt vegyenek Szerbia politikai életében. Novi Pazar elmúlt két évében úgyis minden választás erőszakkal súlyosbítva zajlik. Legutóbb Ruzdija Durovićot, egy jelöltet a Demokratikus Akció Pártja listájáról, a szavazóhelység előtt lőtték le. Az érte – egy imám által – mondott nyilvános imát a Szandzsák muftija mélyen elítélte. A Szandzsák népe, a szláv muzulmánok és az albánok 1996 óta Djukanović politikáját támogatják. A háttérben a politikusnak olyan ígérete is áll, amely szerint a muzulmánok soha nem lesznek montenegrói polgárháborúnak kitéve. Sőt, teljes szabadságot kaptak kereskedelmi ügyleteik intézésében. Ennek az integrációs politikának eredményeképpen a muzulmánok vagy más etnikai-vallási pártok sosem értek el jelentős eredményt a választásokon.

Amikor 1998-ban Ugljanin meg akarta ismételni a Szandzsákról szóló népszavazást, értelmiségiek másik csoportja szerkesztett egy olyan nyilatkozatot, amelyben egyszer sem fordul elő a 'szandzsák' kifejezés, hanem a 'montenegrói muzulmánok' programját emlegeti. Itt kéri a muzulmán (nem bosnyák) nemzet elismerését a köztársaságon belül.

A helyzet azonban azóta változott. A lakosság szerb része megnőtt, a muzulmánoknak pedig egyre kisebb része tartja magát bosnyáknak.

Novi Pazarban a lakosság 85 százaléka muzulmán. Az utóbbi időben azonban wahabiták erőszakoskodnak a lakossággal, a lányokat kendő viselésére kényszerítik, a nyilvános tereken nem engedik leülni a padokra a szerelmes párokat, zenészek hangszerait semmisítik meg stb. A mufti, Muamer Zukorlić határozottan elítéli a szélsőségeket. Szerinte nem lehetnek 200-nál többen, és elhatárolja tőlük a muzulmán közösséget. Sajnos, négy évvel ezelőtt még csak 20–50 wahabitát emlegetett... Zukorlić 1993-ban érkezett Novi Pazarba, pont akkor, amikor hét új, Korán-iskola nyílt. Határozottan fellépett a síita hatást tükröző, szúfi dervisek tanítása ellen, miként a nagy számban renovált, ugyanakkor a hagyományos, balkáni freskókat tiltó mecsetek ellen. Hogy a szélsőségek nincsenek nagyobb számban Novi Pazarban, az a drog elterjedésének is betudható, ugyan-

akkor ez kiszolgáltatottá is teszi a fiatalokat a szélsőséges szellemi irányzatnak.

Zukorlić határozottan meg van győződve arról, hogy egyedül az iszlám képes a bosnyák/muzulmán identitást kialakítani és megerősíteni a Szandzsákban. A Szandzsák mai szerepe még nem teljesen tisztázott. Ha ismét a Koszovót Boszniával összekötő útkereszteződés szerepét tölthetné be, könnyebben megtalálná folytonosságát történelmi múltjával.

Kakasy Judit

Demográfiai válság és xenofóbia Oroszországban

Margolina, Sonja: In der Falle des Fremdenhasses – Entwölkerung, Überalterung, Arbeitskräftemangel, aber wachsende Xenophobie = Internationale Politik. Jg. 2007. Januar, p. 106–114.

Oroszország abban mindenképp osztozik Európával, hogy népességének alakulása gyorsuló csökkenést mutat - 1992 (148 millió) és 2002 (145 millió) között 2%, csak a 2003–2005 közötti néhány év során pedig 1,7% értéken. Ezek már a bevándorlással egyenlített relatív számok, az abszolút csökkenés ennek többszöröse. Ilyen trend mellett, ha csak nem emelkedik jelentősen a bevándorlás üteme, az Orosz Föderáció lélekszáma a század közepéig 100 millióra is visszajuthat. A csökkenés a következő évektől már eléri az aktív korosztályokat, ami a gazdasági boom viszonyai között eddig is fennálló munkaerőhiányt (a szakképesített körben) kritikus arányokban fogja súlyosbítani. A bevándorlók nagyobb része a volt szovjet köztársaságok orosz nemzetiségű tömegeiből került ki a szétválás, majd a leszakadt köztársaságok átalakulási krízise során, kisebb részük a tartós válságú övezetek (Kaukázus, Tadzsiszisztán stb.) különböző nemzetiségeiből verbuválódik. Az orosz tartalék mindenképp kimerülőben van, például az új fejlődésnek indult Kazaksztánból.

Oroszországban a jövőért viselendő felelősség mindenképp az abszolút többséget alkotó oroszoké. Kézenfekvő volna legalább a migrációs folyamatok tervezése, irányítása. Ezzel szemben mit látunk? Az orosz sovinizmus és xenofóbia terjedését. „Oroszország az oroszoké”: e szólam nevezőjén riasztó módon felerősödött az idegenellenes közhangulat, mint azt a médiák jelzik és egyes közvéleménykutatási eredmények is demonstrálják. Egy kutatás szerint az orosz lakosság többsége (néhány témában az abszolút többsége) pártolná, hogy elsőbbségük legyen a munkaalkalmazásnál, egyetemi felvételnél, kifejezetten kizárnák az „idegeneket” a közszolgáltatból, az ál-

lam- és közigazgatásból, a rendvédelmi területekről, sőt eltiltanák akár az üzleti és vállalkozói tevékenységtől és a földvásárlástól is. E válaszok mögött valódi idegenellenes indulatok feszülnek (még ha a közvéleménykutató az „igen”- „nem” kérdésfeltevással eleve rá is játszik a negatív válaszokra), például az azeri bazárosokkal, a kaukázusi kiskereskedőkkel szemben. Méltán számított „népszerű” intézkedésnek az etnikai kvótarendszer bevezetése a bazároknál vagy a grúz kaszinók bezárása, egyenesen Putyin elnök szintjéről, amivel a XIX. századi cárok stílusát idézte. A közhangulat e tendenciája már a cseccsen háborúval összefüggő permanens terrorfenyegetettség beállta előtt érzékelhető volt.

Az új xenofóbia motivációit illetően figyelmet érdemelhet a szovjet érában még duzzadó orosz nemzeti büszkeség megtépázása. Ez egyfelől a „Szojuz” felbomlásából, valamint a köztársasággal maradt nemzetiségi szuverenitások föderatív egyenjogúsításából („szuverenitások parádéja”) fakadt. Az utóbbi fejleménnyel Oroszország még nemzetállami esélyétől is megfosztotta önmagát („orosz paradoxon”). Másfelől a Föderáció nemzetközileg is leértékelődött a „Szojuz” élén betöltött világhatalmi pozícióhoz képest. Az orosz tudat ebben a defenzívában ösztönösen is bizalmatlanná, ingerlékennyé vált a külső, a „más” környezeti elemekkel szemben. Önsajnálataban már-már a rendi múlt paternalista védettséget, privilegizáltságát sirja vissza. A gazdasági összeomlást végre megfordító globalizációs felzárkózás („energia-diktátum”) és ennek újabb keletű világpolitikai kamatoztatása szolgál ugyan némi elégtétellel, de a kibillent önazonosságot nem állíthatta helyre. Más kérdés, hogy önmagában az identitási válság a szűkebb értelmiségi és gazdasági-politikai elitet sújtja, és hogy ez utóbbi csak kikölcsönzi ellenségképét a kataklizmatikus rendszerváltás vesztesei-nek a posztkommunista nyereszkesedés zavartalansága érdekében.

Ismeretesek ugyanis más közvéleménykutatások, amelyek a napi gondok sorában elsősorban a megélhetés keserveiről, a magas inflációról, a szolgáltatások silányságáról, a hatósági vagy a rendőri korrupció pöffeszkedéséről vallanak. Egy kérdőív 25 pontos skáláján a migráns „veszedelem” témája csak az utolsó helyek egyikén végzett a szavazásban. Az elit érdeke a szorosra zárt összefonódás a „kemény kéz” autoriter politikájának kereteiben, konföderációs és regionális szinten egyaránt. Ez a politika Putyin elnök személyében összpontosul. A putyini hatalom kiépítése is igényelte és fenntartása igényli a „védőszárny”, a veszélyelhárítás szimbolikáját, amely ugyancsak az „idegen” elemet szövi bele motívumaiba - a nyomatékosítás érdekében akár atavisztikus reflexekkel is. A hatalom, ha kell, „oroszellenes” incidenseket kreál (mint nemrégiben a karéliei Kondopogában).

A politikai cinizmus szélsőséges, neonáci illegális szervezeteket segít életre, mint amilyen az Alekszander Belov-féle „Mozgalom az illegális migráció ellen”. A részben műprovokációkkal és sajtóferdítések útján mesterségesen szított xenofóbia szöges ellentétben áll az Orosz Föderáció migrációpolitikai érdekeivel. Emellett rövid vagy középtávú katasztrófa szituációt érlelhet egy jugoszláv típusú forgatókönyv számára, amihez képest a csecsen konfliktus szerény epizód csupán.

(Berlinben élő független publicista cikke.)

Komáromi Sándor

A brit muzulmánok nagy tanácstalansága – a közel-keleti konfliktus és a «terrorizmus elleni háború» árnyékában

Kristianasen, Wendy: Le grand désarroi des musulmans britanniques. A l'ombre du conflit du Proche-Orient et de la „guerre contre le terrorisme = Le Monde diplomatique, 2007. 634. sz., január, p. 4-5.

(A szerző újságíró.)

December 8-án Tony Blair, brit miniszterelnök felszólította a radikális muzulmánokat, hogy tartsák tiszteletben a demokrácia alapértékeit. Attól tartott ugyanis, hogy a britek óhaja a különbözőségek elfogadására, épp az ország ellen fordul. A bejelentés erősítette az egyes muzulmán közösségekben meglévő, a hatóságok részéről érzékelt, megbélyegző kampány miatti rossz közérzetet.

Nagy-Britanniában, 2006 nyarán, egy addig sosem látott méretű tömegszárlást lepleztek le. Novemberben pedig az MI 5, a katonai titkosrendőrség vezetője a nyilvánosság elé, hogy mintegy 200 csoportról, illetve hálózatról, és több, mint 1600 egyénről, valamint 30 tervezett összeesküvésről van tudomásuk, s ezek alapján kijelenthető, hogy az ország terrorveszélyben van.

Már a miniszterelnök őszinte felszólítása is különbözőképpen érintette a nagyon különböző muzulmán közösségeket. Mindenkit meglepett, amikor Jack Straw, volt külügyminiszter egy helyi lapban közölte, hogy zavarja, ha olyasvalakivel kell beszélnie, akinek nem láthatja az arcát – utalva ezzel a muzulmán nők arcát teljesen elfedő, csak a szemnek nyílást hagyó kendőre. A 2005. július 7-i londoni metrómérényletek 52 áldozatot követeltek, s ez, valamint az országban élő kétfélmillió muzulmán esetleges radikalizálódása félelmet váltott ki a britekből.

Ali Khaled esete tipikus: dél-amerikai, illetve skót származású, tizenhét évesen lett hívő iszlamista. Tehetetlensége és a vágy, hogy

energiáinak célt adjon, a szalafista tanításokban talált értelmet. A londoni Al-Mouhajiroun csoporttal találkozott, s őket elég erősnek érezte saját ambíciói megvalósításához. Egyre radikálisabb lett, egyre elszántabb dühöt érzett magában ahhoz, hogy a szerinte apátiás, elidegenült tömeget fölrazza, és talán hogy magával ragadja.

A július 7-i terrortámadásokat követően egy sor, ún. megelőző csoportot hívott létre a kormány, PET rövidítéssel (= preventing extremism together). Nehéz és kimerítő tárgyalások vezettek oda, hogy befolyásos muzulmán vezetők próbálták meggyőzni országserete a muzulmán fiatalokat. A muzulmánok hagyományosan a brit Munkáspártra szavaztak 90–95 százalékban, de a külpolitikájukat elégtelennek találták. Augusztusban 38 muzulmán szervezet, a négyből 3 képviselő, és 3 muzulmán lord nyílt levélben fordult a miniszterelnökhöz, ha nem kér tűzszünetet Irakban, nemcsak ártatlan polgári lakosság fog pusztulni, de a szélsőségesek is fegyvert ragadnak, amit senki sem lesz képes megakadályozni. A Nagy-Britanniai Muszlim Tanács (MCB), mely vagy négyszáz szervezetet képvisel, szintén aláírta ezt a levelet. Úgy vélik azonban, hogy hiába, mert a kormány nem változtatott külpolitikáján, és ahelyett, hogy a politikai párbeszédet helyreállította volna, eleve a mecseteket tartotta bűnösnek, az intézményeket, és nem az egyes elkövetőket.

Kompromisszum született, és négy nagyobb csoportot (mind-egyik más irányzatot képvisel) tömörítő Nemzeti Imám és Mecset Tanácsadó Testületet hozott létre. A „muzulmán kérdés” egyébként 1989-ben, Salman Rushdie „*Sátáni versek*” című könyvének megjelenésével kezdődött, amiért Khomeini ajatollah halálra ítélte a szerzőt. Az akkori, konzervatív brit kormány nem tiltotta be ugyan a regényt, ám zöld utat adott az MCB megalakulásának. A Munkáspárt győzelmével így a muzulmánok bejutottak az alsó-, és a felsőházba is. Elérték, hogy felekezeti iskoláik állami támogatást kapjanak, illetve hogy a 2001-es népszámlálásban föl lehessen tüntetni a vallási hovatartozást. London csakhamar fontos, 370 milliárd euróra becsült, iszlám pénzközpont lett. A népszámlálás azonban más tényekre is rávilágított: a muzulmánok munkanélkülisége háromszor magasabb más briteknél; 33 százalékuk a legszegényebb negyedekben él; 31 százalékuknak semmiféle szakképzettsége nincs; a börtönviseltek 11 százaléka közülük kerül ki (161%-os növekedés tíz év alatt).

Kurshid Ahmad a legszegényebbeket képviseli. Szerinte a *barel-vik*nek nincs semmiféle képviselőjük Nagy-Britanniában. Ahmad szerint az 1600 mecset közül 180 az övék. A szigetországi muzulmánok nagy része pakisztáni eredetű. Jó részük analfabéta, urduul is. Évtizedeken keresztül dolgoznak angol gyárakban, de nem tudnak egy-két

szón kívül szinte semmit. A bangladeshiiek és jemeniek hasonlóképpen élnek. Az imámok nem tudnak szót érteni a fiatalokkal, mert azok nem tudnak angolul. Az imámok egyébként 75–120 euró fizetést kapnak egy hétre.

Leicester az angol mintaváros. 300 ezer lakosának egyharmada nem fehérbőrű, mégis a közösségek közötti kapcsolat példás. Egyik vezetőjük, Souleman Nagdi szerint jól integrálódtak a városban. Az itteni muzulmánok többsége ugyanis Afrikából menekült ide, míg az indiai szubkontinensről érkezetteknek először is a kisebbségi státussal kell megbarátkozniuk. A városban focimeccsek zajlanak ortodox zsidók és hinduk között. Az itt élő muzulmánok ellenzik a PET-et, erőszakoltnak érzik, hogy megmondják nekik, miképpen gondolkodjanak. Még ellenkaravánt is szerveztek, csupa brit imámmal.

Dewsbury West Yorkshire-i városka, ötvenezer lakosának egyharmada muzulmán. Pillanatnyilag itt ostromállapot van. A lakosok nem hajlandók nyilatkozni az újságírónak, mert a nyári, nagy repülőutak ellen tervezett támadások leleplezésekor összefüggésbe hozták a Jamaat Al-Tabligh-ot az Al-Kaidával. A kommandó feje, Sid ebben a városban lakott.

13 éves korukig napi két óra vallásos nevelést kapnak a muzulmán gyerekek iskola után, és hétvégén is a helyi mecsethez tartozó *madrasában*, ami kb. nemzetiségi általános iskolának felel meg. Savile Townban, az egyik városnegyedben urdu nyelvű a vallásos tananyag, amit a gyermekek nemigen értenek, az oktató viszont rosszul tud angolul. Az indiai gyökerű helyi vezető szerint meg kell őrizni az urdudat, hiszen ez marad számukra a referencianyelv. Egy másik városnegyedben, Ravensthorpe-ben az iszlám lakosság fele pakisztáni, a többiek kelet-európaiak: bosnyákok, ukránok, illetve kurdok, irakiak. A helyi vezető, Aslam határozott elképzeléssel lemondott az urdu nyelv tanításáról, helyette egységesen angolul tanulják a vallási szövegeket. Dewsbury lakosai különböző elvárással vannak a jövő iránt. Van, aki azt sem szereti, ha muzulmánnak hívják, és olyan is, aki szorongva ül járműre. Többségük nehéznek érzi az életet. Vezetőik szerint szeptember 11. előtt kellett volna társadalmi párbeszédet kezdeményezni az iszlámról.

A fiatalok integrálódtak a brit társadalomba, nincs kapcsolatuk az óhazával, egy részük mégis veszélyesen kívülálló maradt. A nagyon összetett brit társadalomban abban mindenki egyetért, hogy az erős állampolgári kötődés érzésére szükségük van, az ehhez vezető eszközökről azonban különböző elképzeléseik vannak.

A csoportok köde

Nagy-Britannia lakosságának mintegy 3% százaléka muzulmán: ez kb. 2 millió fő. Néhány, a XVIII. században bevándorolt tengerészt leszámítva, többségük az 1950-es évek végétől vándorolt be az országba. Kétharmaduk ázsiai eredetű: indiai, pakisztáni, bangladesi. 750 ezren London körzetében élnek, összesen mintegy 50 nyelven beszélnek. A többség alapjában véve a szunnita irányzathoz tartozik.

Két szunnita csoport nagyon meghatározó: az ún. *barelvik*, akiknek többsége pakisztáni. Ők a legkevésbé szervezettek, egy szúfi tanító nevének eltorzítása fedezhető fel nevükben. A brit muzulmánok Fórumán erőteljesen jelen vannak. A másik csoport egy észak-kelet indiai városról nevezte el magát *déobandinak*. Ők nagyon szigorú, hagyományos szokásrendű muzulmánok, a nagy-britanniai *Muzulmán Tanács* szóvivői.

West Yorkshire-ben, Dewsbury városkában apolitikus, de erős prédikációk, szónoklatok hangzanak el, sokan járnak oda olyanok is, akik az Al-Kaidával állnak kapcsolatban.

Sokszor nehéz eligazodni a különféle politikai irányzatok és szervezetek között. Egy elterjedt áramlat a *szalafistáké*, de ők is tovább oszlanak reformistákra, tradicionálisokra és dzsihadistákra. A szalafistákat gyakran összetévesztik a *wahabistákkal*. Pedig az előbbiek elismerik a tudományok és a technika értékeit, szociálisan aktívak és a társadalmat iszlamizálni kívánják.

A politikai pártok közül 1941-ben, még Lahoréban alapította Mawdoudi a *Jamaat Islamit* – Nagy-Britanniában, némi intellektuális színezettel az Iszlám Alapítványban, és az Iszlám Misszióban tevékenykednek. Az egyiptomi arabok szervezete, az 1928-ban alapított *Muzulmán Testvéreké*. Az iraki háború elleni tiltakozásuk során sok, fiatal ázsiait is megnyertek maguknak.

A *Hizb ut-Tahrir Britain*, röviden *HT*, 1953-ban alakult, és nem erőszakos iszlám politikai pártként népszerűsíti magát. 2005 végén mégis majdnem betiltották, azóta mérsékelte hangnemet, és nem vesz részt a brit választásokon. Ma már semmi köze sincs a hajdan, 1953-ban, Jeruzsálemben alapított párthoz. Egy radikális szónok, Fouad Hussayn neve fémjelzi.

Észak-London Finsbury negyedében áll az a mecset, ahová a szélsőségesek járnak: az egyiptomi Abou Hamza, Abou Qatada, stb.

Fontos szereplő az *Al-Mouhajiroun*, amely már sokszor változtatott nevet; illegális tevékenységet folytat, úgy véli, hogy a kalifátus nem demokrácia, és nem kíván Nagy-Britanniában szavazni. Vezetője Bakri Mohammed; ő és társai egyezséget kötöttek a brit kor-

mánnyal, hogy kerülnek az erőszakot, ezt ellenőrzik, és be is tartatják. A csoport azonban ezt az egyezséget még július 7. előtt felmondta. Nyíltan csodálják egyébként Osama Bin Laden személyét.

Kakasy Judit

Törökország-Európa: a nemszeretem kapcsolat

Semo, Marc: *Turquie-Europe : le désamour. = Politique internationale, 2006 évsz, 113. sz., p. 403-421.*

(A cikk szerzője a „*Libération*” külföldi rovatánál újságíró.)
Ankara a 2005 októberében az EU-hoz csatlakozásra megkapott engedélyt „történelmi fordulatként” értékelte, amelyet úgy negyvenéves készülődés előzött meg. A harmonizációs dokumentum 80 ezer oldalas. Az első 35 fejezeten, amely a tudományra és kutatásra vonatkozik, már túl vannak.

Ennek ellenére a török állampolgárok mintegy fele úgy gondolja, hogy sosem lesznek az Európai Unió teljes jogú tagjai. Mintha ketts mércét alkalmaznának – szerintük – az uniós tagság mérlegelésekor. Recep Tayyip Erdogan miniszterelnök, és pártja, az *Igazság és Haladás Pártja* (AKP) úgy nyilatkozik, hogy az önkormányzati és nemzeti törvényhozás egyeztetési folyamata miatt lassultak le a tárgyalások. Nagyon valószínű azonban, hogy a tavaszi kormányzati és az őszi helyhatósági választások miatt az egész 2007. év rámeleg majd az egyeztetésekre. Kényes kérdésnek látszik Brüsszel óhajának teljesítése, hogy nyissanak tengeri és légi kikötőt is a Ciprusi Köztársaság felé. Ráadásul most kezd nyilvánosságot kapni Törökországban az Amerika-ellenes, Európa-ellenes állampolgárok hangja is.

A csatlakozási tárgyalások minden országban erős visszhangot váltanak ki a közvéleményből. De nem jellemző, hogy két év alatt olyan nagy százalékban fordulatot vegyen a hangulat, mint a törökök, illetve az ott élő kurdok esetében. Háromnegyedük elveszítette a bizalmát Európában, abban, hogy a tárgyalásoknak valaha is végére érnek, s hogy tárt karokkal várnák őket a kontinensen. Most úgy érzik, hogy sem szerelmi, sem érdekházasságról nincs szó közöttük, sokkal inkább valamiféle erőltetett házasságról. Létezik azonban egy elég határozott Európa-párti csoport is, amelynek tagjai – noha euroszeptikusak – úgy vélik, hogy a kulturális különbözőség ellenére is helyük van Európában. Főleg fiatalok, magasan képzett egyetemisták ők. 50 százalékuk szerint Franciaország a csatlakozás legfőbb ellenzője, és 83 százalékuk meggyőződése, hogy a kereszténység „be-

folyásolja” az európaiak véleményét. Az erős iszlám kapitalisták éppúgy vágnak egy, a muzulmán országok közötti unióra, illetve egy részük a türköfön országok közötti gazdasági uniót is szorgalmazná.

A jobboldali, ultranacionalista párt, de a mérsékelt konzervatívok is ellenzik a nemzeti érdekekkel ellenkező európai elvárások teljesítését. A legjelentősebb ellenzék, a szociáldemokraták – Musztafa Kemal szellemi örökösei – is szívesen hangoztatják, hogy a 'tárgyalás' nem egyirányú engedményekkel szokott járni.. Jobb és bal oldalon egyetértenek abban, hogy Európának figyelembe kell vennie a 'valóságot és a különleges érzékenységeket'. Az Európa-ellenesség elsődlegesen a ciprusi kérdésben ölt testet. Erdogan, elődeivel ellentétben, hajlott a ciprusi egyesítésre Európa kedvéért, most azonban feltételhez köti a tengeri és légi kikötők létesítését. Mégpedig az embargó sújtotta török szeparatistákat (200 ezer ciprusi török) érő szankcióikon kívánna enyhíteni a politikai engedmény fejében. Egyensúlyozó művésznek tartják egyébként, aki a kurdoknak demokráciát helyez kilátásba, vallást ígér a mecsetekbe, kemalizmust Ankarának, Brüsszelnek, és biztonságot Washingtonnak.

2002-ben, megválasztásakor Erdogan úgy nyilatkozott, „Az Európai Unióhoz való csatlakozás a legnagyobb politikai projekt Törökország számára.”. Pályájának korábbi ismerői szerint rájött, hogy az integráció biztosítja leginkább a szólásszabadságot és az iszlám politika fejlődését. Európának köszönhető, hogy az AKP-nek sikerült valamelyest visszaszorítania a katonák befolyását a közéletre. Az Európa-szimpatizáns iszlámisták azonban éppen bünbaknak teszik meg Brüsszelt. Amerikai republikánusok szerint az AKP-t sokkal kevésbé veszélyezteti a konzervatív vallásosság a saját ultrakonzervatív erkölcsi követelményeinél. 2004 szeptemberétől pl. újra alkalmazni akarják a házasságtörés 6 hónaptól 1 évig történő büntetését a polgári törvénykönyv alapján. „Minél erősebb a család, annál erősebb az ország.” – hangoztatja Recep Tayyip Erdogan. A közvélemény nagyobb része is határozottan ellenzi pl. a házasságon kívüli együttélést. A nőknek továbbra is legfőbb feladatuk a férjük szolgálata. A törökök egynegyede szerint a férj indokolt esetben megverheti a feleségét. A női kendőviselet is kívánatos a számukra. Noha az egyetemeken tilos hordani, a kormányfő felesége és más politikus feleség is gyakran abban mutatkozik – kivéve a hivatalos alkalmakat. Az Emberi Jogok Európai Bírósága szerint Törökországban a demokrácia védelmében kell tiltani a kendő viseletét.

1999–2005 között a gazdasági és intézményi reformok nagy vonalakban átalakították az országot. A kisebbségek kultúrához való jogát, nyelvhasználatukat a médiában már biztosítják. Az állambiz-

tonsági bíróságot és a halálbüntetést megszüntették. A parlament elismerte a nemzetközi szerződések elsődlegességét a nemzeti rendelkezésekhez képest. A férfiak és nők helyzetét új szemlélettel (egyenlőség!) tárgyaló polgári jogokat fogalmaztak meg. Az új büntetőtörvénykönyv inkább figyelembe veszi az egyén jogait. Mindezek, a jogállam felé tett lépések nem vittek egyenesen előre, sok ellenzőre találtak, főleg a csatlakozást ellenzők körében. Ellentmondásos lett a büntetőtörvénykönyv is: a 216, 31, 303-as cikkelyek hat hónaptól három évig büntetik a török nemzet, az állami szervek, a köztársaság támadóit. Jelenleg több mint 50 intellektuel ellen folyik eljárás. Orhan Pamuk ellen például azért, mert kijelentette, hogy „egy millió örményt és 30 000 kurdot öltek meg ezen a területen, [Törökországban] és senki nem mer róla beszélni”.

A megszólítás 'török állampolgárok'-hoz szól, vagyis az ország mind a 72 millió lakosához, nemcsak a 'törökök'-höz. 2005-ben, hatvan értelmiségi történész megpróbálta néven nevezni, egy tudományos tanácskozás keretében az 1915–1918-as örmény genocídiumot, de az egyetemi konferenciát betiltották. A miniszterelnök később belátta, hogy a csatlakozási tárgyalásokra a tiltás rossz hatással lehet.

Vallásszabadság formailag immár létezik, de mindenki rendkívül gyanús, és a nem muzulmánok csak állami imám felügyeletével tarthatnak istentiszteletet (görögök, örmények, „misszináló keresztények”).

A demokratizálódási folyamatra árnyékot vet a hadsereg hatalomra kerülésének állandó lehetősége. 2006 nyarán ismét egy régi „súlyom” vette kézbe a hadsereg irányítását, aki elszánt ellensége a kurdoknak. A tábornok, Yasar Büykanit szerepét azonban könnyedén indokolja a nemzetközi terrorfenyegetettség, melyet úgymond, ő hivatott távol tartani az országtól.

Márpedig az ország területén élő 15 millió kurd rebellis része, például a szeparatista Öcalan pártjának tagjai folyamatosan támadásokat intéznek a polgári lakosság ellen is. A Brüsszel által erősen javasolt szabad nyelvhasználat a kurdok szerint elégtelenül valósul meg. Szociálisan is rendkívül rossz helyzetben vannak, többségük munkanélküli. A török-kurd nacionalista villongások mindenütt fel-felütik fejüket az országban. Recep Tayyip Erdogan jó retorikával „több szabadságot, több demokráciát, több jogot” ígért a kurdoknak, szavait azonban nem követték tettek. Mindenféle tárgyalás elutasított a kurd Demokratikus Társadalomért Mozgalom (DTP) elnevezésű párttal. Ezzel mintegy segítette a börtönből is hegemon vezetést gyakorló Öcalan pártjának (PKK) a tovább erősödését.

1999-ben, amikor Törökország 'várományosságát a felvételre' egyhangúlag elismerték, még nagyon távolinak tűnt a jövő, amelynek során azonban lassan megmutatkoznak a dinamikus, egyszerűsmind széthullott társadalom feszültségei. Ma e feszültségek politikai és társadalmi hatásai hátráltatják a folyamatot. Más országok a választási szakaszban kerültek ilyen helyzetbe. Az *Igazság és Halaadás Pártja* (AKP), nagyon nagy többségre számítva, az elnökségért jó eséllyel indult, de veszített. A laikus tábor fél és valóban, Ahmet Necdet Sezer távoztával az utolsó intézményi sorompó is felnyílt a radikális iszlám előtt. Az államfő, távoztában sűrűn élt alkotmányos vétőjével. Megakadályozta néhány iszlámista beszivárgását magas közhivatali állásba, és ugyancsak megakadályozott pár kinevezést.

Nyilvánvaló, hogy sem Brüsszel, sem Ankara nem akar nyílt válságot, amelynek súlyos következményei lehetnének. Mindkét delegáció mindenképpen meg akarja akadályozni a tárgyalások kisiklását. „Az mindennél rosszabb lenne” – hangsúlyozzák – „mindenki számára bukás...”. 2007 végéig lehet halogatni a ciprusi kérdés megoldásáról szóló döntést. Az euroszeptikusság és a török nacionalizmus eközben egyaránt erősödik. Az iráni atom kérdése a régióban egyre nyomasztóbb: félő, hogy Teherán megvalósítja elképzeléseit. Akkor pedig stratégiai egyensúlytalanság áll elő, ez esetben – Hilmi Özkök ezredes szavaival – „...Törökország ... fontos döntéseket hoz majd”.

Ráadásul az országon belül megerősödött a „szuverének” hangja, akik szerint járhatnak a maguk sajátos útját, akár az Európai Unión belül is. Akárhogy is, Törökország sorsa magának az Európai Uniónak a sorsától függ. Az EU-ban két fő irányzat érzékelhető: Tony Blairé, mely nyitott és dinamikus, amely szerint Törökország megtalálná a helyét Európában, és egy másik: aggályoskodó, protekcionista és zárt, amelyben a törököknek nem jut nagy szerep.

Kakasy Judit

Zöld-foki Köztársaság: a legdemokratikusabb nemzet Afrikában?

Baker, Bruce: Cape Verde: The Most Democratic Nation in Africa? In J. of Modern African Studies, 44, 4 (2006), pp. 493–511.

A szerző a cikkben annak az állításnak az igazságtartalmát vizsgálja, hogy a Zöld-foki Köztársaság, amely egy kis szigetcsoporthoz kb. 300 mérföldre Afrika nyugati partjaitól, a politikai és polgári jogok és

szabadságjogok tekintetében a legjobb ország Afrikában. 22 kulcsfontosságú kormánytisztviselővel folytatott interjú alapján, amelynek témái a jogi, törvényhozói rendszer és a civil társadalom voltak, a cikk feltárja a választási folyamatokat és a politikai pártok jellegét, a nemzetgyűlés működését, a helyi civil és politikai jogokat, a jogi rendszert, a civil társadalmat és a gazdasági egyenlőséget. A szerző úgy találja, hogy a Zöld-foki-szigetek egyedi földrajzi adottságai és történelme egyaránt kulcsszerepet tölthettek be a jó kormányzás kialakításában és a nyitott erőszakmentes társadalom létrehozásában. Mindazonáltal a demokrácia nem szüntette meg sem a nemi megkülönböztetést, sem a diaszpórától való függést, vagy a szegénységet. Mégis az elmúlt évtizedben a gazdasági növekedés mértéke az afrikai országok gazdasági növekedésének kétszerese volt, és a Freedom House összesített értékelő rendszerében egyes osztályzatot kapott a politikai jogok, kettést a civil szabadságjogok tekintetében 1993 és 2003 között, majd egyest és egyest, mivel a nők jogainak védelmében történtek előrelépések. A szerző a cikkben a Zöld-foki Köztársaság demokráciájának minőségét vizsgálja. A vizsgálat módszere 22 interjú, melyet 2005. végén készített kulcspozícióban lévő kormánytisztviselővel a jogi, törvényhozási és civil társadalmi rendszerekről.

A Zöld-foki Köztársaság polgárai túlnyomórészt demokratikusnak tartják országukat és támogatják ezt a politikai rendszert, noha nem feltételek nélkül. Egy tapasztaltabb Zöld-foki diplomata állítása szerint a demokrácia már beépült a zöld-fokiak tudatába; amely sokáig csak vágyuk volt. A sajtó, illetve az utca véleménye azt támasztja alá, hogy ez széleskörű támogatottsággal rendelkezik. A demokratikus értékek nemcsak a politikai folyamatokban figyelhetők meg, hanem az uralkodó társadalmi toleranciában; a børszín szerinti, faji vagy vallási diszkrimináció hiányában is. Minden megkérdozett munkanélküli fiatal regisztráltatta magát mint választó, és szándékában állt szavazni. A 2006-os választásokon a szigetek szavazásra jogosult lakosságának 58,9 százaléka voksolt.

A diaszpóra kérdésköre nem annyira a demokratikus értékeket, mint inkább a folyamatokat érinti. Kevés ország esett át olyan nagy mértékű kivándorlási hullámon, mint a Zöld-foki Köztársaság. Mivel a szigetek meglehetősen korlátozott forrásokkal rendelkeznek, a mindenkori kormányok előszeretettel kísérelték „megcsapolni” az általuk zöld-fokiak nemzetközi közösségének nevezett kivándorlók forrásait. A Zöld-foki-szigetek bankjának és a nemzetgyűlésnek közös politikája van a hosszú távú beruházások és a külföldről érkező pénzáttalások elősegítésére. A diaszpóra gazdasági jelentősége mindazonáltal felveti azt a kérdést, hogy milyen mértékben lenne szükséges befolyásolniuk a szí-

getek politikáját. Bár a választói jog több annál, mint amit a legtöbb kivándorló szeretne, mivel kevesen járulnak ténylegesen az urnákhoz, de ez egy olyan választói kör, amelyet minden helyi politikai párt szeretne kihasználni. Bár vezető kormánytisztviselők előszeretettel beszélnek „a világ egyik legjobb diaszpóra modelljéről”, de hallani olyan véleményt is, hogy van még mit megbeszélni a diaszpóra szavazati jogának tekintetében, így ez le nem zárt kérdés. Az ország társadalmának és politikájának minden fogyatékosága ellenére a szerző arra a következtetésre jut, hogy ez egy nagyon komoly demokrácia, és mint ilyen, ritkaság Afrikában. Gyökerei mélyebbre nyúlnak, mint az alkotmány, ezáltal nagymértékben formálják a politikai és társadalmi gyakorlatokat, folyamatokat. Az elit körében a demokrácia nem egyszerűen az anyagi javak vonzásának eszköze, hanem úgy tűnik, mélyen gyökerező elkötelezettség. Amit mások legyőzhetetlen gazdasági problémaként látnak – hogy az ország folyamatosan külső segítségtől függ -, elősegítette, hogy a Zöld-foki Köztársaság nagy eltökéltséggel és kitartással törjön a siker felé az oktatás minőségének javításával és gondos forráskezeléssel. Közvetlen ambíciója jól látszik az EU-val fenntartott kapcsolatában, jelenlegi miniszterelnöke erőfeszítéseket tesz a Zöld-foki-szigetek felvételére az Európai Unióba. José Manuel Barroso, az Európai Bizottság elnöke (és volt portugál miniszterelnök) segítséget ígér a Zöld-foki Köztársaságnak, hogy a Portugáliával folytatott szorosabb együttműködéssel bevonja és integrálja az Európai Unió befolyási övezetébe. Az EU-tagság valószínűtlennek látszik, de a kormányzat jelenlegi demokratikusságának szintje ismeretében nem lehetetlen.

Lehet, hogy ezt a társadalmat gátlástalan rabszolga-kereskedők és kizsákmányoló portugál gyarmatosítók torz értékei hozták létre; az is lehet, hogy rendkívüli módon sebezhető ennek a kis államnak a gazdasága, mivel nem rendelkezik természeti erőforrásokkal és a javak piacokra történő eljuttatása nagy szállítási költségeket okoz, mégis ezen előnytelen alapokból Afrika és a fejlődő világ legsikeresebb demokráciája született meg.

Bosznay Csaba

Romániai német és magyar írók a Stasi látókörében

Herbstritt, Georg: *Literatur und Macht. Rumäniendeutsche und rumänienungarische Schriftsteller im Blick der DDR-Geheimpolizei. = Spiegelungen. Jg. 2. 2007. H. 1, p. 54–58.*

A szovjet-csatlós diktatúrák életében a KGB felszín alatti jelenléte szinte általános volt, az azonban, hogy egyikük titkosszolgálat a másik felségterületén felderítsen, ritkábban fordult elő. Ez történt NDK-résről a blokkból „kifelé” beszélő Románia irányában (természetesen a Securitate-től függetlenül) egy most megtalált, 1977-ből datált, de nem is magában álló Stasi-dosszié tanúsága szerint. A beszédes dokumentumanyagot egy akkori helyettes csoportfőnök jegyezte (Horst Machts, akinek a neve szójáték gyanánt szerepel a cikk címében). Az informálódás egyes NDK-beli írók romániai német kollegáikkal fenntartott kapcsolataira irányult, amelyek írószövetségi cserelátogatások vagy magánlátogatások alkalmával a hivatalos úti-programok körén kívül jöttek létre. Például NDK-írók romániai útjai esetében az írószövetség vagy a bukaresti külképviselet megkerülésével. A kapcsolatok ténye utólagosan viszont láthatóvá vált a romániai német sajtó közleményeiben. Ami a leglényegesebb: a vendégrovatok szereplői rendre az NDK irodalmi életén belül ellenzékinek számító alkotók voltak. A titkosszolgálat ismételen felhívta a figyelmet az NDK-írószövetség azon mulasztására, hogy írócseréiről nem informálja előzetesen a külképviseletet.

Ez az időszak a '70-es évek román kultúrpolitikai lazításának körülbelül a vége volt, mint hasonlóan az NDK-ban. Román viszonyok között ez a lazítás lehetővé tette, hogy a német kisebbségi íróértelmiség a tágabb német nyelvterületen rendszeresebben tájékozódjék, annak mintaadó újdonságaiba a még oly szűk keresztmetszetű hazai orgánumok jóvoltából betekinthessen, mindenekelőtt a havonta megjelenő, kifogástalan igényességgel szerkesztett, Bukarestben megjelenő *Neue Literatur* számaiban. Az NDK-vonalon rendre az arc nélküli, sematikus standard mögött jelentkező, problémaérzékeny és útkereső, egyben pedig hamarosan az NDK könyvkiadásából és sajtójából s végül az országból is kitiltott fiatal, főképp költőnemzedék írásai szerepeltek Wolf Biermanntól Günter Kunertig a szemelvények sorában. A szerzők – otthoni kizorítottságuknál fogva – nem adhattak mást, mint kéziratot újdonságot, így a *Neue Literatur* vagy a brassói *Karpatenrundschau* című hetilap néhány éven keresztül

mintegy „irodalomtörténetet írt” NDK-beli szerzők első közléseivel. A szerzők szempontjából ezek a közlések szinte a nyilvánosság egyetlen lehetőségét jelentették, hiszen a nyugat-német orgánumban való szereplés hatóságilag egyenesen tiltva volt.

A Stasi legelsősorban is a Brassóban megjelenő *Karpatenrundschau* roppant mozgékony kulturális rovat szerkesztőjére: Bernd Kolfra lett figyelmes, aki 1975-ös NDK-körútján tetemes irodalmi anyagot gyűjtött be romániai publikálás és népszerűsítés céljára, és később is fogadott kéziratokat. Kolf a közlés során magukat a szerzőket is részletes adatokkal mutatta be, részint a saját lapjában, részint a *Neue Literatur*-ban. Szövetségese ennél a folyóiratnál Gerhardt Csejka szerkesztő volt, akinek szintén komoly figyelmet szenteltek az informátorok, és már nyugat-német kapcsolatai okán „megbízhatatlan” minősítést adtak világnézeti beállítottságáról. Jurek Becker kelet-berlini íróra (akinek első három regénye küzdelmes körülmények között még az NDK-ban megjelent) önmagában rossz fényt vetett, hogy bukaresti útján Csejkát meglátogatta. Az NDK-kultúrpolitika egyszerűen féltette íróit az ellenőrzése alól kicsúszó negatív befolyásolástól. Kevésbé rótták fel Becker Szász János írószövetségi titkárnál tett látogatását, akivel előzőleg már Berlinben találkozott. Szászt mint nem német auktor és fordítót (aki a halk szavú Anemone Latzina erdélyi szász költőnővel élt házasságban) világnézeti „bizonytalan”, de fellépését tekintve mértéktartó, „fegyelmezett” személyiségként jegyezték, aki kevésbé „kompromittálta” vendégét.

A sorok között olvasva kitapintható az információk forrásvidéke: a bukaresti NDK-külvéviselő bázisán nyert közvetett vagy módszeresen kipuhatolt értesülések köre. A ténybeli részleteket az itt meglátogató ügynökök mozgatásának megfelelően minden bizonnyal a román egyetemeken működő, az NDK-ból fogadott, az írói berkekhez hozzáférő német lektorok álltak. A Stasi hibátlan szimatára vall, hogy a jelentésekben előforduló (ismertetésünkben csak válogatva felsorolt) NDK-írók, költők csakúgy, mint a romániai kollegáik, a '70-es évek végére egytől-egyig ugyanott kötöttek ki, s nem is mindig szabad akaratukból: Nyugat-Németországban. A megfigyelést NDK-ról a későbbiekben is, egészen a '80-as évek végéig folytatták. Nyomon követték a temesvári „Adam Müller-Guttenbrunn”-kör tevékenységét, ahol egyebek között bemutatták a már nyugaton tartózkodó Biermann dalfelvételeit. Számon tartották a kolozsvári egyetem német tanszékének „három-négy reakciós” irodalomtatóját. (Találgatni lehet, kik is lennének ők, többen, mint „hárman-négyen” lényegében nem is voltak.) A Stasi ekkor már romániai kapcsolatokkal bíró NDK-írók beszerzésére is törekedett a többiek megfigyelésére, a jelek szerint

kevés sikerrel. Jónéhány dokumentum ebből a körből is ismert, de annyira frappáns eseteket már nem mutatnak fel, mint amilyenek a most közöltek.

Komáromi Sándor

Regény-eposz a szász Erdélyről – Hans Bergel: 'És újra itt vannak a farkasok'

Fischer, Markus: „*Es ist eine mythische Landschaft, die nur versteht, wer dort geboren wurde*”. Hans Bergels Siebenbürgen-Epos „*Die Wiederkehr der Wölfe*”. = *Spiegelungen*. Jg. 2. 2007. H. 1, p.21–27.

Bergel (sz. 1925) a nyugatra kitelepült romániai német értelmiség kiemelkedő személyisége és alkotója: elbeszélő, esszéíró, közéleti személyiség, az erdélyi szász örökség ma 81 esztendő képviselője. Pályája kibontakozását törte derékba az 1959–60-ban lefolyt brassói „német íróper”, bár előtte sem volt felhőtlen a viszonya a hatalommal. A diktatúra igazságügyi szervei 1959-ben „elrettentésképpen”, a magyar 1956-os eseményekhez hasonló esetleges fejlemények „megelőzése” célzatával, az értelmiséget lefejező koncepciós perek sorozatába illesztve öt idősebb és fiatalabb írószemélyiség ellen léptek fel. A vád fő tárgyát „a társadalmi rend megdöntésére irányuló agitáció” képezte. Bergelre, aki a pert megelőzőleg a brassói *Volkszeitung* ('Népújság') munkatársa volt, 15 év börtönt szabtak ki, de társaival együtt 1964-ben amnesztiával szabadult. Szabadulásuk után továbbra is ki voltak téve zaklatásoknak, majd 1968-ban, hamis tanúzásra utalva, nyilvánvalóan NSZK-nyomásra, érvénytelenítették is ezeket az ítéleteket. Bergelnek akkor sikerült kitelepülnie Nyugat-Németországba, ahol eredményekben gazdag alkotói pályáját felépítette.

A szebeni per dokumentációja pályatársai jóvoltából és az új demokratikus romániai írószövetség segítségével 1992-ben Münchenben megjelent (*Worte als Gefahr und Gefährdung: 'Szólni veszélyes...'*) könyve, ily módon a körülmények feltárásával már három évtized múltán maradéktalan távlatot nyújtott a történeti visszapillantásra. Együttal megvilágította a „koronatanú” – a per idején még kezdő, fiatal író, egyéb eljárásban maga is vád alatt – dicstelen szerepét a koholt vádak felépítésében. Személy szerint Bergel ellen egyebek között 1956-ban megjelent *Fürst und Lautenschläger* ('Fejedelem és lantos') című novellájának tagadhatatlan tendenciáját is felvonultatják. A történelmi tárgyú elbeszélés egy énekmondóról szólt, aki szembeszögült a brassói polgárok védelmében Báthori Gábor fejedelem despotizmusával. Kétségtelenül megvolt a téma aktuális éle, de nem

annyira nyilvánvaló módon, hogy ezt önmagában a nyomozati anyag felderíthette volna. De ott volt a saját érdekében már-már túlteljesítő „tanú”: Eginald Schlattner (sz. 1933), hogy felhívja többek között erre is a figyelmet. Ugyanez a tanú, akit szintén elítéltek, később viszont teológiát végezve szülőföldjén börtönlelkészként működött, illetve működik ma is, és írói terveihez is visszatért, a dokumentumkötet alapján lelepleződvén, megbánás, megkövetés helyett az idősebb írótar-sak egykorú, számára állítólag azóta is rossz emlékü, őszintétlen morál-jával kívánta „igazolni” magát tanuvallomásaiért. E célból írta *Die roten Handschuhe* ('Vörös pár kesztyű', 2001) című, szatírával teli önéletrajzi kulcsregényét, amelyet az érintettek felháborodottan fogadtak. Lénye-gében kétségbe vonja Bergelék erkölcsi hitelét a maga szerepének kite-regetésére.

Schlattnert illetően a közönség engedékenyebben vagy felülete-sebben ítélte, és már korábban megcsillogatott írói erényei okán is szívesen fogadta könyvét. Schlattner „árulásának” egy kérdés-eleme a több közül: valószínűleg nélküle is megszülettek volna az ítéletek. A magyar közönség egyébként Hajdú Farkas-Zoltán: *Szászok – egy árulás* 2004-ben kiadott művében, illetve az ennek alapján Balog Gá-borral közösen készített, *Az árulásról* című filmjében találkozott már a témával - egy olyan megközelítésben, amely kissé szinkretikus mó-don egyszerre teszi mérlegre az „áruló”, illetőleg az „árulás” morál-ját és mentségeit, valamint az erdélyi sors kérdéseit, közöttük az er-délyi szászság és más romániai németek - kikényszerített, önként vállalt? - haza-elhagyását. A szerepek itt megfordulnak: Schlattner elárulja a barátait, viszont „hű” marad a hazához, az áldozatok pedig kitelepülnek.

A Schlattnerénál tárgyyszerűbb kritikák tükrében úgy tűnik: Ber-gel az eddigiekben az erdélyi náci-csatlós fejlemények megítélése so-rán kevésbé hatol a dolgok mélyére, mint a szovjet típusú diktatúra vonatkozásában, azaz, múltfelfogása némiképp talán egyoldalú.

*

Bergel a maga részéről eddig *Der Tanz in Ketten* (1977) című, utóbb magyarul is megjelent regényében (*Hajdútánc vasban*, 1999) állított nyomasztó emléket a romániai terrorpereknek. (Ez az egyetlen, magya-rul is kiadott műve.) Teljesebb ambícióit azonban az erdélyiség időben és tapasztalatban jóval átfogóbb feldolgozása jelzi. Főműve körvonalá-zódik önéletrajzi motívumokra épített trilógia-tervével, amelynek a hős háború előtti gyermekkorát elbeszélő első része 1996-ban, a háborús eseményekkel körülvevett ifjúkorát láttató második most frissen,

2006-ban jelent meg. A két megírt rész címében a XX. századi szász és a tágabb körű erdélyi lét alapvető fenyegetettségét sugallja: *Wenn die Adler kommen* – 'Ha a sasok jönnek'; *Die Wiederkehr der Wölfe* – 'És újra itt vannak a farkasok'. Az egyik támadó a hegyi nyáját veszi célba, a másik az emberből belülről tör elő. Bízvást a háborút követő éveknek szentelendő harmadik rész is megmarad a fenyegetettség alaphelyzeténél.

A mű, önéletrajzi fogantatású lévén, a szerző élettörténések fonalán halad: pedagógus családban nevelkedvén maga is annak tanulója, a brassói Honterus gimnáziumot végzi, majd 1941–44 között a szebeni tanítóképzőbe jár. 1945-ben az orosz deportációs gyűjtőtáborból megszökve a havasokban bujkál. A regény-eposz első részében a szülőföld táji, természeti kozmoszáé a főszerep, ahogy az a gyermekvilág családi eseményeinek emlékeiben, persze, a felnőtt tudás és tapasztalat gazdagon áradó reflexióival körülfonva jelenik meg. Ennek a táji mindenségnek a része az épített örökség mellett az etnikumok, a kultúrák színgazdagsága és megingathatatlannak tetsző egyenrangúsága, ami egyfajta „homo transsilvanus” képzetében válik eggyé. Először ez a varázs törik meg 1939 után Erdély politikai kettéosztásával, főként azonban a szász közösség „újjászervezésére” felkent szóvivők faji elhatárolódást hirdető náci ideológiája nyomán, amellyel a tanulóifjúság már pedagógusai révén szembesül. A regény én-hőse ebben a vonatkozásban szülőjével is szembe kerül. Az elbeszélésbe a továbbiakban ezer mozzanatával beszüremlik a romániai német „népcsoport jog” német-román egyezményvel biztosított kiépítésének és (a köszönésformáktól az öltözködésig és a közbeszédig) a mindennapok átformálásának menete, amivel a kisebbség a német anyanemzethez volt hivatott „csatlakozni”, ezzel egyszersmind Románia államalkotó népei sorából kilépni.

Az új trilógiarészhez fűzött gyors reflexió természetesen nem hatolhat a terjedelmes „elbeszélés” tárgyává tett időszak regénybeli képének mélyére, megannyi izgalmas részletének taglalásában sem merülhet el. Annyi bizonyos, hogy az emlékezeti elemekhez kapcsolódó átfogó kortörténeti anyag révén olyan erdélyi emlékgregénnyel van dolgunk, amely az idő szerint megélteket és a megélt dolgok későbbi visszatükröződését az átélt időn és téren messze túlnyúló történetiségében és egyetemességében igyekszik megragadni. Ez a romániai német örökségből kinövő irodalom történetében egyedülálló, a szerző számára rendkívüli kihívást jelentő vállalkozás. Sikerét a kíváncsian várt befejező rész tükrében az eddig bevezetett motívumok és gondolati szálak megfelelő összezárkóztatása, nemkülönben a második részben mesteri szintre emelt gondolati feszültség fenntartása

döntheti el. Miként azt is: az önéletrajzi-kortörténeti számvetést célzó regény eszmeisége csupán csak „összeér”-e majd Bergel eddigi, főként történeti-politikai szemhatárú írásaiban kifejtett nézeteivel, vagy a náci-korszak elemzésében valamivel előbbre is lép azoknál.

Komáromi Sándor

A balkániság problematikája – irodalmi tükörben

Hansen-Kokoruš, Renate: *Bosnien und der Westen. Kolonialismus und Identität im Roman „Sahib” von Nenad Veličković. = Die Welt der Slaven. Jg. 52. 2007. H. 2. p. 372–385.* – Kazakova, Svetlana: *Homo balkanicus. Literarische Wandlungen eines Stereotyps. Uott p. 356–371.* – Richard Swartz: *«Wir lernen nur aus unseren eigenen Katastrophen» Das Gespräch führte Sigrid Löffler. = Literaturen. Sept. 2007. – literaturen.de/index: Aktuelle Ausgabe 07/08.07*

E. Said *Orientalism* (1978) című művében világossá tette Európa, pontosabban Nyugat-Európa „Kelet”-képének kolonialista előítéletességét, amivel szemben újabbkori önképét is előítéletesen határozta meg. A képet az európai „standard” fölénytudata és hegemonia-igénye felől szemlélt vadság és egzotikum kontrasztos színei uralják. Úgy tűnik azonban: az euroatlanti Nyugat továbbra is így közelít, mint már erre mások mellett M. Todorova (*Imagining the Balkan*, 1997) felhívta a figyelmet, ezúttal a jugoszláv háború utáni, „keletté” átminősített Balkánhoz. Ez ellen emeli fel szavát Nenad Veličković bosnyák író új regénye, mely a daytoni Bosznia jelenében játszódik.

Veličković (sz. 1962) az új bosnyák irodalom Szarajevóban élő jeles képviselője. Több regénye és elbeszélése ismert. Első regényét, a *Konačari*-t több nyelvre lefordították. (Magyarul *Szarajevói capriccio* címmel jelent meg 2002-ben). A *Sahib – Impresije iz depresije* ('Sahib – depressziós impressziók', 2002; bővített és átdolgozott kiadása: 2005) E. Said következtetéseiinek elkötelezett mű, noha nem tételregény. Elbeszélő hőse egy Szarajevóban működő nemzetközi segélyszervezet brit illetőségű munkatársa, aki e-mailekben küldi beszámolóit barátjának Londonba. A levelek sora maga a regény. A brit kontextusban fogalmazott beszámolók a bosnyák mindennapok világát úgy jelenítik meg, mint egy „másik” Európát, illetve „nem Európát”, végsősoron mint valami „keletet”. Ugyan a levélíró-elbeszélő helybeli sofőrjén (egyben tolmácsán és sokoldalú támaszán) keresztül folyamatosan és emberközelből szembesül a napi valósággal, de a kézzelfogható tapasztalat nehezen hatol el a tudatáig, legfeljebb csak késleltetve érez rá a valós összefüggéseire. A fokozatos elfogadásban még így is saját individuális mássága (homoszexualitása) segíti leginkább; ez a legérdekesebb „csavar” a történetben. Szolgálata letelté-

vel mindenesetre nem Londonba tér vissza, hanem szerencsét próbál Belgrádban.

A címadó, urdu eredetű „sahib” (‘méltóság’, ‘nagyúr’) szó szimbolikája, amely jelentésáttételekkel Indiában végül a gyarmattartó felsőbbség – történetesen angol – képviselőit is jelölte, a bosnyák sofför rokon hangzású „Sakib” (‘megvilágosodott’ jelentésű) neve révén bontja ki mélyebb értelmét. Ezzel a bosnyák környezet máris elnyerte angol szemszögből hagyományos, a külföldi behatolók diktátumában, az őslakosok maradéktalan kiszolgáltatottságában rejlő „gyarmati” konnotációját, amit a viszonyok – az idegen tőke zsarnoksága, az éhbéért dolgoztatás stb. a vékony helyi elit korrumpálódásáig – maradéktalanul igazolnak. Szó esik a legális és illegális szervkereskedelemről, az aknaturizmusról, a fogyasztói piacositás hegemoniájáról is. Ez a „kelet” ugyan csupán „vadkelet”, amelynek kaotikus valósága ezzel a gonosz szójátékkal jellemezhető: „dezorijent”, de annál inkább túl van a „nyugatként” felfogott Európán. Az euroatlanti protektorok szájával róla folytatott beszéd, ahogy az író beállítja: szintiszta posztkoloniális diskurzus. Levélírónk legalább is ezt teszi magáévá: vad, civilizálatlan, demokráciaképtelen, ennél fogva megnevelni, ráncba szedni való néptömeget lát maga körül, a féktelenség, az agresszív hajlam, a könnyen egymás ellen forduló törzsi önzés őstulajdonságaival, amelyek nemrégiben kölcsönös öldöklésbe vitték.

Ánglus levelezőnk, legalább is kezdetben, a címzettjeivel és kollegáival közös sztereotípiák síkján, a tárgyi ismereteknek híjával, ugyanakkor a civilizációs standard felsőbbrendűségével szemléli kiküldetésének színhelyét. Ugyanígy vitatkozik Sakibbal is. A nemzetközi ellenőrzéssel folyó boszniai újjárendezést illetően annak a globalista stratégiának hisz, amely a történeti gyarmatosítást folytatná új eszközökkel. Sakib az, aki mindvégig kiáll a Balkán és Bosznia, a helyi társadalom egyéneinek becsülete, méltósága, valamint a saját jövő kimunkálásának joga és parancsa mellett, ezzel magasodik a regény főhőisévé.

*

A másság mentális megértése saját kontextusa és az abból indított dialógus nélkül nem lehetséges (amint ezt Gadamer vagy W. Kogge hermeneutikai igényel hangsúlyozza), még ha nehéz is a feladat az adott szembesítés során. Ugyanakkor csak a saját kontextuson belül a megszokás automatizmusán túl az önmegértés és önmegismerés sem egyszerű, vagyis a külső, akár negatívumok sorát felvontató tükörkép sem mellőzhető. A Veličkovičnál jó tíz évvel idősebb

Dubravka Ugrešić horvát emigráns író, aki körül a tudjmanni nacionalista kurzus alatt fogyott el otthon a levegő, ez utóbbi alapállásból szólal meg, ha a távolból balkáni hazájára vagy éppen a tágabb Kelet-Közép-Európára tekint. Példa Ugrešić feljegyzéseiből: egy papírlapra két oszlopban ír fel ellentétpárokat, mint: *szervezettség – szervezetlenség, demokrácia – demokrácialátszat, legitimitás – illegitimitás, racionális tudat – mítikus tudat, jövőbetekintés – múltbetehtetés, individuális tudat – kollektív tudat, polgári egyéniség – nemzeti egyéniség* és hasonlókat, és azután felcímezi az oszlopokat: *Nyugat-Európa – Kelet-Európa*. Az európai Kelet nyomasztó mássága itt globalista előítéletesség nélkül tapintható. Veličković és Ugrešić eszerint egymással is vitában áll. A kelet-nyugati antinómiák léteznek, kérdés, hogy az egyik oldalnak le kell-e győznie a másikat, vagy nem inkább a kölcsönös megértés, sőt tanulás vezetne-e előbbre?

A délszláv irodalom alkotóit régóta foglalkoztatja a „homo balkanicus” (Ivo Andrić kifejezése) imágótípusának vagy típusainak kritikus vizsgálata is. A balkáni imágó alapformájában tisztán etnopszichológiai karakterű, különféle áttételekkel csak a modern irodalomban jelenik meg. Különösen figyelemre méltó a konfliktushelyzeteknek kitett imágó alakulása, azaz lényegében a torzulása. Utalhatunk itt néhány irodalmilag formált típusra, melyek az etnopszichológiai jegyek pusztja jellemzőtlékké válását példázzák. - Magának Andrićnak ebből a szempontból is izgalmas *Omerpaša Latas* (1977) című posztumusz (befejezetlenül is maradt) történelmi regénye, amelynek katona hőse, osztrák szolgálatban állt apja és az udvar közötti összeütközés miatt száműzetésbe kényszerülve, identitást vált, a szultán szolgálatában emelkedik magasra, de a sértett büszkeség balkáni típusú érzelmi készletéből építi fel kemény, becsvágyó és hiú személyiségét. - Miroslav Krleža *Na rubu pameti* (a nevezetes „Glembayak”-ciklusból, 1938; magyarul: *Az ész határán*, 1976) című társadalmi regényének névtelen értelmiségi-hőse („homo cilindriacus”) csupán csak öngyötrő belső emigrációba vonul a hanyatló polgáriság színterén torzzá vált identitási örökség világával szemben. - Egy további, korai karakter-lelet a bolgár Aleko Konsztantinov *Baj Ganyo* (‘Ganyó bácsi’, 1894) című satirikus ciklusának botcsinálta kapitalista figurája, aki egyszerre hordozza az évszázados török függőség – az ő esetében - sunyi és buta szolgálóörökségét és a kitörésvágy primitív erőszakosságát, ami rányomja bélyegét a kései bolgár nemzeti modernizáció egy kevésbé gyümölcsöző irányzatára.

Az etnonemzeti egyéniségekre lebontható vagy éppenséggel közös „balkániság” kérdésében mindenesetre még csak a kezdeteknél tartanak a vizsgálódások. Ami az új irodalmat illeti, 2007 októberére

izgalmas Balkán-antológiát ígér a majna-frankfurti S. Fischer kiadó, *Der Andere nebenan* (közelítő címfordítás szerint: 'Idegen szomszédság') címmel, amely a térség nemrégiben egymás ellen fordult nemzeteinek hangját együtt, egymás mellett kívánja megszólaltatni. Az írói megnyilatkozások (elbeszélő és vallomáspróza) bizonyosan sokat hozzátesznek majd a balkáni imágó arcvonásaihoz. A kötetet Richard Swartz svéd publicista és író, Délkelet- és egyúttal Kelet-Közép-Európa kitűnő ismerője állította össze, aki a Svenska Dagbladet tudósítójaként már a rendszerváltó hullám kezdete előtt bejárta az országokat az NDK-tól Romániáig. Így nyert tapasztalatait összegezte többek között *Lyuk a falban – Történetek Európa keleti feléből* (1998) című magyar kötete. (Magyarországon előzőleg Nádas Péterrel folytatott és Párbeszéd – Négy nap ezerkilencszáznolcvankilencben címmel megjelent dialógusa tette ismertté a nevét.) Az antológia megjelenése előtt készült interjúból összegezi a kötetet követett szándékokat: kibeszéltetni a gyászt és fájdalmat, kitapintani az infernális összeütközés mélyebb mozgatórugóit, illetve ezzel együtt az egymáshoz történő újraközeledés támpontjait. Mint az interjúból kiderül, a kötet megszólaltat számos emigránst, közöttük jóval a jugoszláv konfliktus előtt nyugatra került alkotókat is, akik minden bizonnyal tágabb történeti általánosításban tudnak hozzászólni a kérdésekhez. Swartz nem „politizálni” akar a könyvével (már csak azért sem, mert egyelőre legalább is nem az érintett régió közönsége elé kerül), tisztában van az „aktuális” témákban folytatott irodalmi diskurzus teljesen más természetével: a legtöbb, amit az irodalom megtehet: megszólaltatni, megörökíteni a valóságot. A militáns sovinizmus időközben, szerencsére, amúgy is visszavonulót fűjt; az érintettek mégis csak tanultak a katasztrófából. Úgy látszik: az emberiség csakis katasztrófák árán tanul tévútjait tekintve. A többi: a szűkebb-tágabb recepció dolga, éspedig – nyugati nyelvű kiadásról lévén szó – az európai nyugat eddig kétesnek bizonyult tájékozódása szempontjából.

Komáromi Sándor

Muszlimok, piacok és a „jó” oktatás jelentése Pakisztánban

Nelson, Matthew J.: Muslims, Markets, and the Meaning of "Good" Education in Pakistan in Asian Survey, Vol. XLVI, No. 5, September/ October 2006, pp. 699–720.

Ez a tanulmány a helyi oktatás természetét vizsgálja Pakisztánban. A szerző Rawalpindi városában és környékén a szülők körében folytatott kutatásának eredményeit mutatja be, ezek szerint a szülők sokkal inkább előnyben részesítik a vallási képzést, mint a világi nevelést, mint ahogy azt a nemzetközi képzési reformerek általában várták. Ez a „piacorientált” képzési reformok komplex kérdését veti fel Pakisztánban és szerte a muszlim világban.

Összehasonlító politikát tanulmányozó diákok évekig küzdenek a kultúra, pontosabban a kulturális különbség kérdésével. Egyesek úgy gondolják, hogy a kulturális különbségek igen nagy jelentőséggel esnek latba és ugyanazon intézményi szerkezetekre egészen más módon reagálnak a különböző kultúrákhoz tartozó egyének. Mások a kulturális különbségeket kevésbé jelentősnek látják, és úgy érvelnek, hogy az egyén választásai szorosan kötődnek a globális piachoz, ezért az egyes kulturális környezetben végrehajtott változást nagy valószínűséggel hasonló következménnyel járó változtatás fogja követni más kulturális környezetben is. Ezek az egymásnak ellentmondó nézetek felvetik azt a kérdést, hogy az egyén preferenciái hogyan vannak hatással a célzott intézményi változásra. Természetesen ennek a kérdésnek a vetületei nehezen hagyhatók figyelmen kívül, különös tekintettel a piacorientált reformokra. Általában azok számára, akik az intézményi reformban érdekeltek, a piacorientált reformok különösen érdekesek, egészen pontosan azért, mert felhívják figyelmüket a helyi követelmények jelentőségére. A cikkben a szerző a képzési reformokra korlátozza kutatásait, különleges figyelmet szentelve az oktatással szemben támasztott helyi követelmények jelentőségének. Megkülönböztetett figyelmet szentel a piacok, értékek és képzési eredmények közti kapcsolatnak a meghatározott tantervi tartalom jegyében. Egy olyan környezetben, ahol az iskolaválasztás egyre nagyobb súllyal esik latba, a következő kérdéseket tette fel: mit követelnek a szülők? Mi a jó képzés jelentése? Milyen típusú iskolák felelnek meg ennek a legvalószínűbben?

A piaci erők szerepe meglehetősen jelentőséggel bír azok számára, akik a jelenkori oktatási reformok által bejárt utat tanulmányozzák a muszlim világban. Egyesek amellet érvelnek, hogy a piaci erők

nagy valószínűséggel az iszlám jelentőségére hívják fel a figyelmet, míg mások úgy gondolják, hogy a képzési normák egymáshoz közeledése szerte a világon megfigyelhető, és hogy a piaci erők nem annyira az iszlám felé, mint attól elvonzzák a szülőket.

A szerző röviden áttekinti a piacorientált oktatási reformot, majd külön figyelmet szentel a muszlim világnak. Ez a munka a helyi oktatási követelmények, vallási követelmények jelentős tulajdonságait és a világi követelményeket tárgyaló vita paramétereire koncentrál. Ennek következtében amellett érvel, hogy az elméleti viták ebben a kérdéskörben azon az egyszerű empirikus kérdésem alapszának, hogy mit akarnak a szülők? Amint arra a szerző rámutat, ez nem új keletű kérdés. Valójában a vallásos és nem vallásos preferenciák váltakozó előretörése jól dokumentáltan van jelen a magániskolázásban szerte a muszlim világban.

Majd részletesebben tárgyalja a jelenlegi piacorientált reformokat a pakisztáni Rawalpindiben 2003. nyarán folytatott közvélemény-kutatás eredményeinek bemutatásával. A kutatást oly módon tervezték meg, hogy rávilágítson a helyi oktatási követelmények legjelentősebb tulajdonságaira. A követelmény vezette reformok előléte a muszlim világban kevéssé meglepővé tette a szerző által talált eredményeket, amelyek szerint a vallási nevelés főként a helyi oktatás nagyjelentőségű tényezője. Az interjú alanyok közel fele (41%) nevezte meg a vallási képzést „fő oktatási prioritásként”.

Pakisztán helyi közoktatásának követelményei az USAID-ot és más hasonló ügynökségeket rendkívül nehéz választás elé állították. Egyfelől kijelenthető, hogy a követelmény nem foglalja magában a vallási követelményeket, már ami a nemzetközi segítséget illeti. Mind ez idáig ez tűnik a nyíltan nem vállalt, de preferált lehetőségnek. Másfelől megkísérelhetik újraalakítani kapcsolatukat a meglévő oktatási követelményekkel azáltal, hogy megkeresik az iszlám világán és nyelvén belüli lehetőséget a munkára, nem attól elhatárolódva vagy annak ellenében dolgozva. Ahogy az ICG rámutat, felolvasás a Koránból és különböző versek (hifz) memorizálása nagy hagyományokkal bír szinte minden muszlim háztartásban és a legtöbb iskolában. Valójában az ICG amellett érvel, hogy több okunk is van azt hinni, hogy a modern oktatás létezhet együtt a madrasa oktatással, pl. a Korán felolvasása mind arab nyelven, mind fordításban magasabb szintű szövegértéshez és a vallási megértés magasabb fokához vezethet. Sajnálatosan a jelen erőfeszítések nagy többsége arra irányul, hogy elkerülje az iszlámot, ahelyett, hogy konstruktív érintkezést tartana fenn vele.

Észak-afrikai bevándorlók Európában és a politikai erőszak

Pargeter, Alison: North African Immigrants in Europe and Political Violence in Studies in Conflict & Terrorism, 29: 731–747, 2006.

Az Európában található észak-afrikai közösségek addig soha nem tapasztalt figyelmet kapnak a szeptember 11-ei támadások óta. Ez a terrorizmussal összefüggő vádak alapján történő, észak-afrikaiakat érintő letartóztatási hullám következménye. Mindazonáltal keveset tudunk arról, hogy igazából pontosan kik is ezek az észak-afrikai militánsok, mi motiválja őket, hogyan és miért kezdtek közeledni az iszlám radikális értelmezése felé? Gyakorta feltételezzük, hogy ezek a radikálisok kapcsolódnak az al-Kaidához, és osztyák annak széleskörű internacionalista nézeteit. Ha egy további pillantást vetünk ezekre az elsőgenerációs bevándorlókra, láthatjuk, hogy a nemzeti politika legalább annyira foglalkoztatja őket, mint az iszlám globalizálódott formája. Meglehetősen kevés figyelmet kapott azonban a militáns elemek és az Európában élő észak-afrikai közösségek összetett kapcsolata. Bár a terrorizmus elleni háború sok észak-afrikai bevándorlót egyre kényelmetlenebb érzéssel töltött el, de mindenképpen lehetővé tette, hogy az iszlamista közösségek politikával foglalkozó mérsékeltebb tagjai növeljék szerepüket és befolyásukat, amelynek hatása ezekre a közösségekre még kérdéses.

Ez a megkülönböztetett figyelem elsősorban annak tudható be, hogy észak-afrikaiak közvetlenül érintettek voltak a szeptember 11-ei támadásokban és a 2003. márciusi madridi bombatámadásokban, valamint számos megghiúsult műveletben a kontinensen. Sok marokkói, algériai, líbiai, tunéziai és egyiptomi letartóztatására került sor szeptember 11. óta, pl. Nagy-Britanniában, ahol három algériait vettek őrizetbe 2001. szeptember végén annak vádjával, hogy a franciaországi USA nagykövetséget készültek felrobbantani, és tizenegy algériait tartóztattak le 2003 szeptemberében Londonban és Manchesterben, illetve hat észak-afrikait a Finsbury parkbéli mecset elleni akció során 2003 januárjában.

A letartóztatásokat követő nagy médiavisszhang ellenére rendkívül keveset tudunk arról, hogy kik ezek az észak-afrikai radikálisok, és mi motiválja őket. Sokakat meglepett, amikor megtudták, hogy a gyanúsítottak egyes esetekben már sok éve Európában éltek, ahol alkalmuk és lehetőségük volt az ott élő bevándorló közösségek tagjai között kiépíteni saját hálózatukat. Annak ellenére, hogy eze-

ket a radikálisokat származási országukban lázadó csoportok tagságával vádolták, úgy tűnik, hogy az összefüggés közöttük sokkal inkább a sajtó és az elemzők szüleménye, amely figyelmen kívül hagyja nemzeti jellegüket és előéletüket.

Ezeknek a szélsőséges elemeknek európai jelenléte azon elméletek elburjánzásához vezetett, amelyek megkíséreltek magyarázatot adni arra, hogy a radikálisok miként kerültek az iszlám militáns formáinak vonzáskörébe. Számos gondolkodó feltételezi, hogy ők a militánsok egy új típusát képviselik, akik inkább az Ummahhoz (egységes muszlim nemzet) tartoznak, és saját nemzetük politikája kevésbé foglalkoztatja őket. Mások szerint ezek az egyének európai tartózkodásuk alatt radikalizálódtak, válaszlépésként az őket fogadó nyugat magatartására. Bár Európa egyértelműen egyedi tapasztalatokkal és környezettel szolgál az iszlámisták számára, ezek a radikálisok egy szélesebb körű jelenség részét képezik, amely mélyen az észak-afrikai és közel-keleti politikában gyökerezik. Bár Európa valószínűleg gyakorolt hatást ezekre a személyekre, ők még mindig saját térségük politikájának „termékei”, és továbbra is annak megfelelően cselekszenek, legalább annyira, mint az iszlám globalizálódott formája.

Az Európában élő észak-afrikaiak száma, akik radikális tevékenységben vagy akár radikális politikában érintettek, rendkívül csekély. A legtöbb közülük elsőgenerációs bevándorló, akinek származási országában már volt kapcsolata ott tevékenykedő lázadó csoportokkal. Sokan közülük afganisztáni tapasztalatokkal rendelkeznek, és képtelenek visszatérni szülőhazájukba, mivel az állam elnyomással reagál a politizáló iszlámra. Az Afganisztánban és Európában eltöltött idő ezek közül a személyek közül sokak számára lehetővé tette kapcsolatuk kiépítését más nemzetiségű dzsihadistákkal. Bár lehet, hogy elfogadják az Ummah koncepcióját és osztják a széleskörű nyugatellenes érzelmeit az olyan csoportoknak, mint az al-Kaida, a nemzeti különbségek és törekvések a radikálisok körében sokkal erősebbek, mint azt gyakorta sugalljuk. Bár a legtöbb radikális osztja, és mindig is osztotta a Nyugatot, annak politikáját, kultúráját és értékeit érintő mélyen gyökerező bizalmatlanságot és ellenőrzést, legtöbbjük számára a központi kérdés még mindig származási országuk helyzete.

Bár ezek a radikálisok egy piciny kisebbséget alkotnak az Európában élő észak-afrikaiak között, sok nézetük, mint pl. az is, hogy a Nyugat háborút visel az iszlám ellen, és hogy igazságtalan politikát folytat a Közel-Keleten, nyitott fülekre talál és egyetértésre a bevándorlók szélesebb közösségeiben, függetlenül attól, hogy azok gyakorolják-e az iszlám vallást vagy sem. Az ilyen radikális elemek képesek a közösség más tagjait, különösen az újonnan érkező fiatalokat befo-

lyásolni, akiknek háttere és kulturális tapasztalata nyitottabbá teszi őket a szélsőséges gondolkodás irányába. Mindazonáltal a radikalizmus problémájának kezelése és leküzdése szükségszerűvé teszi, hogy nemcsak a radikálisokkal kell foglalkozni, hanem a mérsékelték meglehetősen kényes és problémás kérdésével is.

Az a probléma, hogy ha elsősorban Európa belső helyzetét tekintjük potenciális radikalizáló tényezőnek, akkor figyelmen kívül hagyjuk a radikálisok hazájában folyó eseményeket és gyakorlatot. Észak-Afrika minden országa többé-kevésbé kizárja állampolgárainak túlnyomó többségét a politikai, gazdasági és kulturális életben történő tartalmas részvételtől. Ez a széles körben elterjedt igazságtalanság és a változások kezdeményezését érintő tehetetlenség táplálja mind a mérsékelt, mind a radikális iszlamista politikákat a térségben. Ha Európa bármilyen módon is felelősséggel bír a radikalizálódás jelenségében, az egészen biztosan nem az egyébként teljesen valós képtelensége arra, hogy integrálja a muszlim közösségeket, hanem azon hajlandósága, hogy támogatja a fennálló rendet Észak-Afrikában, ahol a nem demokratikus és korrump rezsimek igen kevésbé tartják szem előtt és tiszteletben állampolgáraik jogait, érdekeit és jólétét.

Bosznay Csaba

Emberi jogok ellen

Žižek, Slavoj: Against Human Rights in New Left Review 34, July Aug 2005. pp. 115–131.

A jelenkor liberális kapitalista társadalmi három alapesetben hivatkoznak az emberi jogokra. Az első esetben ezek a hivatkozások a fundamentalizmussal szemben hatnak, amely természetszerűvé és magától értetődővé tenne történelmileg kialakult általánosító vonásokat. A második a két legalapvetőbb szabadságjog, a döntés szabadsága, illetve az öröm keresésének szabadsága. A harmadik, amikor az emberi jogokra történő hivatkozás a túlzott hatalom elleni védekezést szolgálja.

A szerző a fundamentalizmus vizsgálatával kezdi tanulmányát. Az 1990-es évek Balkánját veszi példának, amely az emberi jogok széleskörű, általános és sorozatos megsértésének helyszíne volt. És mikor vált a Balkán – Délkelet-Európa földrajzi térsége – „Balkánná” mindazon tulajdonságokkal, ami ma is befolyásolja az európai képzettségszintet? A válasz: a XIX. század közepén, amikor a Balkán szembe került az európai modernizáció hatásaival. Az ezt megelőző nyugat-európai szemlélet és a „modern” kép közötti különbség igen nagy mértékű. A XVI. században Pierre Belon írja „a törökök senkit nem kényszerítenek arra, hogy török módon éljen”. Kevésbé meglepő, hogy oly sok zsidó lelt menedékre és élhetett vallási szabadságban Törökországban és más muszlim országokban, miután Ferdinánd és Izabella kiűzte őket Spanyolországból 1492-ben. A nyugati utazókat zavarta a zsidók nagyszámú és nyilvános jelenléte a nagyobb török városokban. A trappista szerzetesek különös sorsa is legalább ennyire beszédes. Mikor a napóleoni uralom alatt kiűzettek Franciaországból, Németországban telepedtek meg, de onnan is távozniuk kellett 1868-ban. Mivel más keresztény állam nem fogadta be őket, a szultán engedélyt kérték, hogy földet vehessenek Banja Luka közelében, a mai Bosznia szerb részén, ahol mindaddig boldogan éltek, míg a keresztények közti balkáni konfliktus közepén nem találták magukat. Hogy honnan származnak a fundamentalista vonások – vallási intolerancia, etnikai alapú erőszak – amelyet a Nyugat most a Balkánnal összekapcsol, mint fogalmakat? Egyértelműen a magától a Nyugattól. Amit a nyugat-európaiak megfigyelhetnek a Balkánon, az nem más, mint amit ők maguk vezettek be ott, és amivel megpróbálnak szembeszegülni, az a saját történelmi örökségük átokfutása. Nem

szabad megfélekednünk arról, hogy a törököket két nagy etnikai bünténnyel vádolják a XX. században – örmény népirtás és a kurdok üldözése –, de ezek egyikét sem hagyományos muszlim politikai erők, hanem a hadsereg modernizálói követték el, akik megpróbálták Törökországot megszabadítani régi voltának terheitől és európai nemzetállammá alakítani.

A döntés szabadsága és annak hiánya tekintetében az amish példát hozza fel, akik rendkívül szigorú szellemben nevelik gyermekeiket. Amikor elérik a tizenhét éves kort, felkínálják nekik a szabad(os) élet lehetőségét, melyben az addig nem ismert javak, mint pl. gyors autó, szex, drogok, ital és így tovább, helyet kaphatnak. Nem meglepő, hogy ez a látszat döntési helyzet a legtöbbjüket arra a döntésre készíti, hogy visszatérjenek közösségükbe.

A szerző részletesen tárgyalja a hatalom és a hatalom elleni védekezés kérdéskörét, külön figyelmet szentelve a XX. század nagy katasztrófáinak. E katasztrófáknak három fő elméleti magyarázatát ismerteti. Az első Habermas nevéhez köthető, aki szerint a felvilágosodás egy pozitív folyamat totalitárius potenciál nélkül; a történelem katasztrófái egyszerűen csak jelzik, hogy ez egy lezáratlan kérdés. A másik szemlélet Adorno és Horkheimer neveivel fémjelvezhető, illetve a jelenkoriak közül Agambennel. Szerintük a felvilágosodás magában foglal egy egyértelmű és határozott totalitárius vonást, amelynek a leírt világ egyértelmű következménye, a koncentrációs táborok és népirtások egyfajta negatív teleologikus végpontjai a Nyugat történelmének. A harmadik szemlélet többek közt Etienne Balibar munkáiban bontakozott ki, aki szerint a modernizáció új szabadságokat nyit meg és ezzel egyidejűleg új veszélyeket, veszélyforrásokat, és semmilyen teleologikus garancia nincs ezek eredményére. A szerző a három nézőpont közül egyik mellett sem foglal állást, megjegyezve, hogy az ezek közti vetélkedés még nem dőlt el, nyitva áll.

Munkájának záró szakaszában az univerzális emberi jogok, és az állampolgár politikai jogai közti kapcsolatot vizsgálja. Végző következtetésként megállapítja, hogy abban a pillanatban, amikor az állampolgár politikai jogait próbáljuk megérteni anélkül, hogy az univerzális „metapolitikai” emberi jogokra hivatkoznánk, magát a politikát veszítjük el, és annak jelentőségét mindössze egyes érdekelt felek tárgyalási játékává, drámájává csökkentjük.

Bosznay Csaba

Svájci népszavazás a menedékjogért folyamodók kérdéséről

Nash, Michael L.: The Swiss Referendum on Asylum Seekers in Contemporary Review, Winter 2006, Vol. 288, No. 1683, pp. 441-444.

A szerző véleménye szerint a svájciak egy olyan politikai entitáshoz tartoznak, amely mesterségesen jött létre, de 700 éve fennáll és fenn is fog maradni a folyamatosság, semlegesség, demokrácia és ezen ideák általános támogatottságának alapján.

Svájcban a közvetlen demokrácia két fő eszközt fejlesztett ki. Az egyik a döntéshozatali folyamatok elejét, a másik azok legvégét érinti. A kezdeményezések, állítások kötelező érvényűek a parlamentekre az érintett politikai szinteken, legyen az közösségi, kantoni vagy szövetségi. Százezer vagy több állampolgár követelheti, hogy a szövetségi parlament tárgyalja meg a svájci alkotmány részleges megváltoztatását, és általános szavazást rendeljen el és bonyolítsa le. A második eszköz ezzel ellentétes módon működik az ún. opcionális népszavazás lehetővé teszi, hogy aggályoskodó állampolgárok csoportja megkérdőjelezzen a parlament által már meghozott döntéseket.

Szövetségi szinten 50 ezer aláírás szükséges ilyen opcionális népszavazás kiírásához. Ennek egyik példája egy két évvel ezelőtti eset, amikor két nő felháborodva azon, hogy szexuális bűncselekmények elkövetőit túl hamar helyezték szabadlábra, összegyűjtöttek 50 ezer aláírást a szavazás kikényszerítésére. Sikerrel jártak, és a törvényt megváltoztatták. Ez úgy tűnik, valós hatalmat ad az emberek kezébe, noha meglehetősen ritka eset. Benini szerint ügyszavazások automatikusan megjelennek, amikor bizonyos típusú új törvényeket és nemzetközi egyezményeket tesznek a szavazók elé jóváhagyásra. Példa erre, hogy csatlakozzanak-e az Európai Gazdasági Övezethez (az Európai Unió akkori nevéen), valamint az Európai Szabadkereskedelmi Övezethez, amelyet a svájciak elutasítottak 1992-ben, noha az Európai Szabadkereskedelmi Övezet központjának székhelye Genfben van. Noha Svájc nem EU-tagállam, a svájciak november végén nagy összegű segílyt szavaztak meg az új kelet-európai EU tagállamoknak.

Ebben a közvetlen demokráciában a szavazásra bocsátott kérdések köre a létfontosságútól a látszólag teljesen triviálisig terjed; volt már szavazás arról nem is olyan régen, hogy két nagy genfi áruház egyesüljön-e vagy sem. A svájciak, legalább is az idősebbek, nagyon komolyan veszik a szavazást. Természetesen a szavazók elfáradnak, idővel telítődnek. Egyes esetekben a részvétel aránya nagyon alacsony. Amikor Christopher Blocher, a szövetségi kormány jobboldali igazságügy-minisztere javasolta a menedékjogra és beván-

dorlásra vonatkozó törvények szigorítását, a kérdés mindössze azon a szinten maradt, hogy ez miként befolyásolja Svájc lakosságának létszámbeli változásait. Ennek ellenére ez alkalommal nagyszámú szavazót aktivizált. Svájc nagyon sokáig nyitva állt a menedékjogot keresők és a vendégmunkások előtt. Érdekes vonása a svájci politikai életnek, hogy míg a svájciak készek beengedni az idegeneket, noha nem örülnek nekik, tudatában vannak, hogy ezek az idegenek nagyszerűen használhatók bűnbakként. „Idegenek” alkotják Svájc hétmillió lakosságának egyötödét. A svájciak pl. nem szívesen ismerik el, hogy Svájcban van bűnözés, így ha van, akkor azokat, az idegenek követik el.

Mindez hozzátartozik az ez év szeptember 24-i népszavazás kérdéséhez. Christopher Blocher 2002-ben már megpróbálta módosítani a törvényt, mikor pártja (Svájci Néppárt) szoros vereséget szenvedett a népszavazáson. Ez alkalommal az eredmény másképp kellett, hogy alakuljon. Az új törvény az 1931-es leváltására készült, amely már önmagában érdekes, mivel az két évvel a nácik hatalomra kerülését megelőzően lépett hatályba és a szomszédos Svájcban addigra már látszania kellett annak, hogy Hitler hatalomra kerülhet. A szeptemberi népszavazáson 68 százalék szavazott a meglévő szabályok szigorítása mellett. 2002-ben 26 ezren folyamodtak menedékjogért Svájcban, és ez a szám 2005-re 10 ezerre apadt. Sőt, mi több, a svájci gazdaság virágzik, majdnem teljes a foglalkoztatottság. Akkor mi változott 2002 óta?

A legfőbb válasz erre a kérdésre, hogy 2004 májusában 10 új tagállam csatlakozott az Európai Unióhoz és 2007. januárjában Bulgária és Románia készül csatlakozni, míg 2008 januárjában fennáll a lehetősége Horvátország csatlakozásának is. Amikor 2008. január 1-jével hatályba lép az új törvény, a menekült státuszért folyamodók gyorsabb hazatoloncolással számolhatnak, valamint, hogy kizárják őket a jóléti intézményekből, amennyiben nem képesek hivatalos módon igazolni személyazonosságukat 48 órán belül. A menekült státuszért folyamodók majdnem háromnegyede nem rendelkezik a szükséges dokumentumokkal.

Az idegenekre vonatkozó frissített törvénynek megfelelően az Európai Unió jelenlegi polgárai nem szembesülnek problémákkal, míg mások, hacsak nincsenek létfontosságú szaktudás birtokában, a kizárás sorsára jutnak. Az Európai Unió tagállamaival kötött kétoldalú megállapodások Svájcnak azt a politikáját tükrözik, hogy sok törvényét összhangba akarja hozni az Európai Unióval, anélkül, hogy csatlakozna hozzá. A szavazáson az arányok tekintélyes szórást mutattak. Az Ausztriához közel eső tartományokban a szavazók nagyobb arányban fogadták el az új törvényt, Svájc szívében pl. 80 százalékos volt az új törvény támogatottsága, míg francia-Svájc határán, Genfben

mindössze 51.3 százalékos volt. Mindazonáltal mind a 26 kanton és félkanton egyaránt az új törvény mellett szavazott.

Bosznay Csaba

Törvényi döntések, történelmi töredékek: peres eljárások az izraeli jogi rendszerben

Dalal, Marwan: Choices of Law, Fragments of History: on Litigating in the Israeli Legal System in Journal of Palestine Studies, 139, Vol. XXXV, No. 3, Spring 2006, pp. 57–62.

Az amerikai jogrendszerrel ellentétben az izraeli nem rendelkezik az alkotmányosság mítoszával. A zsidó állam alapítói egy nacionalista ideológiát képviseltek, nem foglalkoztatta őket a felvilágosodás ideáinak köre. David Ben-Gurion tanítványa Simon Peres egy tévéinterjúban úgy nyilatkozott, hogy a cionizmus feladata, hogy a zsidó fogalmát átalakítsa, és az többé nem a könyv, hanem a „föld” embere legyen. Izrael alapítóinak szeme előtt törvényesség szempontjából egy cél lebegett: biztosítani a szuperhatalmak elismerését ahhoz az ambíciózus projekthez, hogy egy arabok által sűrűn lakott területen uralkodjanak. Izrael államában sem az alapítók, sem a későbbi kormányzó elitek számára a törvény nem volt egy önmagában álló politikai programpont. Nemzetközi tekintetben a törvény alapvetően olyan kellemetlenség volt, amelyet a kreatív diplomácia eszközeivel kezeltek. Kétségtelen, hogy a nemzetközi jog utóbbi években lezajlott fejlődése okán, különös tekintettel az egyetemes törvénykezés jogtudományának fejlődésével, Izraelnek komolyabban kell vennie a törvényességet és a jogokat, mint ahogy azt a múltban tette.

A szerző feltárja és bemutatja Palesztina emberi és polgári jogai érvényesítésének sok korlátját a az izraeli jogrendszerben. Ezt három jól elkülöníthető, mégis egymással kapcsolatban álló kategória vizsgálatával teszi: elűzött palesztinok, katonai megszállás alatt álló palesztinok és palesztin nemzetiségű izraeli polgárok.

A palesztinok visszatérését Izrael nem történelmi vagy jogi kérdésként, hanem apokaliptikusan éli meg. Az izraeli politikai elit és a lakosság széles körei egyetértenek abban, hogy Izraelt nem terheli felelősség azért, ami 1948-ban történt a palesztinokkal. A visszatérés dilemmáját és a visszatérés jogának kérdését kényelmes módon, egy lehetséges és létező fenyegetésként kezelik. Nagy erőfeszítéseket tettek annak bemutatására, hogy a zöld vonalon belülre történő visszatérés egyáltalán nem kivitelezhető, és a palesztin menekültek számára nincs is olyan, hogy visszatérési jog. Efraim Halevi, a Moszad volt

vezetője szerint, ha a palesztinok létre akarnak hozni egy palesztin államot az 1967-es határok között, akkor a zsidó államnak a visszatéréshez való jog feladását kell követelnie. Továbbá a palesztinoknak el kellene ismerniük a cionizmus legitim voltát. Nem a cionizmus tényén van a hangsúly, sokkal inkább annak legitim voltán.

Izraelben a visszatérés jogát nemcsak az Izrael határain kívül rekedt palesztinoktól tagadják meg, de azoktól is, akik az 1948-as háború alatt vagy után otthonaikat elhagyni kényszerültek, és még azoktól is, akik közülük az új állam határain belül maradtak és annak állampolgáraivá is váltak. Az 1950-es évek elején Izrael legfelsőbb bírósága alkotott egyfajta visszatérési jogot e kategória számára, amikor kimondta, hogy Iqurit falu lakosainak 1948-as ideiglenes elkergetése törvényellenes volt. 1995-ben hosszú és fáradságos küzdelmet követően lehetett érvényt szerezni a bíróság döntésének, és a falusiak végül megkaphatták a kormány jóváhagyását követeléseikhez. Természetesen küzdelmük nem a palesztin nemzeti felszabadítási mozgalom keretei között zajlott, sokkal inkább azon az alapon nyugodott, hogy állampolgárok, és hogy rendelkeznek a legfelsőbb bíróság követelésüket támogató döntésével.

A jelenlegi kísérlet nem az első, hogy Izraelben alkotmányt hozzanak létre, de ez a mostani a legkomolyabb mind pénzügyi, mind szimbolikus módon. Minden eddigi kísérlet amiatt halt el, hogy a zsidók nem tudtak megegyezni a vallás társadalmi státuszáról, különös tekintettel az egyenlőség és a nép jogaira vonatkozóan. Az IDI által javasolt alkotmánytervezetnek van a legnagyobb esélye arra, hogy átjusson a knesszeten, mert az izraeli zsidó társadalom lehető legszélesebb közös alapját célozza meg. Valójában fő célja, hogy olyan Izraelt hozzon létre, amely csak zsidó polgárai számára vonzó, és hogy ratifikálja az állam különleges kapcsolatát más országok zsidó állampolgáraival. Ez az alkotmánytervezet alapvetően olyan fogalmakon és elveken nyugszik, amelyek messze esnek pl. azoktól a felvilágosult ideáktól, amelyeket explicit módon őriznek más alkotmányok. Egy ilyen alkotmány átvételével Izrael különösen a külpolitikában úgy érvelhet, hogy már hivatalosan is alkotmányos demokrácia, belföldön azonban az izraeli diszkrimináció, rasszizmus és dominancia elleni küzdelem új szakasza nyílik meg.

ket a radikálisokat származási országukban lázadó csoportok tagságával vádolták, úgy tűnik, hogy az összefüggés közöttük sokkal inkább a sajtó és az elemzők szüleménye, amely figyelmen kívül hagyja nemzeti jellegüket és előéletüket.

Ezeknek a szélsőséges elemeknek európai jelenléte azon elméletek elburjánzásához vezetett, amelyek megkíséreltek magyarázatot adni arra, hogy a radikálisok miként kerültek az iszlám militáns formáinak vonzaskörébe. Számos gondolkodó feltételezi, hogy ők a militánsok egy új típusát képviselik, akik inkább az Ummahhoz (egységes muszlim nemzet) tartoznak, és saját nemzetük politikája kevésbé foglalkoztatja őket. Mások szerint ezek az egyének európai tartózkodásuk alatt radikalizálódtak, válaszlépésként az őket fogadó nyugat magatartására. Bár Európa egyértelműen egyedi tapasztalatokkal és környezettel szolgál az iszlámisták számára, ezek a radikálisok egy szélesebb körű jelenség részét képezik, amely mélyen az észak-afrikai és közel-keleti politikában gyökerezik. Bár Európa valószínűleg gyakorolt hatást ezekre a személyekre, ők még mindig saját térségük politikájának „termékei”, és továbbra is annak megfelelően cselekszenek, legalább annyira, mint az iszlám globalizálódott formája.

Az Európában élő észak-afrikaiak száma, akik radikális tevékenységben vagy akár radikális politikában érintettek, rendkívül csekély. A legtöbb közülük elsőgenerációs bevándorló, akinek származási országában már volt kapcsolata ott tevékenykedő lázadó csoportokkal. Sokan közülük afganisztáni tapasztalatokkal rendelkeznek, és képtelenek visszatérni szülőhazájukba, mivel az állam elnyomással reagál a politizáló iszlámra. Az Afganisztánban és Európában eltöltött idő ezek közül a személyek közül sokak számára lehetővé tette kapcsolat kiépítését más nemzetiségű dzsihadistákkal. Bár lehet, hogy elfogadják az Ummah koncepcióját és osztják a széleskörű nyugatellenes érzelmeit az olyan csoportoknak, mint az al-Kaida, a nemzeti különbségek és törekvések a radikálisok körében sokkal erősebbek, mint azt gyakorta sugalljuk. Bár a legtöbb radikális osztja, és mindig is osztotta a Nyugatot, annak politikáját, kultúráját és értékeit érintő mélyen gyökerező bizalmatlanságot és ellenőrzést, legtöbbjük számára a központi kérdés még mindig származási országuk helyzete.

Bár ezek a radikálisok egy piciny kisebbséget alkotnak az Európában élő észak-afrikaiak között, sok nézetük, mint pl. az is, hogy a Nyugat háborút visel az iszlám ellen, és hogy igazságtalan politikát folytat a Közel-Keleten, nyitott fülekre talál és egyetértésre a bevándorlók szélesebb közösségeiben, függetlenül attól, hogy azok gyakorolják-e az iszlám vallást vagy sem. Az ilyen radikális elemek képesek a közösség más tagjait, különösen az újonnan érkező fiatalokat befo-

lyásolni, akiknek háttere és kulturális tapasztalata nyitottabbá teszi őket a szélsőséges gondolkodás irányába. Mindazonáltal a radikalizmus problémájának kezelése és leküzdése szükségszerűvé teszi, hogy nemcsak a radikálisokkal kell foglalkozni, hanem a mérsékelték meglehetősen kényes és problémás kérdésével is.

Az a probléma, hogy ha elsősorban Európa belső helyzetét tekintjük potenciális radikalizáló tényezőnek, akkor figyelmen kívül hagyjuk a radikálisok hazájában folyó eseményeket és gyakorlatot. Észak-Afrika minden országa többé-kevésbé kizárja állampolgárainak túlnyomó többségét a politikai, gazdasági és kulturális életben történő tartalmas részvételből. Ez a széles körben elterjedt igazságtalanság és a változások kezdeményezését érintő tehetetlenség táplálja mind a mérsékelt, mind a radikális iszlamista politikákat a térségben. Ha Európa bármilyen módon is felelősséggel bír a radikalizálódás jelenségében, az egészen biztosan nem az egyébként teljesen valós képtelensége arra, hogy integrálja a muszlim közösségeket, hanem azon hajlandósága, hogy támogatja a fennálló rendet Észak-Afrikában, ahol a nem demokratikus és korrupt rezsimek igen kevéssé tartják szem előtt és tiszteletben állampolgáraik jogait, érdekeit és jólétét.

Bosznay Csaba

Emberi jogok ellen

Žižek, Slavoj: Against Human Rights in New Left Review 34, July Aug 2005. pp. 115–131.

A jelenkor liberális kapitalista társadalmi három alapesetben hivatkoznak az emberi jogokra. Az első esetben ezek a hivatkozások a fundamentalizmussal szemben hatnak, amely természetszerűvé és magától értetődővé tenne történelmileg kialakult általánosító vonásokat. A második a két legalapvetőbb szabadságjog, a döntés szabadsága, illetve az öröm keresésének szabadsága. A harmadik, amikor az emberi jogokra történő hivatkozás a túlzott hatalom elleni védekezést szolgálja.

A szerző a fundamentalizmus vizsgálatával kezdi tanulmányát. Az 1990-es évek Balkánját veszi példának, amely az emberi jogok széleskörű, általános és sorozatos megsértésének helyszíne volt. És mikor vált a Balkán – Délkelet-Európa földrajzi térsége – „Balkánná” mindazon tulajdonságokkal, ami ma is befolyásolja az európai képzettséget? A válasz: a XIX. század közepén, amikor a Balkán szembe került az európai modernizáció hatásaival. Az ezt megelőző nyugat-európai szemlélet és a „modern” kép közötti különbség igen nagy mértékű. A XVI. században Pierre Belon írja „a törökök senkit nem kényszerítenek arra, hogy török módon éljen”. Kevésbé meglepő, hogy oly sok zsidó lelt menedékre és élhetett vallási szabadságban Törökországban és más muszlim országokban, miután Ferdinánd és Izabella kiűzte őket Spanyolországból 1492-ben. A nyugati utazókat zavarta a zsidók nagyszámú és nyilvános jelenléte a nagyobb török városokban. A trappista szerzetesek különös sorsa is legalább ennyire beszédes. Mikor a napóleoni uralom alatt kiűzettek Franciaországból, Németországban telepedtek meg, de onnan is távozniuk kellett 1868-ban. Mivel más keresztény állam nem fogadta be őket, a szultán engedélyt kérték, hogy földet vehessenek Banja Luka közelében, a mai Bosznia szerb részén, ahol mindaddig boldogan éltek, míg a keresztények közti balkáni konfliktus közepén nem találták magukat. Hogy honnan származnak a fundamentalista vonások – vallási intolerancia, etnikai alapú erőszak – amelyet a Nyugat most a Balkánnal összekapcsol, mint fogalmakat? Egyértelműen a magától a Nyugattól. Amit a nyugat-európaiak megfigyelhetnek a Balkánon, az nem más, mint amit ők maguk vezettek be ott, és amivel megpróbálnak szembeszegülni, az a saját történelmi örökségük ámokfutása. Nem

szabad megfélekednünk arról, hogy a törököket két nagy etnikai bünténnyel vádolják a XX. században – örmény népirtás és a kurdok üldözése –, de ezek egyikét sem hagyományos muszlim politikai erők, hanem a hadsereg modernizálói követték el, akik megpróbálták Törökországot megszabadítani régi voltának terheitől és európai nemzetállammá alakítani.

A döntés szabadsága és annak hiánya tekintetében az amish példát hozza fel, akik rendkívül szigorú szellemben nevelik gyermekeiket. Amikor elérik a tizenhét éves kort, felkínálják nekik a szabad(os) élet lehetőségét, melyben az addig nem ismert javak, mint pl. gyors autó, szex, drogok, ital és így tovább, helyet kaphatnak. Nem meglepő, hogy ez a látszat döntési helyzet a legtöbbjüket arra a döntésre készíti, hogy visszatérjenek közösségükbe.

A szerző részletesen tárgyalja a hatalom és a hatalom elleni védekezés kérdéskörét, külön figyelmet szentelve a XX. század nagy katasztrófáinak. E katasztrófáknak három fő elméleti magyarázatát ismerteti. Az első Habermas nevéhez köthető, aki szerint a felvilágosodás egy pozitív folyamat totalitárius potenciál nélkül; a történelem katasztrófái egyszerűen csak jelzik, hogy ez egy lezáratlan kérdés. A másik szemlélet Adorno és Horkheimer neveivel fémjelvezhető, illetve a jelenkoriak közül Agambennel. Szerintük a felvilágosodás magában foglal egy egyértelmű és határozott totalitárius vonást, amelynek a leírt világ egyértelmű következménye, a koncentrációs táborok és népirtások egyfajta negatív teleologikus végpontjai a Nyugat történelmének. A harmadik szemlélet többek közt Etienne Balibar munkáiban bontakozott ki, aki szerint a modernizáció új szabadságokat nyit meg és ezzel egyidejűleg új veszélyeket, veszélyforrásokat, és semmilyen teleologikus garancia nincs ezek eredményére. A szerző a három nézőpont közül egyik mellett sem foglal állást, megjegyezve, hogy az ezek közti vetélkedés még nem dőlt el, nyitva áll.

Munkájának záró szakaszában az univerzális emberi jogok, és az állampolgár politikai jogai közti kapcsolatot vizsgálja. Végül következtetésként megállapítja, hogy abban a pillanatban, amikor az állampolgár politikai jogait próbáljuk megérteni anélkül, hogy az univerzális „metapolitikai” emberi jogokra hivatkoznánk, magát a politikát veszítjük el, és annak jelentőségét mindössze egyes érdekelt felek tárgyalási játékává, drámájává csökkentjük.

Svájci népszavazás a menedékjogért folyamodók kérdéséről

Nash, Michael L.: The Swiss Referendum on Asylum Seekers in Contemporary Review, Winter 2006, Vol. 288, No. 1683, pp. 441-444.

A szerző véleménye szerint a svájciak egy olyan politikai entitáshoz tartoznak, amely mesterségesen jött létre, de 700 éve fennáll és fenn is fog maradni a folyamatosság, semlegesség, demokrácia és ezen ideák általános támogatottságának alapján.

Svájcban a közvetlen demokrácia két fő eszközt fejlesztett ki. Az egyik a döntéshozatali folyamatok elejét, a másik azok legvégét érinti. A kezdeményezések, állítások kötelező érvényűek a parlamentekre az érintett politikai szinteken, legyen az közösségi, kantoni vagy szövetségi. Százezer vagy több állampolgár követelheti, hogy a szövetségi parlament tárgyalja meg a svájci alkotmány részleges megváltoztatását, és általános szavazást rendeljen el és bonyolítsion le. A második eszköz ezzel ellentétes módon működik az ún. opcionális népszavazás lehetővé teszi, hogy aggályoskodó állampolgárok csoportja megkérdőjelezzen a parlament által már meghozott döntéseket.

Szövetségi szinten 50 ezer aláírás szükséges ilyen opcionális népszavazás kiírásához. Ennek egyik példája egy két évvel ezelőtti eset, amikor két nő felháborodva azon, hogy szexuális bűncselekmények elkövetőit túl hamar helyezték szabadlábra, összegyűjtöttek 50 ezer aláírást a szavazás kikényszerítésére. Sikerrel jártak, és a törvényt megváltoztatták. Ez úgy tűnik, valós hatalmat ad az emberek kezébe, noha meglehetősen ritka eset. Benini szerint ügydöntő népszavazások automatikusan megjelennek, amikor bizonyos típusú új törvényeket és nemzetközi egyezményeket tesznek a szavazók elé jóváhagyásra. Példa erre, hogy csatlakozzanak-e az Európai Gazdasági Övezethez (az Európai Unió akkori nevén), valamint az Európai Szabadkereskedelmi Övezethez, amelyet a svájciak elutasítottak 1992-ben, noha az Európai Szabadkereskedelmi Övezet központjának székhelye Genfben van. Noha Svájc nem EU-tagállam, a svájciak november végén nagy összegű segílyt szavaztak meg az új kelet-európai EU tagállamoknak.

Ebben a közvetlen demokráciában a szavazásra bocsátott kérdések köre a létfontosságútól a látszólag teljesen triviálisig terjed; volt már szavazás arról nem is olyan régen, hogy két nagy genfi áruház egyesüljön-e vagy sem. A svájciak, legalább is az idősebbek, nagyon komolyan veszik a szavazást. Természetesen a szavazók elfáradnak, idővel telítődnek. Egyes esetekben a részvétel aránya nagyon alacsony. Amikor Christopher Blocher, a szövetségi kormány jobboldali igazságügy-minisztere javasolta a menedékjogra és beván-

dorlásra vonatkozó törvények szigorítását, a kérdés mindössze azon a szinten maradt, hogy ez miként befolyásolja Svájc lakosságának létszámbeli változásait. Ennek ellenére ez alkalommal nagyszámú szavazót aktivizált. Svájc nagyon sokáig nyitva állt a menedékjogot keresők és a vendégmunkások előtt. Érdekes vonása a svájci politikai életnek, hogy míg a svájciak készek beengedni az idegeneket, noha nem örülnek nekik, tudatában vannak, hogy ezek az idegenek nagyszerűen használhatók bűnbakként. „Idegenek” alkotják Svájc hétmillió lakosságának egyötödét. A svájciak pl. nem szívesen ismerik el, hogy Svájcban van bűnözés, így ha van, akkor azokat, az idegenek követik el.

Mindez hozzátartozik az ez év szeptember 24-i népszavazás kérdéséhez. Christopher Blocher 2002-ben már megpróbálta módosítani a törvényt, mikor pártja (Svájci Néppárt) szoros vereséget szenvedett a népszavazáson. Ez alkalommal az eredmény másképp kellett, hogy alakuljon. Az új törvény az 1931-es leváltására készült, amely már önmagában érdekes, mivel az két évvel a nácik hatalomra kerülését megelőzően lépett hatályba és a szomszédos Svájcban addigra már látszania kellett annak, hogy Hitler hatalomra kerülhet. A szeptemberi népszavazáson 68 százalék szavazott a meglévő szabályok szigorítása mellett. 2002-ben 26 ezren folyamodtak menedékjogért Svájcban, és ez a szám 2005-re 10 ezerre apadt. Sőt, mi több, a svájci gazdaság virágzik, majdnem teljes a foglalkoztatottság. Akkor mi változott 2002 óta?

A legfőbb válasz erre a kérdésre, hogy 2004 májusában 10 új tagállam csatlakozott az Európai Unióhoz és 2007. januárjában Bulgária és Románia készül csatlakozni, míg 2008 januárjában fennáll a lehetséges Horvátország csatlakozásának is. Amikor 2008. január 1-jével hatályba lép az új törvény, a menekült státuszért folyamodók gyorsabb hazatoloncolással számolhatnak, valamint, hogy kizárják őket a jóléti intézményekből, amennyiben nem képesek hivatalos módon igazolni személyazonosságukat 48 órán belül. A menekült státuszért folyamodók majdnem háromnegyede nem rendelkezik a szükséges dokumentumokkal.

Az idegenekre vonatkozó frissített törvénynek megfelelően az Európai Unió jelenlegi polgárai nem szembesülnek problémákkal, míg mások, hacsak nincsenek létfontosságú szaktudás birtokában, a kizárás sorsára jutnak. Az Európai Unió tagállamaival kötött kétoldalú megállapodások Svájcnak azt a politikáját tükrözik, hogy sok törvényét összhangba akarja hozni az Európai Unióval, anélkül, hogy csatlakozna hozzá. A szavazáson az arányok tekintélyes szórást mutattak. Az Ausztriához közel eső tartományokban a szavazók nagyobb arányban fogadták el az új törvényt, Svájc szívében pl. 80 százalékos volt az új törvény támogatottsága, míg francia-Svájc határán, Genfben

mindössze 51.3 százalékos volt. Mindazonáltal mind a 26 kanton és félkanton egyaránt az új törvény mellett szavazott.

Bosznay Csaba

Törvényi döntések, történelmi töredékek: peres eljárások az izraeli jogi rendszerben

Dalal, Marwan: Choices of Law, Fragments of History: on Litigating in the Israeli Legal System in Journal of Palestine Studies, 139, Vol. XXXV, No. 3, Spring 2006, pp. 57–62.

Az amerikai jogrendszerrel ellentétben az izraeli nem rendelkezik az alkotmányosság mítoszával. A zsidó állam alapítói egy nacionalista ideológiát képviseltek, nem foglalkoztatta őket a felvilágosodás ideáinak köre. David Ben-Gurion tanítványa Simon Peres egy tévéinterjúban úgy nyilatkozott, hogy a cionizmus feladata, hogy a zsidó fogalmát átalakítsa, és az többé nem a könyv, hanem a „föld” embere legyen. Izrael alapítóinak szeme előtt törvényesség szempontjából egy cél lebegett: biztosítani a szuperhatalmak elismerését ahhoz az ambíciózus projekthez, hogy egy arabok által sűrűn lakott területen uralkodjanak. Izrael államában sem az alapítók, sem a későbbi kormányzó elitek számára a törvény nem volt egy önmagában álló politikai programpont. Nemzetközi tekintetben a törvény alapvetően olyan kellemetlenség volt, amelyet a kreatív diplomácia eszközeivel kezeltek. Kétségtelen, hogy a nemzetközi jog utóbbi években lezajlott fejlődése okán, különös tekintettel az egyetemes törvénykezés jogtudományának fejlődésével, Izraelnek komolyabban kell vennie a törvényességet és a jogokat, mint ahogy azt a múltban tette.

A szerző feltárja és bemutatja Palesztina emberi és polgári jogai érvényesítésének sok korlátját a az izraeli jogrendszerben. Ezt három jól elkülöníthető, mégis egymással kapcsolatban álló kategória vizsgálatával teszi: elűzött palesztinok, katonai megszállás alatt álló palesztinok és palesztin nemzetiségű izraeli polgárok.

A palesztinok visszatérését Izrael nem történelmi vagy jogi kérdésként, hanem apokaliptikusan éli meg. Az izraeli politikai elit és a lakosság széles körei egyetértenek abban, hogy Izraelt nem terheli felelősség azért, ami 1948-ban történt a palesztinokkal. A visszatérés dilemmáját és a visszatérés jogának kérdését kényelmes módon, egy lehetséges és létező fenyegetésként kezelik. Nagy erőfeszítéseket tettek annak bemutatására, hogy a zöld vonalon belülre történő visszatérés egyáltalán nem kivitelezhető, és a palesztin menekültek számára nincs is olyan, hogy visszatérési jog. Efraim Halevi, a Moszad volt

vezetője szerint, ha a palesztinok létre akarnak hozni egy palesztin államot az 1967-es határok között, akkor a zsidó államnak a visszatéréshez való jog feladását kell követelnie. Továbbá a palesztinoknak el kellene ismerniük a cionizmus legitimitását. Nem a cionizmus tényén van a hangsúly, sokkal inkább annak legitimitásán.

Izraelben a visszatérés jogát nemcsak az Izrael határain kívül rekedt palesztinoktól tagadják meg, de azoktól is, akik az 1948-as háború alatt vagy után otthonaikat elhagyni kényszerültek, és még azoktól is, akik közülük az új állam határain belül maradtak és annak állampolgáraivá is váltak. Az 1950-es évek elején Izrael legfelsőbb bírósága alkotott egyfajta visszatérési jogot e kategória számára, amikor kimondta, hogy Iqurit falu lakosainak 1948-as ideiglenes elkergetése törvényellenes volt. 1995-ben hosszú és fáradságos küzdelmet követően lehetett érvényt szerezni a bíróság döntésének, és a falusiak végül megkaphatták a kormány jóváhagyását követeléseikhez. Természetesen küzdelmük nem a palesztin nemzeti felszabadítási mozgalom keretei között zajlott, sokkal inkább azon az alapon nyugodott, hogy állampolgárok, és hogy rendelkeznek a legfelsőbb bíróság követelésüket támogató döntésével.

A jelenlegi kísérlet nem az első, hogy Izraelben alkotmányt hozzanak létre, de ez a mostani a legkomolyabb mind pénzügyi, mind szimbolikus módon. Minden eddigi kísérlet amiatt halt el, hogy a zsidók nem tudtak megegyezni a vallás társadalmi státuszáról, különös tekintettel az egyenlőség és a nép jogaira vonatkozóan. Az IDI által javasolt alkotmánytervezetnek van a legnagyobb esélye arra, hogy átjusson a knesszeten, mert az izraeli zsidó társadalom lehető leghélesebb közös alapját célozza meg. Valójában fő célja, hogy olyan Izraelt hozzon létre, amely csak zsidó polgárai számára vonzó, és hogy ratifikálja az állam különleges kapcsolatát más országok zsidó állampolgáraival. Ez az alkotmánytervezet alapvetően olyan fogalmakon és elveken nyugszik, amelyek messze esnek pl. azoktól a felvilágosult ideáktól, amelyeket explicit módon őriznek más alkotmányok. Egy ilyen alkotmány átvételével Izrael különösen a külpolitikában úgy érvelhet, hogy már hivatalosan is alkotmányos demokrácia, belföldön azonban az izraeli diszkrimináció, rasszizmus és dominancia elleni küzdelem új szakasza nyílik meg.

SZEMLE – Nemzeti és etnikai kisebbségek története

„Népinémetek” – mítosz és valóság

Kochanowski, Jerzy; Sach, Maike (Hg.): *Die „Volksdeutschen” in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei - Mythos und Realität.* Osnabrück: Fibre-Verlag, 2006. 431 pp. (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Institut Warschau: 12.)

A varsói „Német Történeti Intézet” (Deutsches Historisches Institut/Niemiecki Instytut Historyczny) maratoni konferenciájának (Gliwice, 2003) vaskos kötete lengyel szempontból első ízben dolgozza fel a témáját a maga sokoldalú tárgyszerűségében. A „népinémet” kérdés tárgyalásában Lengyelország alapvető és elsődleges érintettségéből fakadóan az eddigiekben a tisztán sérelmi megközelítés volt mérvadó. A konferenciaszervezők a tágabb körű általánosítás lehetősége jegyében meghívtak más, érintett partnereket is, de a fő súlyt fenntartották Lengyelországnak. Az intézet 1993-ban létesült német támogatással, a lengyel-német kapcsolatok kutatásának elmélyítése érdekében, egy Rómára, Párizsra, Londonra és Washingtonra kiterjedő láncolat tagjaként. Második világháborús politika- és hadtörténeti vonatkozásokban a varsói intézet már felmutatott eredményeket, a többi között éppen a kötet szerkesztő Kochanowski jóvoltából. A konferenciakötetbe gyűjtött előadások sora a kisebbségeket hídfőként használó második világháborús német behatolás és a következmények éles megvilágítású, részletgazdag képét nyújtja Lengyelországban és másutt, Elzásztól Cseh-szlovákián és Magyarországon át Romániáig.

*

A német társadalom színterén az első világháborús vereséget követően előtérbe került önvizsgálat a németségtudat különféle változatait hozta felszínre. Ami ezekben közös volt: a területelcsatolások okozta sok nyomán mindegyik elsőrendű figyelmet szentelt az ország határain kívül élő német közösségeknek (*Auslandsdeutschtum*). Ez a figyelem új teret nyitott az illető közösségek viszonyait, jövőjét gondjába vevő „németség-politika” (*Deutschumpolitik*) számára. A közösségek egy része a birodalmi területekről különböző időben elvándorolt migráns- és telepescsoportok utódaiként alkottak etnikai kisebbségeket és szórványokat főként Kelet- vagy Délkelet-Európa különböző tájain, más részeik a politikai határeltolások okán, épp az 1918-as versailles-i békediktátum keretében „szakadtak” külföldre (Poznań tartomány, Felső-Szilézia nagyobb része, Elzász-Lotharingia). A tudomány és a közbeszéd hama-

rosan pedáns megkülönböztetést is tett a két típus között: „határmenti”, illetve külföldön élő németek (*Grenz- und Auslandsdeutsch-tum*). A szélhelyzetű övezetekkel kapcsolatban később erőre kapott a revízió gondolata, amely először még csak meglapult a tudományos és kulturális, illetve nem utolsó sorban kisebbségvédő érdeklődés mögött. Az anyaország mind határozottabb revíziós igénye később, főként Hitler hatalomra jutásával, nyíltan is megmutatkozott.

Nem felesleges annak ismerete: egyáltalán mikor, mi módon jöttek létre például azok a bizonyos határmenti német populációk? Tudnivaló, hogy például Poznań tartomány Lengyelország XVIII. századvégi felosztásából származó porosz-német szerzemény volt, melyet – korábbi telepese kisebbség jelenlétén felül – a birtoklás során módszeresen németesítettek el. Az ugyancsak vegyes lakosságú Elzász-Lotharingiát szintén diktátummal, 1871-ben csatolták az új császári Németországhoz, miután azt a Szent Német-Római Birodalom nagyon régen, két századdal korábban elvesztette. Sziléziát pedig, szintén Poroszországhoz, valamikor Ausztriától szerezte meg. Ugyancsak határmenti területet képezett – már Csehszlovákia kereteiben – a szudétanémet vidék, amelyet 1918-ban korántsem Németországtól csatoltak el, hanem az Ausztriából kivált Csehország történelmi területét képezte. A német állam ettől függetlenül gondolkodás nélkül e területekkel kapcsolatban is átvállalta az „anyaország” szerepét. A Monarchia osztrák vagy magyar térfeléről egész sor további „külföldi német”, Németországgal a legkevésbé sem határos övezet is rászállt különféle utódállamokra Lengyelországtól Jugoszláviáig, melyek végül szintúgy magukra vonták Berlin figyelmét.

A határrevízió igénye és a német etnikai szigetekkel kapcsolatos érdekérvényesítés gondolata a nemzetiszocialista ideológiában már korán megjelent. Ez az ideológia már nem is a hagyományos, nemzetpolitikai elvű németiségtudat talaján gondolkodott, hanem eredendően mítikus, etnobiológiai-nemzeti távlatokat nyitott. Ilyen dimenzióban a határmenti/határon túli németiség táji csoportjai az össznémetiség természetből fogva „szervült” részeként jelentek meg, tekintet nélkül a külső környezet sajátos, az anyaországi viszonyoktól és egymástól is merőben eltérő, olykor évszázados meghatározottságaira. A térbeli kategorizálást az egy-nemű minőségjelzés váltotta fel: *volksdeutsch*/„népinémet”, ami, a lényegét tekintve más nyelvre lefordíthatatlanul, „népnemzethez/népközösséghez tartozó” németet jelentett. A németiségpolitika fogalmát a „népiségpolitika” (*Volkstumpolitik*) váltotta, amely a „néptest” egyesítésének természetből való jogát sugallta. A határoknál elhelyezkedő övezetek visszajátításához csak át kellett rajzolni a határokat, a távolabb elhelyezkedő, más etnikumokkal körülvett „nemzettagokra” nézve részint tekintetbe jött az anyaországi visszafogadás; részint a befogadó

országok irányában egyelőre a „szövetségesi” politika fonalát követve, az időre bízták a tennivalót. A „szövetségesi” politika a hatalmi offenzíva régi Mitteleuropa-tervét követte, amely perspektívában sokféle megoldásmódot tartalmazott. A náci birodalmi stratégia végcélja egyébként a népi-nemzeti terület zárt láncú keleti kiterjesztése volt; amely a szétszórt népinémetek számára kevésbé az anyaország történelmi határai mögé történő visszatelepítését, mint inkább átcsoportosítását diktálta a kiterjesztett határokkal kijelölt új területekre, e régiók elnémetesítésének eszközeként. Berlin egyébiránt 1938-ban már ki is vont 200 ezer dél-tiroli németet a szövetséges Olaszországból, akkor még az Öbirodalom területére. Akkori „Haza a Birodalomba” (*Heim ins Reich*) jelszavát a további akcióknál is alkalmazta, holott már egészen másról volt szó. Hatalmi optimizmusával a hitleri vezetés később Magyarországnak is kilátásba helyezte a németiség esetleges „hazatelepítését” a háború utáni időszakra vonatkozóan. Ennek részleges beváltásáról a hazai politikai elit a végül vesztessé vált Németországgal szemben is gondoskodott.

Németország a visszafoglalást, a megszállást vagy a szövetkezést illető lépéseit előkészítendő, mindenekelőtt népinémet propagandájával igyekezett bekeríteni a látókörbe vont övezeteket, politikai partnereit pedig színlelt szerződésekkel tévesztette meg. A kollektív jogaikban szinte mindenütt kisemmizett kisebbségek maguk könnyen felültek az anyaországi szirénhangoknak. A kapcsolattartás központi szerveként különböző előzmények után 1937-ben létrejött az SS-szervezet védőszárnyai alatt működő „Népinémet Közvetítő Központ/Iroda” (*Volksdeutsche Mittelstelle*, VoMi). Végül a hitleri haderő 1939–41-ben valamennyi égtáj felé átlépi a határokat: Csehszlovákiától elszakítja a Szudéta-vidéket, Lengyelországtól Gdańskot és Hátsó-Pomerániát, visszaveszi Poznańt (Warthegau néven, kibővítve Łódź vidékével) és Sziléziát. A színlelt megegyezéssel (Molotov–Ribbentrop-paktum) Sztálinnak átengedendő lengyel (Curzon-vonal) és román területekről kivont félmilliónyi népinémetet a bekebelezésre szánt lengyel övezetekbe csoportosítja, később a Baltikumból és máshonnan hozzátesz még ugyanennyit, és itt megnyitja az etnikai szanálás és átrendezés kísérleti telepét. A nagy lendülettel folyó végrehajtás a háború fordulata miatt szakad félbe. Az orosz előrenyomulás következtében egyik napról a másikra a visszavonulás van soron – a „népinémet” csoportok menekítésével vagy akár a hátrahagyásukkal is. A menekülők azonban általában nem várnak a felhívásra. A mentés és a menekülés a front gyors mozgása következtében azonban mégsem teljesskörű. Elkövetkezik a népinémet kérdés zárófejeze-

te, amelynek tárgya: a helybenmaradtak bűnbakká tévése a nemzeti-szocialista bűnök kollektív számonkérése során.

*

A kötetbe foglalt áttekintések részben hármias időbontást követnek: 1. a népinémet mozgalom fejlődése két világháború között, 2. a német befolyás vagy behatolás időszaka a II. világháború éveiben, 3. a megtorlás a háború után; részben csak összevont vagy hézagos képet kínálnak.

- Magyarország: Lengyelországé mellett tulajdonképp csak a magyarországi történetet követhetjük végig teljesebb folyamatában, Ungváry Krisztián, Norbert Spannenberger és Tóth Ágnes egy-egy tanulmánya jóvoltából. Spannenberger a maga, németül és magyarul is megjelent monografikus munkájában (*A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*, Lucidus, 2005) foglaltak szerint érvel a Basch Ferenc-féle Volksbund-platform jóhiszeműsége mellett, amely végül a két, egymásnak feszülő nemzetpolitika, továbbá a területi visszacsatolások utáni erdélyi szász, illetve bácskai sváb nyomás alatt kényszerült sodródni az eseményekkel. Hasonlóan Tóth Ágnes is már megjelent kötete, a *Migrationen in Ungarn 1945–1948* (München, 2001, magyar őskiadása: 1993) nyomán összegzi a svábok kiűzésének átfogóbb kényszermigrációs és telepítéspolitikai folyamatokhoz csatolódo menetét. Ungváry 'A megkérdőjelezett asszimiláció' címmel, a tárgykörben lényegében újszerű fordulat-tal, a magyarországi sovinizmus antiszemitizmusát és németellenességét egymás párhuzamában veszi szemügyre.
- Csehországnak a megszállási időszak tükrében jut tételes elemzés – leszűkítve a szudétanémet náci elit és a rájuk telepedő birodalmi „cápák” ellentéteire ('Első- és másodrendű néptársak?'). Az előzmények tekintetében a felsőoktatási viszonyokba nyerünk bepillantást, a következményeknél pedig csak az irodalmi és filmes ábrázolás áttekintését kapjuk párhuzamos cseh és német tükrökben, a máig élő elfogultságoknak megfelelően (az NDK-ra optált szocialista szerzők kivételével) gyakran homlokegyenest ellenkező beállítással.
- Elzász: Valódi adósságot törlesztenek az Elzászra vonatkozó áttekintések: 1918–1920: az 1870 után betelepült német birodalmi elit, 1940–1945: a franciák elűzése, a történelmi elzászi regionalitás végpusztulása.

- Szlovákia: Úgyszintén újszerű az 1939–1945 közötti, megkéseten jelentkező (annál becsvágyóbb) szlovákiai német mozgalom epizódjainak feltárása. A mintegy 120 ezres lélekszámú, korábban félig elmagyarosodott vagy elszlovákosodott népeiséget a Franz Karmasin vezette Kárpátnémet Párt (később: Német Párt) próbálta disszimilálni. Ez a formáció Csehszlovákia feldarabolásáig a Szudétanémet Párt formális szatellit-szervezeteként működött, majd függetlenítvé magát, Berlinben külön előszobázott, a szlovák nacionalizmussal erőn felül versengve a totalitárius bábállamban megszerezhető befolyásért.
- Románia: A romániai tanulmány a népinémet (lényegében erdélyi szász) vezetés már több helyen, így Johann Böhm munkáiban bővebben tárgyalt csatlós szerepéről, ezen belül pedig arról a tüsténkedésről ad számot, amit ez a vezetés Berlin helyi képviselőjeként a román nemzeti haderő helyett a Wehrmachtba (azaz, lényegében SS-be) történő besorozások érdekében produkált. Spannenbergernél láttuk, hogy a magyarországi Volksbund a három szakaszban lebonyolított Wehrmacht-sorozás nyílt támogatását ehhez képest egyáltalában nem ambicionálta, sajtópropagandát is csak a második sorozás alkalmával vállalt fel.
- Ukrajna: Önmagában hézagpótló az egykorú szovjet-ukrajnai német szórvány szisztematikus felőrlésének szentelt beszámoló, de nem illeszkedik szervesen a kötet anyagához, hiszen ez a lakosság a katonai bevonulás előtt eleve elérhetetlen maradt a hitleri propaganda számára, a háborús időszakot a tanulmány viszont már nem tárgyalja. A Wehrmacht megjelenése előtt Szovjet-Ázsiába evakuált volgai németek okkal maradnak ki a képből.
- Jugoszlávia csak közvetve, a Bácska magyar megszállása kapcsán kerül szóba Spannenberger Volksbund-tanulmányában.

*

Legkidolgozottabb a kötetben a lengyel vonatkozások köre. A három-négy idevonatkozó tanulmány kézzelfoghatóan kidomborítja a náci cselekvési stratégia, a lengyel kísérleti terepre alkalmazott német metodika paradigmaértékét, részletesen bemutatja végtelen leleményű eszköztárát is. Amit a weimari korszak a maga politikai szint alatti próbálkozásával nem ért el: ti. hogy a Mazúriától Sziléziáig tájegységenként eltérő regionális örökséggel rendelkező német-ség párt- és civilszerveződés szintű akcióegységbe kovácsolja, hézagmentes besúgó hálózatot építsen ki, illegális fegyveres sejteket szervezzen, azt menetrendszerűen valóra tudta váltani a hitleri vezetés

már jóval a meglepetésszerű katonai fellépés előtt. Ilyképpen a lengyelországi népinémetek meghatározott csoportjai valóságosan is betöltötték az „ötödik hadoszlop” szerepét, amit más összefüggésekben megalapozatlanul is felemlengetnek.

A megszállás időszakából az etnobiológiai program kapja a fő figyelmet az elemzésekben. A program a zsidóság elhurcolása mint alapművelet mellett a lengyelek jogfosztására, az egyezményesen kivont népinémetek ideiglenes állomásoztatására, egyszersmind egészségügyi akciónak álcázott faji szűrésére irányult, melyet a „Faj- és településgondozó Főhivatal” (*Rasse- und Siedlungshauptamt*, RuSHA) stábja hajtott végre. Az ezirányú módszeres antropológiai felmérés és osztályozás, a lengyel népeiségre is kiterjesztve, távolabbi elképzeléseket is szolgáltat, amelyek a Szovjetunió legyőzésével váltak volna valóra a tágas keleti régiók germanizálása során. Az árja ideáltípusnak leginkább megfelelő egyedek lehettek volna hivatva arra, hogy szisztematikus szaporítással birtokba vegyék a keletet, a szlávok alávetése mellett. A birodalom lakosságára egyetemelegesen érvényes „fajgondozás” és „homogenizáció” elve alapján ekként az új telepítések a csúcsmínőséget képviselték volna. Ide skandináv területekről is toboroztak volna. Atnevelés, „feljavítás” célzatával a gyengébbeket az Óbirodalomnak szánták, a faji tekintetben „nemkívánatos” elemeket deportálni kívánták a Fő kormányzóság elnevezésű megszállási övezetbe, innen a háború után, bioetnikai sorsukra hagyva őket, a származási helyükre tervezték visszaküldeni. A Főhivatal embereinek egyébként meglehetősen csalódásban volt részük a Délkelet-Európából evakuált népinémetek nagyszámú egyedének fajkeveredése, „fajromlása” láttán.

A „volksdeutsch” kifejezésben testet öltő mítoszkonstrukció a maga lengyelországi „karrierjével” meglehetősen hű tükre a náci ember- és népfelfogás egész cinizmusának, amivel egy faji szubsztrátum nevében kész alávetni és elsöpörni közösségeket, lényegében tulajdon fajtársait sem kímélve. (Meddig is terjedhetett volna egy permanens antropológiai szelekció?!) A szláv nyelvekre végképp lefordíthatatlan és értelmezhetetlen német szó méltán vált szitokszóvá a lengyel emlékezet számára. Hogy egyszersmind általában a németiség iránt érzett harag hívószavává is lett, az egyes-egyedül a német birodalom náci politikájának tulajdonítható. A gyűlöletes „népinémet” honfitárs sztereotípiája máig kiirthatatlannak bizonyul a lengyel tudatalattiból (mint a mozi- és tévéfilmek is tanúsítják). A múlt e fejezetének feldolgozása még hosszú folyamatnak ígérkezik. A feldolgozásnak azon az úton kell továbbhaladnia, amelyet a konferenciakötet most kijelölt.

San Francisco történetének orosz lapjai

Hiszamatgyinov, A.A.: Russkije stranicy San-Francisko. = SZSA-Kanada, 2006. 7. no. 73–92. p.

A szerző a történettudományok doktora és a Vlagyivosztoki Egyetem professzora. Mint írja, az 1860-as és '70-es években tömegesen megindul az oroszok áttelepülése Alaszkából San Franciscóba. Ekkoriban alapították az USA-ban az első orosz társadalmi szervezetet, az „Orosz–szláv Társaságot”, amelyet M. F. Klinkovsztrem alkonzul vezetett. Az első orosz közösséget a XX. sz. elején hozták létre. Az egyik kortárs szerint az épületek – amelyeket kunyhónak nevez – olyan egyszerűek voltak, mint a korabeli orosz falakban. Kellett a munkás kéz, tehát a hatóságok nem akadályozták az orosz betelepülést. Nagy létszámú családok települtek le, így aztán hamarosan orosz iskolát is szerveztek két tanítóval. Valamivel később már csökkent a tanulók létszáma, ugyanis az oroszok kezdtek angolul tanulni, azaz orosz nyelvű iskolára már nemigen volt szükség. A XX. század elején folytatódott az orosz bevándorlás Kaliforniába, a betelepülők gyakran igen homályos fogalmakkal rendelkeztek új hazájukról, illetve az ottani körülményekről.

Az 1920-as évek elején nagyrészt egyedülálló személyek érkeztek. 1923-ban érkezett a legtöbb orosz Kaliforniába: egy-egy hajón 150–400 személy is érkezett. Ekkor már kb. 8–10 ezer orosz élt San Franciscóban. Az oroszok letelepedésében a legnagyobb szerepet a pravoszláv egyház játszotta. Az orosz polgárháború utáni években érkezett személyek itt különböző irányzatú szervezeteket hoztak létre, így pl. 1924 májusában az „Orosz háborús veteránok társaságát”, majd az „Orosz tengerésztisztek társaságát”, ez folyóiratot is kiadott (összesen 22 száma jelent meg). A társaság egyébként 1981-ben szűnt meg. Hamarosan San Franciscóban is nyíltak orosz szakmai társaságok, így pl. 1924-ben az „Orosz mérnökök és technikusok társasága”, majd 1928-ban az „Orosz orvosok társasága” (a tagok a Tomszki Orvosegyetemről jöttek). Az 1930-as években működött az „Orosz újságírók műhelye”, sok korabeli ismert zszurnalisztával. 1938-ban megalapították az „Orosz mezőgazdasági társaságot”. A legtöbb ilyen szervezet tudományos munkát is végzett, pl. az 1937-ben létrejött „Orosz történeti társaság”, amely igen komoly tudományos kutatómunkát végzett. 1940-ben alapították az „Orosz halászati–vadászati klubot”, amely 1987-ig működött. Orosz ifjúsági klub kevés volt az USA-ban, így pl. az 1924-ben alapított „Merkur orosz sportklub”. Jelentős volt az „Orosz emigráns-segítő társaság”, illetve a „Rokkantak társasága”. A '30-as években létrehozták a „Munkanélkülieket segítő bizottságot”, majd a „Szent Vlagyimir orosz

ház baráti társaságát”, amely szintén az emigráns oroszokat segítette (anyagilag is).

Alakultak anti-szovjet társaságok is, pl. „Orosz–amerikai védelmi szövetség a Szovjetunió kívül élő oroszoknak”, amely fellépett a Szovjetunió ellen. A második világháború idején (1941-ben) alapították az „Orosz–amerikai segélytársaságot a hitleri fasizmus elleni harcban”, amely adományokat küldött a Szovjetunióba a háború idején. 1942 őszén fiatal orosz frontharcos–küldöttség érkezett az USA-ba.

Még a világháború előtt létrehozták az „Emigrációban élő orosz gyerekek támogatása társaságát”. 1925-ben alakult a „San Francisco-i orosz nemzetiségi szervezetek egyesített bizottsága”, amely átfogta az összes helybeli orosz szervezet működését, legalizálta az orosz emigránsok helyzetét és támogatta őket az élet minden területén. A legjelentősebb az ún. „Orosz Centrum” volt, amelynek szervezeti szabályzatát 1939-ben fogadták el. A második világháború megosztotta a centrum működését: egyes tagok anti-szovjet propagandát fejtettek ki, míg mások megalkották az „Oroszországot segítő bizottságot”, amely hamarosan adományokat küldött a honi oroszoknak. A világháború után a centrum munkájában megosztottság volt tapasztalható pro és kontra a Szovjetunió iránt és ellen, amely meg is maradt a Szovjetunió felbomlásáig. A XXI. sz. elején a centrum mellett működik pl. az „Orosz amerikaiak kongresszusa”, illetve a „Menedékeseket segítő orosz–amerikai szervezet”.

Mint említettük, az oroszok emigrációjában igen jelentős szerepet játszott (és játszik) a pravoszláv egyház, amely végzi a szertartásokat, a keresztelést, életben tartja a pravoszláv hitet és szellemiséget. 1918 után a kapcsolat a moszkvai patriarchátussal megszűnt, így az USA-beli orosz pravoszláv egyház önálló működésbe kezdett. A honi és az újhazabeli egyház képviselői gyakran belső vitákba kényszerültek, részben politikai okokból. Az újonnan érkezők gyakran kritizálták az egyház belső viszonyait, az így keletkező ellentmondásokat. Az ellentétek dacára mégis azt kell mondanunk, hogy a pravoszláv egyház nyújtotta a legtöbbet az orosz emigránsoknak. A második világháború után új egyházi központok jöttek létre az USA-ban.

Az USA-beli orosz diaszpóra életében különleges helyet foglal el a művészet. Az oroszok igyekeztek megőrizni, ami kedves volt a szívüknek. Az emigránsok öntevékeny színházi köröket hoztak létre, így pl. az „Art”-társaságot, illetve a „Színházi Stúdiót”. Az első időkben a nézők hiánya anyagi gondokat okozott, így egyre kevesebb öntevékeny színész működött. Az opera, operett és balett viszont az USA-ban is népszerű volt. 1942-ben előadták az „Anyegint”, az „Igor herceget” és a „Borisz Godunovot”. Nagyon népszerű volt a zene is.

Az oroszok sok hivatásos zenekart alakítottak, amelyek jelentős sikereket arattak. Az orosz festők viszont nehéz körülmények között éltek. Sokan közülük hátat fordítottak a képzőművészetnek.

Az irodalmárok emigrációbeli élete sem volt könnyű. Műveiket gyakran nem a honoráriumért írták (mert azt nem kaptak), inkább lelkesedésből, az irodalom iránti elhivatottságból.

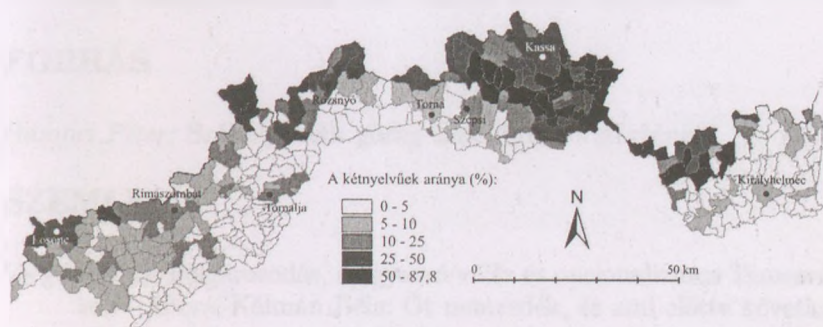
Az emigráns oroszok életében nagy szerepet játszott a sajtó, ennek összetartó ereje nélkül a diaszpóra nem is létezhetett volna. San Franciscóban 88 periodikus kiadvány jelent meg, melyek közül az „Orosz élet” ma is megjelenik az USA-ban. Ezenkívben létrejöttek az első orosz nyomdák is, egy részük ma is működik.

Az emigráns orosz művészet az USA és a volt Szovjetunió közti ideológiai-politikai ellentétek kibékítését szolgálta a nehéz években is, „az orosz művészet napfényével oszlatva el a hazugság ködét”.

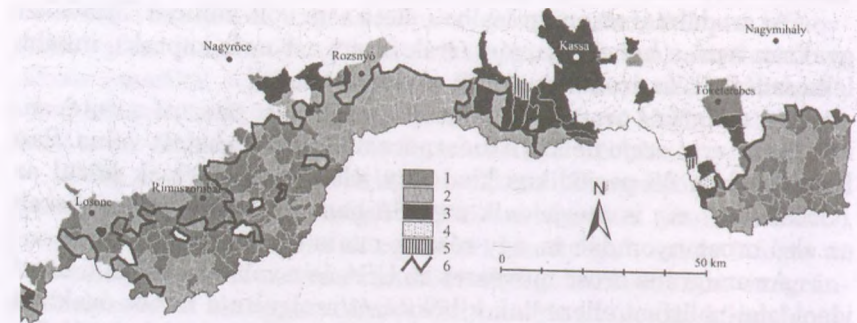
Wernke Géza

HIBAJAVÍTÁS

A Kisebbségkutatás 2007. 2. sz. 302. és 311. oldalán látható térképek keleti része:

3. ábra térkép

5. ábra térkép

REGIO 2007/2 TARTALOM

MINERVA

Karl Renner: A nemzetek önrendelkezési joga különös tekintettel Ausztriára

KOMMENTÁR

A bulgáriai történéshozzájárulás. Szerkesztői előszó Martina Baleva: *Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében* c. tanulmányához

Martina Baleva: Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében

Ábrahám Barna: Balkán képe a 19-20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban

AGRÁRTÁRSADALMAK

Vári András: Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik

Kovács Éva: Államosítás vagy államosodás? – Az 1898-as gazdasági és hitelszövetkezetekről szóló XXIII. törvény

MŰHELY

Baumann Tímea: „Maradjon emlékezet?” – Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében

Kiss Tamás: Demográfiai modellek és a migráció. Az erdélyi magyarok vándormozgalma a 20. század utolsó negyedében

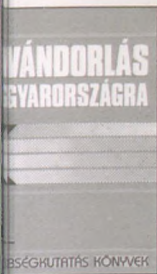
FORRÁS

Hámori Péter: Székely-oláh görög katolikus sorstörténet

SZEMLE

Varga Bálint: Polgárosodás, magyarrá válás és nacionalizmus Temesváron – (Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik...*)

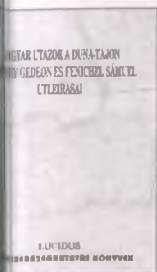
Majtényi Balázs: A kisebbségvédelem elmélete és dokumentumai – (Kardos Gábor: *Kisebbségek: Konfliktusok és garanciák*)

**Tóth Pál Péter (szerk):
Bevándorlás
Magyarországra**

Budapest, 2006. 364 p.

2800 Ft

**Miskolczi Ambrus (szerk):
Magyar utazók a
Duna-tájon**

Budapest, 2006. 204 p.

2600 Ft

**Gereben Ferenc:
Olvasáskultúra
és identitás.
A Kárpát-medence
magyarságának
kulturális és nemzeti
azonosságadata**

Budapest, 2005. 215 p.

2800 Ft

**Stark Tamás:
Magyar foglyok a
Szovjetunióban**

Budapest, 2006. 259 p.

3200 Ft

**Tóth Pál Péter (szerk.):
Vándorlás és
népességfogyás.
Interjúk a magyarok
Magyarországra
vándorlásáról.**

Budapest, 2005. 256 p.

3800 Ft

**Spannenger, Norbert:
A Magyarországi
Volksbund 1938-1944.**

Budapest, 2005. 432 p.

4800 Ft

készületben:

Miskolczi Ambrus: Eposz és történelem. A Cigányiász világa.

Ós István: Horváth-magyar és szerb-magyar irodalmi interferenciák

KISEBBSÉGGYAKUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

1000 Ft

TANULMÁNYOK

Vándorlás, népességfejlődés (Tóth Pál Péter, Gödri Irén, Hablicsek László stb. tanulmányai)

SZEMLE

Migráció Európában és a világban (Münz, R.)

* * *

Alkotmányos identitás (Jacobson, G.J.)

* * *

A vallás és a muzulmánok politikai szerveződése Európában
(Warner, C.M.)

* * *

Ausztria-Magyarország imázsa Franciaországban:
a történelmi Magyarország szétesésének előjátéka
(Deschenes, D.)

* * *

Szlovákia: kis nemzet, nagy mítoszok (Chmel, R.)

* * *

A modernizáció megtorpanása: a román politikai kultúra
a 20. században (Mungiu-Pippidi, A.)

* * *

Folyamatosság és változás a nemzetiségekkel való
viszonyban Ausztriában, Németországban, a Szovjetunióban/
Oroszországban és Törökországban (Akturk, S.)